

femme
harmone

A női dimenzió

Femme Harmone

Bogárny

A Kortárs Női Reflexiók Fórumának folyóirata
III. évfolyam 2. szám
2023/Nyár

IMPRESSZUM

A női dimenzió – Femme Harmonie

III. évfolyam 2. szám, 2023/Nyár

ISSN 2786-3905

Főszerkesztő és felelős kiadó:

Dr. Major Gyöngyi

A Szerkesztőbizottság elnöke:

Dr. J. Újváry Zsuzsanna

Olvasószerkesztő: *Biró Bence*

Korrektor: *Varga Virág*

Szerkesztőbizottság:

Dr. Antalfai Márta, klinikai szakpszichológus, művészetpszichoterapeuta

Birinyi József, UNESCO FIAMP-díjas filmrendező, népzenekutató

Dr. Domokos Tamás, szociológus

Dr. Garaczi Imre, filozófus

Dr. Lázárné Balog Edit, Ferenczy Noémi-díjas kárpitművész

Dr. Major Gyöngyi, közgazdász

Dr. Márfa Molnár László, művészetfilozófus, kritikus

Gróf Nádasdy Borbála, író, korábban balettmester, színésznő

Dr. Prokopp Mária, Széchenyi-díjas művészettörténész

Dr. Szabó Géza, régész

Sziráky Gábor, balettmester, koreográfus, politológus

Dr. J. Újváry Zsuzsanna, történész

Kreatív menedzser: *Antal Csilla*

Web design: *Juhász Márton*

Webszerkesztő: *Ale Gábor*

Szakmai partnerek

MKT Kultúragazdasági Szakosztály

Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány

Szerkesztőség

1114 Budapest, Bosnyák utca 1.

info@femmeharmonie.com

Kiadó

Kortárs Női Reflexiók Fóruma

1138 Budapest, Váci út 165/56.

Tartalom

Szerkesztői köszöntő

Major Gyöngyi: Átmeneti kor 4

Nyár

Részlet I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) végrendeletéből..... 6

Zene

Franz Schubert: Erlkönig – Előadja Bogányi Gergely8

Zene és csend – Beszélgetés *Bogányi Gergely* Kossuth- és Liszt Ferenc-díjas zongoraművésszel 9

Képző- és iparművészet

Sütő Zoltán: Csontváry a kultúra szinguláris pontja 10

Irodalom

H. Kakucska Mária: Orczy Lőrinc hitvallása és küldetése.....40

Tudomány

H. Kakucska Mária: Joanes Ludovicus Vives a nőnevelés apostola, a nőnevelés atyja és magyar vonatkozásai.....51

Szabó Miklós – Habány Marianna: Az erő és az áldozat, amely örök emléket teremtett: Jefte lányának története65

Braun László: Emberek és a háborúk80

Major Gyöngyi: Versenyképesség és országimázs az MI korszakában 114

Rockenbauer Antal: Rendhagyó gondolatok a kozmológiai időről. A nemlineáris gondolkodás..... 123

Nőportrék

Antalfai Márta: Boldog Gizella királyné életének értékörző és értékalkotó állomásai a lélektan és a történelem keresztmetszetében..... 130

Szemle

Botos Katalin: Demokrácia-e még Amerika?..... 149

Braun László: Recenzió Botlik József A ruszin nép vértanúja, Bródy András (1895–1946) című könyvéről..... 151

Ismeret-Szerző

Szent István napján Gizellára emlékezünk 156

Prokopp Mária: Gizella Királyné – hagyomány és megújulás..... 158

Gizella királyné a harmadik évezredben – interdiszciplináris konferencia (összefoglaló) 159

Héjjas István: Tudományos elméletek logikai megalapozottsága 160

Sárkányhajózás 170

Szerkesztői köszöntő

Átmeneti kor

Vannak korfordulók, amelyek alapvető hatalmi és/vagy gazdasági, átstrukturálódási folyamatokat jelentenek, két hosszabb, stabil hatalmi és gazdasági struktúrát jelentő korszak között. A korszakváltások jellemzői merev szabályokkal nemigen írhatók le, mindenesetre a stabilnak tekinthető időszakok általában több vagy akár sok évszázad időtartamot jelenthetnek, és az átmeneti korok, amelyek általában a társadalmak számára nehezen viselhető, viszontagságos időszakot jelentenek, szintén eltarthatnak akár több évszázadon át is. Ezenfelül még azt lehet elmondani, hogy két stabilizálódott korszakot összevetve, általában a kultúra is lényegi átstrukturálódási jegyeket mutat, olyannyira, hogy az egyik korból a másikat nézve az emberek törekvései, értékszemlélete nem is feltétlen összevethető. A használatban lévő fogalmak, vagy a fogalmaknak tulajdonított értelem között is jelentős eltérés lehet. Ezért nem értjük a mából nézve például az egyiptomi vagy az azték kultúrát.

Mindezzel természetesen az is jár, hogy az átmeneti kor kultúraátalakulásában megváltozhat az, amit az emberek általában életfeladatuknak tudnak tekinteni. Mivel pedig az ember önmagát a lehetséges életfeladatához képest azonosítja, megváltozik annak a rendkívül árnyalt összetevőknek az együttese, amit az ember identitásának nevezünk. Azért fontos ezt végiggondolnunk, mert jelenleg éppen átmeneti korban élünk. A változások üteme nem feltétlen olyan, ami eléri az ingerküszöbünket, de a korra jellemző labilitás már hosszabb ideje része az életünknek, és úgy a tudomány, vagy a filozófiák és vallások, úgy a hatalmi struktúra területén láthatók azok a jelek, amelyek a radikális átalakulás iránti várakozást mindenképpen indokolják.

Ebben a számunkban is közlünk olyan új fizikai elméletet, amelynek jövőjét ugyan még nem ismerjük, de arra mindenképpen bizonyíték, hogy a már véglegesnek tekintett elméletek sem feltétlen örök életűek, ha egyszer csak jön egy ember, aki ugyanazokra a dolgokra egy egészen más szemszögből tud ránézni.

A fizika persze nem feltétlen kényszeríti ki az új elméleteket, hanem azok vagy inspirálódnak, vagy nem. Ezzel szemben a körbelakott és agyonszennyezett földgolyónk lassan kikényszerít belőlünk valami gyökeresen más életszemléletet, ha nem akarunk kipusztulni. Mindenesetre egy százéves távlatban semmiképpen sem lehetséges a maival közel azonos értékrend, életfeladat és identitás működtetése. Ugyanakkor ma még nehéz lenne megjósolni a száz év múlva aktuális társadalomszervező értékelveket. Egy dolog azonban bizonyosnak tűnik. A múltfélben lévő korszak kultúrájának maszkulin felülreprezentáltsága összefügg a földi létezés nagyon finoman hangolt egyensúlyi rendszereinek megbomlásával.

Nem valamiféle férfiakkal szembeni hadjáratról van itt szó. Azonban tudomásul kell venni, hogy vissza kell nyúlnunk az alapokig, mert jelenleg a nők gondolkodására is rányomja a bélyegét a maszkulin értékrend, és a nők is a férfi értékrend szerint mérik magukat. Következésképpen most, amikor a társadalmi viszonyok ezt már megengedik, a nőknek egy

nagy munkát kell elvégezni önmagukon: le kell fejteniük tudatukról a maskulin szocializációs réteget, és fel kell tárniuk eredeti önmaguk. Ezt követően válik lehetővé eredeti valójuk tényleges reprezentációja a kultúrában. Amikor pedig ennek a folyamatnak az eredményeképpen beáll a maskulin és feminin reprezentáció egyensúlya, az egy egészen más világ lesz. Ez mindannyiunk érdeke. A férfiaké is.

Major Gyöngyi

Részlet I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) végrendeletéből

[Keltezetlen, a fejedelem saját kezű írása.
Kiadva: Szilágyi Sándor (szerk.):
A két Rákóczy fejedelem levelezése,
Budapest, 1875. 583–594.]

I. Rákóczi György (Forrás: MNM TK)

Lorántffy Zsuzsanna portréja
a XIX. századi hagyomány szerint
(Forrás: Wikipédia)

„Meggondolván az úr istennek amaz igen igaz, változhatatlan mondását: por vagy s porrá kell lenned, én is, mint halandó s óráját nem tudó ember, nem akarván utolsó órákra az én rendelésemet beteges és fájdalmas, erőtelen állapotomra halasztani, hanem most az én irgalmas, kegyelmes istenemnek igen kegyes engedőlméből túrhető egészséggel s ép elmével bírván: [...]

Mindeneknek előtte azért áldom és dicsérem az irgalmas istennek nagyságos, méltóságos, felséges nevét, ki az eleimet kicsinből nagyra s engemet is az ő ingyen való irgalmából igaz idvözítőnk evangeliomi vallásában engede születnem ez nyomorúságos

múlándó világra, nemcsak ép kézzel, lábbal, elmével, de még külső jókkal is annyira megáldott, hogy azt az nemzetem közül senkivel ez ideig azt nem cselekedte, arra is erőt, segítséget és értéket szolgáltatván, az idegen nemzetek köztök (e helyett: között) is kedvességet szerezvén, mind az ő isteni tiszteletinek terjesztésében, oltalmazásában, (mind) az én szegény, elpusztult, s fogyásra jutott hazám s nemzetemnek is segélnem engedett volt. [...]

Édes atyámfia, szerelmes feleségem, tégedet is az úr istennek gondviselése (alá) ajánlak; az a mindenható isten, ki oltalmazásod volt, az én holtom után is mutassa meg rajtad úgy az ő áldását s oltalmazását, élhess az ő tetszése szerént idvösséges, csendes, nyugodalmas életet minden háborgatóid ellen, ha kik találtatnának is, és szégyenitse meg azokat, téged pedig magasztaljon fel azoknak bosszúságokra. Nekem pedig megbocsáss, ha mit együtt laktunkban vétettem volna is; mert én is csak ember voltam; arról bizonyoságot teszek az isten s az ő szent angyali előtt, mitől fogva az úr isten összehozott bennünket, se szebbet, okosbat, gazdagabbat s akármilyen dicséretre méltó személyt nálodon kívül nem láttam, néztem, s hozzád igaz tökéletes szeretettel voltam. Köszönöm édesem, az te én hozzám való igaz szeretetedet is, kit mind jó s gonosz állapotomban bőségesen te hozzám bőségesen megmutattál, kiért az mennynek, földnek teremő istene mind lelkidben, testedben áldjon meg s jövődében is az örök dicsőségben egymással egyesítve is dicsérhessük az mi jó istenünket, az úr Jézusért adja úgy. [...]"

Zene

Franz Schubert: Erlkönig – Előadja Bogányi Gergely

Előadja: Bogányi Gergely
A hangfelvételt készítette: Erdélyi Péter
Rendező: Sziráky Gábor
Videó: Gábor András, László Péter

<https://www.femmeharmonie.com/iii-efolyam-2-szam/zene8/franz-schubert-erlkonig-eloadja-boganyi-gergely/>

Zene és csend

Beszélgetés Bogányi Gergely Kossuth- és Liszt Ferenc-díjas zongoraművésszel

Bogányi Gergely Kossuth- és Liszt Ferenc-díjas zongoraművész élete a külső szemlélő számára egyetlen magasra futó pályáiv. Zenészcsaládba született, s tehetsége már kisgyermek korában nyilvánvalóvá vált. Első előadói díját hatévesen nyerte, s onnan megkapott minden támogatást a korban hozzáillő, és egyre magasabb képzési fokozatokhoz. Elnyerte a Finn Zeneakadémia ösztöndíját, és egyidőben párhuzamosan tanult egy amerikai zeneművészeti egyetemen és a budapesti Zeneakadémián.

Mára Chopin egyik legavatottabb előadójaként koncertjeivel bejárta a világot. Kitartásával, áldozatos munkával, zene iránti alázatával hatalmasra növelt repertoárja mellett jutott ideje a zongorával mint technikailag értelmezett hangszerrel behatóan foglalkozni. Néhány saját szakmájában tehetséges társsal megalkotta a nevével fémjelzett zongorát, mely egyedülálló hangzásképet jelenít meg.

Mindezen túl magas szinten műveli magát, megalapozott véleménye van a világról, az életről, a metafizikailag értelmezhető valóságról. Színes és sokoldalú személyisége érdekes beszélgetés lehetőségét kínálta Major Gyöngyivel, a Kortárs Női Reflexiók Fórumának elnökével, aki néhány kérdés erejéig kísérletet tett bepillantást nyerni a művész mélylélektanába.

<https://www.femmeharmonie.com/iii-efolyam-2-szam/zene8/zene-es-csend-beszelgetes-boganyi-gergely-kossuth-es-liszt-ferenc-dijas-zongoramuvesszel/>

Sütő Zoltán

Csontváry a kultúra szinguláris pontja

Iskolai emlék Párizsból, 1898 (magántulajdon).

Forrás: Végvári Zsófia: *Az én Csontvárym*, www.csontvary.com

Csontváry, valami egészen különös módon, halála után mintegy varázsütésre kezdte meg közöttünk azt az életét, amit életében önéletírásként fogalmazott meg. Aki Csontváry valóságát szeretné megérteni, a teljes egészre kell tekintenie, amint a tükör előtt ülve figyel és festi önmagát, de mindeközben átlátva hozzánk, precíz mondatok szimbólumaiban fogalmazza az időn túli – saját idején túli valóságát. És ha ezt megértjük, valószínűleg újra kell értelmeznünk Csontváryt is, és a valóságot is. Mert valami ebben a jelenségben, a jelenség ilyen módon értelmezett motívumainak összességében nem egyeztethető azzal, amit tudni vélünk a világról. Mi benne élünk egy világban, látszólag ugyanabban a világban, amiben ő is benne élt, és ő mégis egy másik világról beszél.

Önarckép, 1900 körül (Magyar Nemzeti Galéria, Budapest).
Forrás: saját fotó

– Lefestette!
Nem értettük.
– Leírta!
Nem értettük.

Megfogalmazta nekünk, hogy miért festett, mit akart megjeleníteni, és azt miért tartotta mindennél fontosabbnak – az összes addig volt festői kísérletnél fontosabbnak. És persze, ezt sem értjük, hiszen ezzel szemben megteesszük őt például posztimpreszionistának vagy szimbolistának a saját kisebbségi komplexusunknak megfelelően, lógó nyelvel loholva a tőlünk nyugatabbra kitermelődött művészeti kategóriák után, holott ő napnál világosabban nyilatkozott annak a világnak a megromlásáról, amelyekben ezek a kategóriák érvényesek. Azonban minden félreértést számba véve, ami közte és az alkotásait szemlélő közönség között valaha is volt, az élete utáni életében mégis, mintha elkezdett volna hatni az, aminek ő magát tartotta. Talán zavaró testi jelenlétének megszűnésével tágabb teret kapott festményeiből sugárzó szelleme, s legalább tudattalanjában többé nem maradt érintetlen az, aki elmerülve tisztán megfogalmazott vízióinak, eleven terében találkozott vele. És az idő átvonulván neonreklámokon a számítógép-képernyők világába, a fantasy gátlástalanságainak kontrasztjában, az akkor oly rikítóan számító színei is besimultak szemünkben a természetbe, s már nem gátjai többé annak a felismerésnek, hogy a világ nem teljesen az, mint aminek valaha hittük, hanem éppen olyas, mint amiről ő beszél rendíthetetlen bizonyossággal. Nemcsak test, hanem misztérium. Valami, ami lágyan és engedékenyen magába foglalja azt, ami kézzelfogható, amin a test végül megtöretik: a kezdet előtti és a vég utáni által átölelvén.

– Figyeljünk csak, miképp fogalmaz!

„1853. július 5-én Kis-Szeben szabad kir. városban születtem a posztupici dr. Kostka-Kosztka László orvos gyógyszerész és Ungh-megyei daróci Hajczelmajer Franciska fia lettem.”

Lehet kószolgatni ezt a mondatot. Mintha ebbe a világba – konkrétan Kis-Szebenbe – érkezvén, ha már így alakult, K. L. és H. F. *fia lett*. Nem a semmiből, hanem valahonnan jött, és a helyzet úgy adódván, éppen ennél a két embernél – a szüleinél – talált menedéket.

– És mit mond a végről?

*„Ismerem az utat, amerre mennem kell.
Ismerem a szellemi hatalmat, világteremtő energiát, mellyel számolnom kell, semmi kétség, hogy egy még legjobb világrészbe kerülünk s kiapaszkodhatatlan szépségekben gyönyörködünk.”*

Vagyis nincs vég. És tényleg nincs vég, mert bár halálával a *legjobb világrészbe került*, személye visszahozhatatlanul kiesik figyelmünk fókuszából, testetlen szelleméből íme, tör fel, amit életében tőle meg nem láttunk, meg nem hallottunk. Nem is annyira hasonlatosan a koruk által meg nem értett művészekhez, hanem sokkal inkább a szentekhez, azzal a különbséggel, hogy esetében még a hozzá tartozó legendáriumot is ő adja a kezünkbe. S bár e legendárium a szó legszorosabb értelmében igaz – hisz éppen a szerző élete utáni, jelenünkben történő élete igazolja –, megdöbbenő, hogy abban a már csaknem teljesen deszakralizált XX. században, amibe Csontváry a maga misztikájával még éppen belecsúszott, ezt a

legendáriumot magukat tudósak tartó emberek két kijózanító világháború után még mindig csupán gyermeki együgyűséggel képesek méregetni.

Egy néhányszor tízoldalnyi írás fölé Csontváry (vagy örökösei, vagy hagyatékának kezelője, vagy a szöveg szerkesztője) odaírja, hogy *Önéletrajz*, és ettől mindjárt önéletrajzi dokumentumként tekintenek a szövegre. Ezzel szemben, ha valaki a XX., vagy még inkább a XXI. század szellemében az életmű mögött az embert keresi, látván látja, hogy az írás igaz, de nem dokumentum. Akár a szentek legendáriuma.

Csontváry minden ránk maradt kommunikációjában szimbólumokban fogalmazott. A kifejezhetetlent akarta konkrétummá tenni, és ezért törvényszerűen szorult szimbólumok közé, bár nyilvánvalóan volt lényének egy másik oldala, amelyik reggelre beállította az ébresztőórát, ha hajnalban el akarta érni a bécsi gyorsot, összeszámolta a pénzét az útiköltségre, és borraivalót adott a hordárnak. Ez utóbbi énjét azonban hallatlan ügyességgel fedte el az utókor elől, látható tudatossággal mosott el minden nyomot, amiben kezére játszottak az emléktől is szabadulni vágyó kortársak, akik inkább hagyták előtérbe kerülni a lemosolygott mítoszt, semmint nyilatkoztak volna konkrétumokban arról az életről, amit közöttük járva töltött el.

– Miért vált Csontváry olyasféle megtúrt botránnyá, mint a falu bolondja?

Érdekes elmélyedni ebben a Münchenben, Hollósy Simon festőiskolájában (1894) készült csoportképben.

Hollósy Simon a tanítványaival (Magyar Nemzeti Galéria). Forrás: saját fotó

Eltételezve az arcok és életkorok, valamint az öltözékek elemzésétől, amelyek egyébként fontos adalékai az adott kor megértésének (vs. jelenkor), látható a fiatal emberek köríves felállása, kissé a felvételt készítő masina előtti pontba fókuszálva a teret – összetartozásuk, közös szellemük terét –, amint itt vidáman, de mindenképp felszabadultan, képeikkel együtt állnak elébe a megörökítésnek egy képíró berendezés által, mely szerkezet nem melleleg választott hivatásuk, a festészet technikai kihívója az adott történelmi pillanatban.

Csontváry a kép bal szélén, mindenkitől külön áll, lényegében a háttérben, kivonva magát a többiek közös szellemi fókuszából.

Hollósy Simon a tanítványaival (Magyar Nemzeti Galéria). Forrás: saját fotó, részlet

Arca épp csak kissé billen a kép centruma felé, inkább csupán a szeme fordul a fényképezőgép irányába, tekintete pedig tartózkodó, félénk, inkább gyanakvó. Semmiféle törekvés nincs benne a többiek közé tartozhatni, s a többiek sem vesznek jelenlétéről tudomást. És ha mindez nem elég, szakadékot képez közöttük a korkülönbség. Egy megpróbált, azonban festőként pályája elején lévő, csaknem öreg ember, egy 44 éves festőtanonc, szemben ezekkel a tejfelesszájú, bohém világmegváltókkal.

Ez a kép azért különösen értékes, mert nemcsak beilleszthető a legendáriumba, hanem viszonyítási alapot is képez a legenda értelmezéséhez, néhány más forrásból származó információval együtt. Mielőtt azonban tételesen felsorolnánk azokat a motívumokat, amelyek egy életről, annak tulajdonosa által szimbólumokban megfogalmazott igazságának, és nem az abban történtek dokumentációjának tartunk, érdemes figyelmet fordítanunk néhány további tárgyi emlékre, amelyek a hagyaték részének tekinthetők. Itt van mindjárt egy másik fénykép.

Ha szabad ilyent mondani, itt Csontváry egy teljesen normális, feltehetően 30-as éveiben járó, lendületes, tettere kész fiatalember benyomását kelti. Jóllehet egyedül van a képen, ami egyébként nyilvánvalóan egy nagyobb képből kivágott részlet, de semmiféleképpen nem utal semmi egy elmagányosodott személyiségre. A homlokától följebb csapott sapka, az előrefelé hatoló tekintet, a csípőre tett kéz, a lépés lendülete életerős aktivitást jelenít meg. Sehol a meg nem értett, gondolataival magára maradt zseni, a kirekesztettség. Mindez tulajdonképpen teljes összhangban van azzal az ismert ténnyel, hogy Csontváry sikeres gyógyszerészként és kereskedőként jólétben és társadalmi elfogadottságban élt.

Csontváry bricseszben (magántulajdon).
Forrás: Végvári Zsófia: A Csontváry-jelenség, 2020.
Budapest, magánkiadás. 78. o.

Ha pillantást vetünk újsághirdetéseire, s leszámítjuk a ma már amatőrnek ható személyességet, itt bizony egy üzletember van jelen, két lábbal a ringen belül, aki árversennyel küzd a piac leuralásáért. S tudható, hogy egyébként saját készítésű sóborszesze nagyon jól ment.

A gácsi gyógyszer-tár elve:
legjobbat legolcsóbban.

A fürdő-idény beálltával a szenvedő közönség érdekében szükségesnek bizonyult Gácson a gyógyszer-tárt **ásványvíz** raktárral kiegészíteni.

Van szerencsém tisztelettel tudomására hozni a nagy közönségnek, hogy **Gácson, a „Vörös Kereszt”-hez** czínezett gyógyszer-táramban ezentul a természetes ásványvíz, eddig forgalomban levő mindenfélesége, a legfrissebb töltésben, a budapesti piaczi áron megszerezhető; azzal a hozzászámítással csupán, a mi a szállítási költséget képezi s a maximum kis üvegnél 2 kr, a legnagyobb üvegnél pedig 5 kr-nál többet nem tehet ki.

Megrendelések postával naponta, vasúttal hetenkint egyszer eszközöltetnek.

A nagy hőség beálltával a fertőtlenítő szerekre is szükség leszen, **nyers karbolsav** kilója 80 kr, **telített chlor-mész** kilója 35 kr.

Ezuttal az üdülő közönségnek zsirt növelő erősítő szerül melegen ajánlom a **magyar és francia cognacot** literenkint 1 frt. 1.50 kr, a **francia 2.56.** egész 6 frtig terjedő ó minőségben.

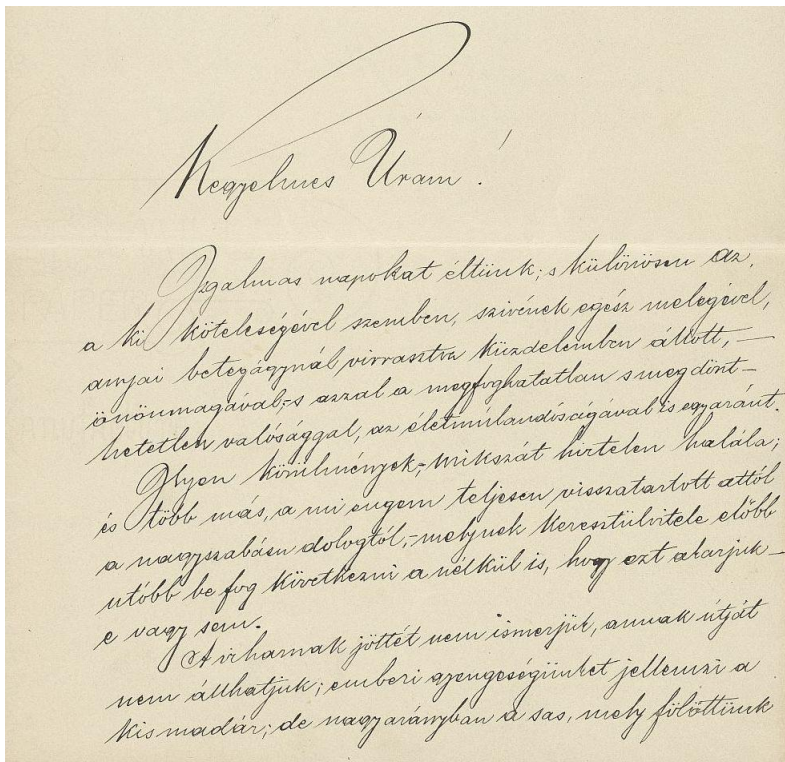
És végül egész Magyarországon feltűnést keltő ugy minőségre, mint jutányos áránál fogva a **borszesz** s ezzel készült gyógyszer-eim, nevezetesen: *a sóborszesz, a hangyaszesz, mustárszesz, menta, borókaszesz, lavandula, czukor, rózsaszesz* és az általánosán népszerű **gácsi magyar gyomorkeserű**, melyekkel minden néven nevezendő gyári vagy kereskedői reklám háttérbe szorul s versenyképtelen.

Csak például mutatom be, hogy az általánosán ismert és használt sóborszesz ára 40 kr helyett a mai 16 kr értéknek felel meg s Gácson minden mennyiségben ha csak 2 kr is megszerezhető. Az idők változtak, változni kell mindennek s a régi szokás ma ezen a téren is a közegészségügy világos hátrányával a közönség egyenes kizsárolása s a milliók egy helyre való gyűjtésénél nem egyéb s tovább nem is tartható fenn.

KOSZTKA TIVADAR,
gyógyszerész.

Kosztka Tivadar hirdetése a Losonc és Vidékében, 1886. július 4. és 1886. július 27. 4. o.

Az összképet jól kiegészíti a kézírása. A zsinóron húzott sorok, a betűk egyenletes dőlése, a nagy kezdőbetűk merész kalligráfiája határozott, mondhatni önelégült egyéniséget mutatnak. Semmi egyensúlyvesztés, semmi megzökkenés. Egyetlen lendületből odavetett bravúros improvizáció. Tökéletes ívek, a vonalvezetés a rendelkezésére álló teret mindig

Csontváry levele K. Lippich Elekhez, 1910 (részlet).

Forrás: OSZK Kézirattár, Levelestár

tökéletes arányossággal járja be, s nem csekély narcisztikussággal mutatja meg ebben a barokkos túldíszítettségben önmagába vetett, kétségeket nem ismerő hitét.

A levél dátuma alapján épp 30 éves, s jóllehet ez idő tájt nem ismeretes még képzőművészeti tevékenysége – azért vannak utalások természet utáni rajzok készítésére –, látványosan rendelkezik azzal a készséggel, hogy pontosan elméje belső képének megfelelően húzzon meg egy vonalat.

Ha valaki ezt a tulajdonságot nem értékelné nagyon is kiemelkedőnek és nagyon is ritkának, úgy ajánlható ennek az írásnak hű másolásával kíséreltezn.

Másik oldalról, a képességek ilyen kivételessége – különösen az adott korban, amikor még a képzések koránt sem voltak olyan mértékben specializáltak, mint manapság – könnyen fajulhattak olyan önhittségbe, amelyik valóságos határain hajlamos túlterjeszkedni. Nemigen lehet másképp értékelni azt, ahogyan Csontváry minisztériumi beadványban kívánta tudatni az illetékesekkel az ország katasztrófális gazdasági helyzetének orvoslási módjaként az általa javasolt selyemhernyó-tenyésztést. S ha ezt egy tapasztalatlan ifjúnak el is néznénk, azonban még önéletírása idején is úgy fogalmaz erről az elképzeléséről, mintha az ő zsenialitásával szemben bürokraták ostobaságán csúszott volna meg az egész Monarchia felvirágzása.

Egyáltalán, nyilvánvaló a polgári életben a sikeressége. Származása és intellektuális beállítottsága egyaránt támogatták azon a pályán, ami a kiegyezés utáni Monarchia dinamizálódó gazdaságában megnyílt előtte. Tehetségével, szorgalmával megszerzett tudásával megfelelő próbatételeken át, de lényegében akadálytalanul érvényesülhetett, szemben azokkal, akik évszázados konvenciókba ragadva, fantáziátlanul örölték az ország hétköznapjait. Nem csoda, ha egyre inkább mindenkit maga alatt látott. S ha gazdasági eredményei számára megszokottá váltak és elvesztették inspirációs értéküket, széles érdeklődési spektruma, mely a vegytantól és az orvostudománytól a művészeteken át kiterjedt az ezotériáig, számos ajtót láthatott még maga előtt feltárulni a rutinszerűen működtetett patikán túl, a kiteljesedés ígéréteivel. Az élete utolsó szakaszára jellemző

elmagányosodással szemben még negyvenes éveibe lépve is bizonyosan összetett társasági életet élt, hisz rokoni kapcsolatai a pesti művészeti életbe közvetlenül is bekötötték. Időközben pedig megért benne az elhatározás az egész életét másik pályára átállító fordulatról, aminek drámája emlékiratainak szimbolikájában tárul elénk.

Kezdjük az *Önéletrajz* című, és önéletrajznak tekintett írásműre vetett pillantással. A jelenkor, ami másfajta konkrétumokban tárgyasult formáját igényli egy életpálya leírásának, mint ami még az épp csak Trianon sokkjával felébresztett Magyarország idején elfogadott volt, a hitelességet már másfajta kritériumokhoz köti, és bizony sokat ront az írásművön a bármekkora jóindulatot is feltételező, idegenkezű megszerkesztettség. A szerkesztés mindenképpen értelmezést is jelent, ami az írásműre rányomja a bélyegét. Az egységbe foglalás, az olvasmányosság követelménye, a közízlésnek megfelelés látens motivációi végül egy olyan szöveget helyeznek az olvasó elé, ami a szerkesztő értelmező képességének és ízlésének felel meg. Mindazonáltal maga a Csontváry-legendárium bizonyára nem sérül, annál is inkább, mert lényegét tekintve Csontváry is bizonyosan legendáriumnak szánta szerkesztetlen írásait. Erre nemcsak a tartalmi elemek, a szó- és fogalomkészlet enged határozottan következtetni, hanem még legalább egy formai és egy lélektani körülmény.

Formai érdekessége a szövegnek, hogy Csontváry prózája valójában egyfajta rejtett verselés. Az igeragok tudatos összecsengésével leszabályozza a „verssorok” hosszát, ami egy ritmikus lüktetést ad a szövegnek. Ezzel bizonyára egy ünnepélyességet akart megidézni, ami a tartalom jelentőségét emelendő, tudattalan szinten hathat az olvasóra. Ez persze irodalmár szemmel elég naiv elképzelésnek tűnik, nem beszélve a ragrímelekről, amelyek kísértésétől minden valamit is magára adó poéta rettegve menekül.

Szinte bárholonnan vehető mintával feltárhatók a szövegformálás alább idézethez hasonló jegyei, amelyek beeröltetése olykor még a nyelvtani szabályok ellenében is megtörténik, máshol viszont spontán enyészik el a kialakított rend.

Egy példa:

„...Ám de mikor egy-egy ablak betörött, avagy a városi lámpa csörömpölt s a pige a kofa hátába ütődött: megvolt a társaság szeppenve – dacára annak, hogy Burkus volt a nevem s a fiúk között mint bíró szerepeltem: mégis a verebek szétrebbentek s az anyai szárnyak alá menekültek – ahonnan azonban rendesen egyenkint a lábszíjra kerültek. Ilyenkor rendesen találkozott egy kárörvendő banda, ezeket atyánk szeretettel fogadta – a végén azonban a sötét pincébe záratta. Ilyenképen rend volt minálunk, változatosságból néha térdepeltünk: de ha nagy csintalanságba keveredtünk – borsóra kerültünk. A borsóra való térdeplés akkor következett be, ha a bodolaki Lyompával összejöttünk: az idegen szatócsnak macskazenét adtunk, avagy a Babarcsikot esikesik-vel ingereltük.”¹

Ugyanaz rendezve:

*...Ám de mikor egy-egy ablak betörött,
avagy a városi lámpa csörömpölt
s a pige a kofa hátába ütődött:*

¹Csontváry Kosztka Tivadar: *Önéletrajz*. Budapest: Neumann Kht., 2003.
<https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

megvolt a társaság szépenve

*- dacára annak, hogy **Burkus** volt a **nevem***

*s a **fiúk** között mint **bíró** szerepeltem:*

*mégis a **verebek** szét**rebbentek***

*s az **anyai szárnyak** alá menekül**tek***

*- ahonnan azonban **rendesen** egyenkint a **lábszíjra** kerül**tek**.*

*Ilyenkor **rendesen** találkozott egy **kárörvendő banda**,*

*ezeket **atyánk** szeretettel fogad**ta***

*- a **végén** azonban a **sötét pincébe** zár**atta**.*

*Ilyenképen **rend** volt minál**unk**,*

*változatosságból néha **térdepeltünk**:*

*de ha **nagy csintalanságba** kevered**tünk***

*- **borsóra** kerül**tünk**.*

*A **borsóra** való **térdeplés** akkor következett be,*

*ha a **bodolaki Lyompával** összejött**ünk**:*

*az **idegen szatócsnak** **macskazenét** ad**tunk**,*

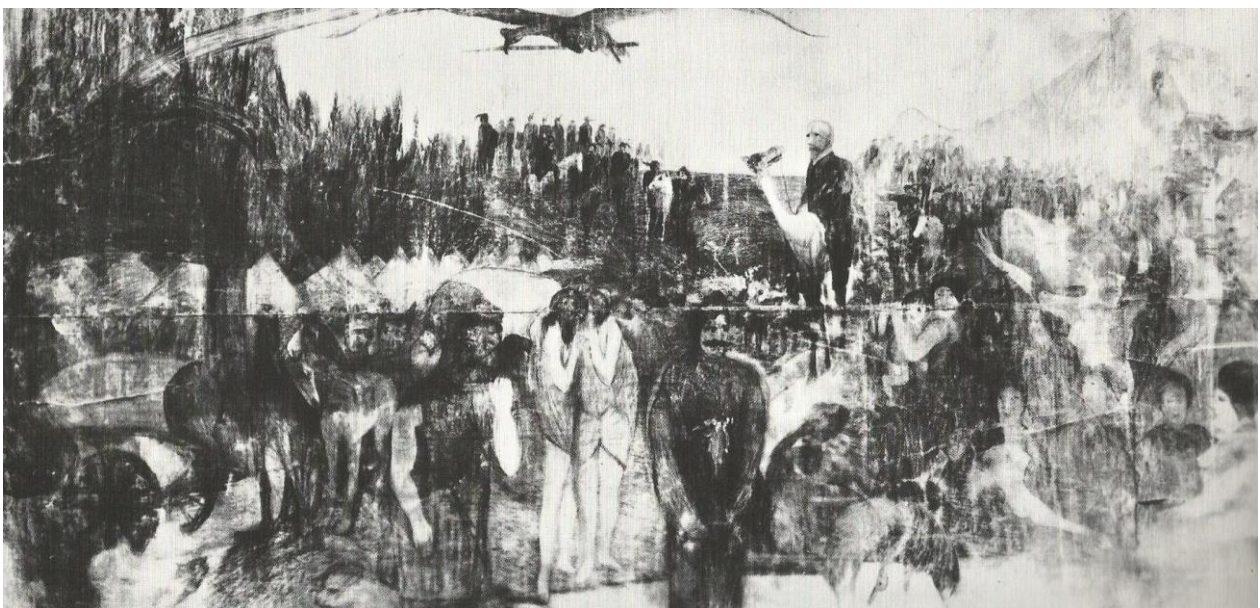
*avagy a **Babarcsikot** **esikesik**-kel ingerel**tük**.*

Az önlegendárium írásának lélektani környezetéül a családi hagyomány szolgál, mely a felmenők között egy (más vélemény szerint két) szentet tartott számon: a XVI. században élt és fiatalon elhunyt Kosztká Szent Szaniszlót (de feltételezés szerint a XI. században élt Szent Szaniszló, Lengyelország védőszentje is az ősök közé számláltatott). El lehet gondolni, hogy az adott korban, a még eleven keresztény környezetben mekkora belső öntudatot, kiválasztottsági érzést, sőt a kimagasló ős(ök) által meghatározott magas szintnek való megfelelési kötelezettséget jelentett ez a család számára. S ha világi értelemben nem is tudhatták magukat a legmagasabb társadalmi körök közé tartozónak, annál inkább spirituális vonatkozásban, ami legalább a felemelkedő polgárság soraiban megbecsült helyet biztosított a szép remények között növekvő gyermek közvetlen családjának. Édesapja, dr. Kosztká László orvos-gyógyyszerész jó módban tudta felnevelni, és megadott mindent, amire szüksége lehetett fiának a családi génusz beteljesítéséhez. S ha nem is kell mindjárt zajos, élveteg társasági és társadalmi életre gondolni, ami egyébként is ellentétben lenne a szent ős(ök)höz illő aszketikus jelleggel, szó sincs arról, mintha a felnövekvő ifjú szerény, világtól elforduló, magányra kárhóztatott körülmények között igyekezett volna beváltani az egyébként magáévá tett családi elvárásokat. A közfelfogásban uralkodó magányos festőzseni eszméjével szemben tulajdonképpen az *Önéletrajz* is a gyermekévek és az ifjúkor sikerességéről szól, s Csontváry életpályájában voltaképpen az a különös, hogy szemben a művészgénuszokhoz rendelt sztereotip képzetekkel, ő nem egy gyermekkorától ráneheződő nyomorból, emberfölötti erőfeszítéssel „csinálja meg” önmagát a társadalmi normákkal szemben, a szabadosságig vagy züllöttségig elmenő bohémként, hanem a polgári létbe beágyazottan, racionálisan építi fel megélhetését, és csak akkor kezdi el átszervezni az életét, amikor szembesül azzal a ténnyel, hogy nem azon a pályán mozog, amin lehetséges beváltani a családi identitás nyomán magáévá tett különleges, „megváltó” szerep ígéretét. Márpedig az ilyen irányú öntudat eszmélésétől kezdve dolgozott benne.

1876-ban, 23 évesen, önkéntes katonai szolgálata alatt hivatali munkákra osztották be, és erről – tehát a sikeres gyógyszerészi pályája előtti időszakról – így ír: „*Márkus és Hentallerrel egy asztalnál dolgoztam, de gondolatban mással foglalkoztam, mert **lehetetlennek tartottam azt, hogy meg ne győzzem az embereket az igazságról.***”

Ezt a kijelentést nem szimbolikusan, hanem nagyon is konkrétan lehet komolyan venni. Van itt egy 23 éves fiatalember, aki hordoz magában egy meggyőződést az „igazságról”. Ebben persze épp csak ennyi a konkrétum, mert az „igazságát” akkor még nem tudta artikulálni. Egyáltalán, a megfelelő artikulációs forma keresésének fázisában járt, és eközben esett fókuszra a festészetre, mint amihez természetes készségeket érzékelve magában, egyre inkább alkalmas médiumnak tűnhetett.

Az életpálya váltás drámájának drasztikusságát nem lehet eléggé felértékelni. Nemcsak a korra jellemző társadalmi konvenciók erőssége miatt, hanem főként az életkor és az eredményes praxis miatt, aminek presztízsét egyetlen gesztussal maga mögött hagyva ugrott fejest az ismeretlenbe. A vállalás mértéke a polgári értelemben önigazolást nyert siker, és a Hollósy festőiskolájában rögzített csoportkép periférikus helyzete között fennálló szakadék mélységében detektálható. A tehetős polgár, aki szórakozásból forgatja magát a nyüzsgővé vált kor által felszínre dobott szellemi áramlatokban, mint Steiner tanításai, vagy a tudományoskodás az Uránia moziban, vagy az életreform mozgalmak, egyszerre kénytelen túrni a kiöregedett, dilettáns kezdő szerepét az ígéretes, bohém művészek között. Ebből az élethelyzetből vagy rövid próbálkozás után kifordul valaki – hisz megtehetné, ott a bérbe adott patikája –, vagy tényleg van valami olyan rögeszméje – igazsága –, amiből merített energiája hajtja végig a nyilvánvaló megaláztatáson. És igen, ott hordozta magában az igazságot, ha másoknak nem is tudta olyan nyilvánvalóvá tenni, mint amilyen nyilvánvalóan festette meg maga számára a Taorminában, a Baalbekben és a Nagy Tarpatokban. És élete végéig vállalta érte a meg nem értettséggel járó megszegyenülést, szemben azzal, ami önmagának költött jussaként lett általa kinyilvánítva legendáriumában, és a már halála után napvilágra került Apoteózisában.

A magyarok bejövetele (másolat), 1918 körül (Janus Pannonius Múzeum, Pécs). Forrás: saját fotó

Ha Csontváryt – az embert – akarjuk megérteni, az igazságát kell megértenünk, ami miatt töretlen bizonyossággal vitte végig élete keserves, utolsó szakaszát is, ami miatt töretlen bizonyossággal végül a legendáriumban és az Apoteózisban önmagát – küldetését beteljesített prófétaként – helyettünk felmutatta.

Az *Önéletrajz* tehát nem egyéb, mint egy XIX. századvégi hangon megszólaltatott legendárium, amelyben az Atillától a magyarok bevonulásán és Kosztká Szent Szaniszlón át Csontváryig húzható nyílegyenes szellemi vonal észlelésének feltételei a kultúrából már megrajzolásukkor is kiveszőben voltak. A nagy kérdés, hogy mégis, ez a szűk harmincoldalas szöveg, mely a maga látomásos logikájával tesz kísérletet egy életpálya egységbe foglalt felmutatására, hordoz-e valami súlyos realitást, avagy nem. Mert ha nem, úgy Csontváry egy saját fikciójába menekült elmebeteg, ha viszont igen, akkor kell lennie ennek az embernek egy olyan ténylegesen átélt, mindent felülíró realitás élményének, ami ugyan verbálisan csak szimbólumokban megragadható, és esetleg egy festmény víziójában van esély ténylegesen kommunikálni.

– Volt-e égi szózat, avagy sem?

Lényegtelen. Egy dolog bizonyos. Csontváryt érte olyan elementáris hatás, ami csak egy égi szózat elhívó erejének szimbolikájával artikulálható, és ezt az életében felvállalt drasztikus fordulat visszaigazolja. Kell lennie ebben az életben egy letagadhatatlan, megkerülhetetlen és átélt realitásnak, ami miatt fel sem vetődik a Hollósy-festőiskolában oly látványos megaláztatástól való menekülés, hanem csakis az elrendelt út következetes végigjárása marad az egyetlen beteljesítendő feladat.

Ezt írja: **„Az élet nem elmélet, az élet valóság, amely kötelességgel jár mindenkivel és mindennel szemben.”**² – azaz nagyon is tudatában van annak, amit tesz, s nem is tehet mást, mint megkísérli a valóság felmutatását. Ez az ő felelőssége. Ellenkező esetben saját létezésének valóságáról mondana le.

Van Csontváry életében a sztereotip művész-zseni attitűdhöz képest a pályáiván kívül is egy rendkívüli jelentőségű, rendhagyó motívum. Más szépreményű festő ugyanis az elismerésért, a sikerért, a gazdagságért – ritkábban valamilyen rögeszmés belső igazság vizuális kinyilatkoztatásáért – vállalja az esetleg egy életen át elhúzódó művészlét viszontagságait. Kivételes esetekben tényleg lát valami olyant, aminek a megfestését az elődök munkáiból hiányolja, és készítésévé válik a világnak az ő víziójában manifesztálható arcát megmutatni. Azonban ez utóbbi esetek is inkább felderítő tevékenységet jelentenek, akár a külvilág, akár a festő belső világa, akár a festő belső világában tükröződő külső világ megidézésére irányulnak. Csontvárynak ezzel szemben felderíteni csak az alkalmas technikát kellett, tárgyat tekintve nincsenek kérdései. Sőt, ezen túlmenően, bizonyos abban, hogy nincs is értelme más tárgy megfestésével foglalkozni. És folyamatosan olyan álláspontból fogalmaz, mintha minden festő valaha is ugyanazt akarná megfesteni,³ csak nekik nem sikerült – még Raffaelnek sem –, s éppen abban áll a világ fejlődése, ha valaki végre megoldja ezt a feladatot.

²Csontváry Kosztkát Tivadar: *Önéletrajz: A tekintély*. Budapest: Neumann Kht., 2003.

<https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

³„– Ezt kereste a müncheni szecesszió az újabb rajzvonalakokkal, kereste az életet, a holt távlatlól eltérő eredményeket. Ezen felbuzdulva mozgásba jött az egész világ intellektuma, jöttek az impresszionisták, jöttek a naturalisták, a futuristák, a kubisták, hogy azonkívül hány felé szakadtak szét az egyes csoportok, amelyek titokban keresték a valóságot, ezt igazolják a rengeteg számú vásznak nagy arányú és zug kiállításai.” Csontváry Kosztká Tivadar: *Önéletrajz*. Budapest: Neumann Kht., 2003. <https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

Ő azonban most meghaladja a világ eddig volt festészetét, s beváltva elhívását, az emberiség számára végre megnyitja a **valóságot**.

Ezt a világhoz való viszonylatot nem lehet elég komolyan venni. Ebben bomlik ki teljes különállása. Egyrészt van a gyorsuló változások forratagában éppen átrendeződő világ, a tudományok és a technikai fejlődés bővületében, gyors ütemben elhagyva korábbi identitásokat és hiteket, nagy lelkesedéssel fordulva a bővülő fogyasztás, a gazdagodás megnyíló lehetőségei, az önmegváltás ígéretét hordozó új világértelmezés felé. Ez az, ami „kor-szerű”. És van Csontváry, aki császáriként bennragad a már kiátkozott hierarchiában, elfordul a tudományoktól, látomások realitásában aszketikus életet él, mindennél előrébb helyezi az istenhitet, jóllehet nem keresztény.

Pertorini Rezső pszichiáter a *Csontváry patográfiája* című könyvében a festő világnézetét a következőképpen foglalja össze: „Világképe mitikus, animisztikus, panteisztikus elemekkel keveredik, melyet a szellem napon keresztül történő anyagi átalakulása és a napfény különleges emanatív sajátosságai határoznak meg. A világ geocentrikus, erre és minden más ismeretre is Csontváry közvetlen empíriával jött rá. Ismeretelméletének módszere a közvetlen empíria és a sugallat, vagy az ahhoz közel álló sejtelem, érzés, ötlet, intuíció. A természettudományos akadémikus módszereket, a számtant, a geometriát elveti, helyette a látás különleges módszerének, elmélyítésének hatékonyságát hirdeti. Az ember – ha a fajában rejlő lehetőségeit követi – istenhez ér, és akkor a sorstól adott képességeit kibontakoztathatja. Természetellenes a javak halmozása, a természet rendjének megváltoztatása, a levegő beszennyezése, valamint a kőszén elpusztítása tüzeléssel. Az emberek egymás közti etikus kapcsolatának alapja e szemléletmód terjesztése, az istenhit hirdetése, az isten napon keresztüli megismerésének tanítása, és az emberek, továbbá minden más élőlény segítése. Ha az ember felismeri az isteni törvényeket önmagában, és követi azokat, akkor eljut a hithez, etikussá válik, és részese lesz a túlvilági örömöknek, amelyek nagyobbak, mint az életben előforduló, a természet és a törvény megismeréséből fakadó örömök.”

Végiggondolva mindazokat a fogalmakat, amelyekkel Pertorini Rezső egy rendhagyó életet élő festőt azonosíthatónak tart, megkerülhetetlennek tűnik egy felettébb szigorú, de lényegi megállapítást tenni. Pediglen, hogy ilyen fogalmak közé egy látomásos embert csakis egy látomások nélküli pszichiáter akarhat bezárni. S innen nézve máris nem az egyébként illetéktelen tudomány ítéletét látjuk, hanem két világot. Az egyik világ látván lát, a másik pedig olyan ráolvasást mantráz, ami hite és a hozzá hasonlók hite szerint képes saját világán kívül rekeszteni azt a képességet, amivel ő nem rendelkezik. – És furcsa módon ezzel a távolságtartással máris étellel telnek meg a szavak, végtére minden a helyére kerül – a „mitikus”, az „animisztikus”, a „panteisztikus” nem valami rettenetet fednek, hanem éppen valami rejtélyes és fennkölt dolgot, és a geocentrikus gondolkodás sem a tudomány ismeretének barbár hiánya, hanem egy megtapasztalás, egy konkrét misztikus élmény, és a kőszén közönséges tárgyából íme megdicsőül, amint egy élő lélek nem hasznosításáról, hanem *elpusztításáról* beszél. S ha talán van bennünk képesség a világot erről az oldalról nézni, bizony, éppen fordított pozícióba kerül az, ami itt elmebajnak minősíthető, s rendíthetetlen hűség jelenik meg a rögeszme helyett.

Kétségtelenül nemcsak Pertorini Rezső nem találta az átjárót Csontváry világába, hanem Csontváry sem az akkor már az anyag médiumává vált modernitásba. Már azt a fogalmat sem értette, vagy nem akarta érteni, vagy mindenképpen mást akart érteni alatta, mely fogalmat

belépési pontjaként használt az aktuális kultúrába. Ez a fogalom pedig a plein air volt. Ráadásul Csontváry ezt is keverte a „napút” fogalommal, bizonytalanságban hagyva azokat, akik nem a tartalom, hanem a jelek pontosságát igyekeznek számonkérni az írásban kifejtett gondolatain. Ezt a két kifejezést egymással behelyettesíthetően használja, holott korántsem azok. Ebből láthatóan – ugyan szeretne, de – valójában nem tud mit kezdeni velük. Mindkettő alatt valami egészen mást ért, mint amilyen értelemben forgalomban vannak. A plein air a maga idejében egy festőgeneráció számára ugyan vizuális forradalom, lázadás az akadémiizmus precíz, perspektivikus térszerkesztése ellen, aminek nyomát sem találni a szabadban, ahol a távlat és a színek érzetei nem merevek, kötöttek és állandók, hanem történnek, együtt mozogva a nappal, és a nap változó sugárzása nyomán a teret spontán éledésekben átjáró párákkal és illatokkal. S igen, ez a szemlélet mint friss szél fújja át a geometriába merevített festészetet, de ennek a szabad lehetőségnek élményszerű felfedezése hol van Csontváry nagyon is konkrét tárgyától, mely tárgy konkrét felmutatását lehetővé tevő eszközben látta egyedüli értelmét az akadémiizmusból kiszabadulásnak.

A napút idekeverése minden bizonnyal egy oldalági becsatlakozás következménye. Talán valami ezoterikus társaságban szerzett élmény, ahol a kifejezés egyszerre megvilágító erejűnek hatott. Mindenesetre van Csontvárynak olyan mondata, amiből egyértelmű, hogy ismerte a szó általánosan használt jelentését, a napnak a zodiákusban egy év alatt megtett útját. Ezzel szemben folyamatosan a napút **színeiről** beszél, holott a színek ilyen ezoterikus kapcsolatáról nem tudni. És olyasmit sehol nem említ, mintha az általa említett „napút színek” és a zodiákus fázisai, vagy egyáltalán csak az évszakok között bármiféle összefüggést feltételezne, viszont sokkal inkább napszakhoz kötötte, nevezetesen a naplementében vagy a napfelkeltében azonosítja a „napút színeket”. Mindenesetre ez a fogalmi határozatlanság elegendő alapot szolgáltatott lelkes ezotéristáknak, festményein zodiákus motívumokat keresni. S bár természetesen nem kizárható, hogy Csontváry az ilyen irányban bizonyosan meglévő ismereteit képi szimbolikára transzformálta volna, azonban már csak azért is értelmetlennek tűnik ilyesmi feltárásával foglalatalkodni, mert nyilvánvalóan könnyen lehetséges beletévedni az erőltetett belemagyarázás csapdájába. Ezen túlmenve viszont, ha lehettek is Csontvárynak a zodiákus jelöléséhez fűződő rejtett szándékai, azok sokkal inkább a mágia birodalmához tartoznak, mint a festészethez, s ha egyáltalán van realitásuk, hatnak akkor is, ha a szemlélő nem tud róluk. Sőt, tudatos feltárásuk esetleg engedi megcsodálnunk a rejtjelezés technikáját, ugyanakkor ellene hat a mágiának. Jobb tehát nekünk képei tartalmi célját tekintve kifejezetten Csontváryra hagyatkoznunk, annál inkább, mivel már első vatikáni látogatása (1881, még nem fest szisztematikusan) kapcsán pontosan megfogalmazza azt, amit egy mesterműtől megjeleníteni vár, amit mindenképp fölötte feladatának tekint, amit azonban a legnagyobb festőknél sem talál:

„...s minden egyes munkát szemmel tartva megállapodtam a Transzfigurációnál⁴, ahol arról győződtem meg, hogy a természetet erősebbnek és vonalban élesebbnek látom, az energiát pedig sehohsem találom. Ilyen eredmények között minden festményénél felfedeztem a hibát, a mely a XV. században csak Raffael volt kivétel a háttér részbeni megoldásában. Rubens és társai nem tudtak a háttérbe behatolni, mert az isteni támogatásban nem kaptak erre felvilágosítást.”⁵

⁴Raffaello Santi: Krisztus színeváltozása.

⁵Csontváry Kosztká Tivadar önéletrajzánaak jegyzeteként közölve. Budapest: Neumann Kht., 2003.
<https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

Máshol:

„Átmentem a Raffael Loggiáiba, ott sem borultam lázba. Megnéztem a nagy csata falfestményét és a többi mind együttvéve, de élő természetet nem találtam. Ezzel a tudattal már az első látogatásnál felülemelkedtem az egész Vatikánon, csupán azt irigyeltem a mesterektől, hogy ők sokat és szépet is alkottak; de az isteni természet hűségesebben nem szolgálták, – idegen szellemnek voltak hirdetői és ez nem volt az Igazi Isteni.”

– Miről van itt szó, egészen meglepő módon? Egyáltalán nem a képek előteréről, ami általában a vizuális mondanivaló fókusza, hanem a háttéréről. Csontváry éppen a háttérben keresi a lényegét.

– Mi ez a háttér?

Az a természet, amiben a Teremtő teremtményét, az embert helyezi el. A gyönyörűsége természet, amit az ember ajándékul kap Teremtőjétől, és amiben Csontváry az „Igazi Istenit” látja, mintegy Isten lenyomatát, az egyedülit, amit ábrázolni érdemes, amit ábrázolni kell. Aki ezt képes ábrázolni, ezzel adja tanúbizonyságát annak, hogy látja a valóságot. Minden egyéb mellébeszélés, idegen szellem hirdetése. És ő bejárva a Vatikán képtárait, sehol nem találja amit keres. Csak Raffaelnél fedez fel némi próbálkozást, de nála sem jelenik meg a természet elevenisége. Ebből érti meg az égi hang rárótt feladatát – megfesteni azt, amit látván lát, és csak ő lát:

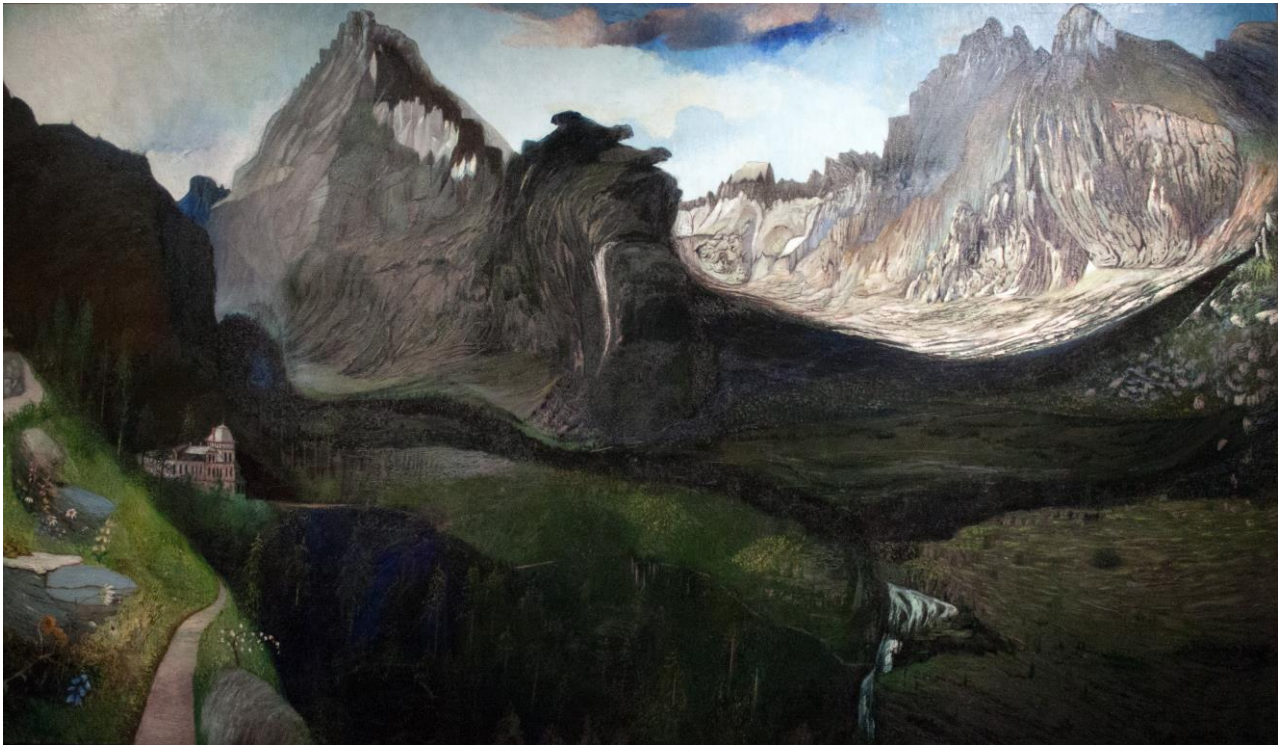
„A sorsommal tehát kibékültem, mert most már elméletileg is tudtam miről van szó, miért kell nekem nagyobbak lennem Raffaelnél.”⁶

Ugorva az időben, 1907-ben, a Párizsban megrendezett tárlatán már ott találjuk mindhárom képét, melyekre mindvégig a kitűzött grandiózus cél megvalósított darabjaiként hivatkozik.

A taorminai görög színház romjai, 1904–1905 (Magyar Nemzeti Galéria). Forrás: saját fotó

⁶Csontváry Kosztka Tivadar: *Önéletrajz*. Budapest: Neumann Kht., 2003.
<https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

A Nagy Tarpatok völgye a Tátrában, 1904–1905 (Magyar Nemzeti Galéria). Forrás: saját fotó

Baalbek, 1906 (Janus Pannonius Múzeum, Pécs). Forrás: saját fotó

A fenti illusztrációk a képek vizuális jelentését legkevésbé sem tudhatják visszaadni. A Tarpatak völgye 400 × 236 cm, a Nagy Taormina 570 × 302 cm, a Baalbek pedig 714 × 385 cm, és sok kísérletezést követően, végül ezekben a méreteken látta visszaadhatónak az „*eleven perspektívát*”. S ha valaki ténylegesen látni kívánja azt, amit Csontváry ki akart fejezni, kiállítási helyükön, eleven valóságukban kell megtekintenie a képeket, különben nem tud róluk semmit.

Gondolatmenetünk szempontjából azért tehetünk néhány lényeges megállapítást. Először is, valóban azt a háttérrel festette meg, amit már első vatikáni útján hiányolt a nagy mesterek képeiről. A Tarpatak völgyén és a Nagy Taorminán csak építmények jelzik a lehetséges emberi jelenlétet, egyébként mindent ural a monumentális, felfokozott színeitől életre kelő természet. A sziklavölgy oldalfalai felcsapó hullámokként őrzik kialakulásuk tektonikus mozgását, a magukba zárt tomboló energiától mintegy megbocsátón megkímélve a szomszédságukban álló, és jelentéktelenségével oly éles kontrasztot alkotó kastélyt. – Kegyelmi állapot Isten tenyerén.

Taorminában a lebukó naptól felgyújtott ég, és az Etna hófödte, hideg csúcsa, hatalmas teret nyitnak maguk előtt az öblökkel szabdaltnak, a vízen még épp láthatók a távlatban elvesző hajók, s ez a mély perspektíva – egyetlen pillanatba sűrítve – valósággal élénk tolja egy letűnt világ romjaiba kódolva saját múlandóságunkat.

A Baalbek már szinte csak egyetlen, három részre tagozódó háttér – a már részletezett értelemben, az eleven, teremtett környezet által teret nyitva a kegyelmi állapotban így **önazonos** életre esélyt kapó embernek. Csontváry itt némiképp túl is lép korábbi koncepcióján, mert az előtér közvetlen határoló (No.1.) háttérrel engedékenyen humanizálja, beengedve az embert a jelenkor teremtésébe, jóllehet ezzel még nagyobb hangsúlyt ad az ennek (No.2.) háttérül szolgáló múlt önálló rétege, az önhitt nagyság emléknymaként jelen lévő akropolisz, amit a kép teljes felső felét elfoglaló, horizont felé nyúló enyhe tagoltságú domborzat (No.3.) keretez, fölül horizontálisan a végtelenbe nyúló Libanon-hegységgel és az égboltozattal. Az előtér számára csupán egy keskeny földszáv marad, amelynek két oldalán a centrumtól kifelé meghosszabbított vonalon vezetett tevék, mozgásuk irányával relatíve ellentétesen húzzák befelé a képbe a kép szemlélőjét, s részesévé teszik az előtérnek. Ez annál is inkább valósul meg a festményt élőben szemlélve, mivel a csaknem négy méter magas vászon horizontja az akropolisz tetejével a kép középvonalán, tehát mintegy két méter magasságban, lényegében a szemlélő szemmagasságába esnek, mely megegyezik azzal a nézőponttal, ahonnan a festő tekintete esik az elé táruló látványra a kép festésekor.

Mindazonáltal, a festmény belső terében nem egy nyüzsgő arab város eleven életébe kerülünk. A jelenkori épületek is inkább díszletek, jelzésszerűen tűnik föl bennük egy-egy ember alig kivehető alakja, s csak a széleken távozó figurák igazán életszerűek. Ezzel együtt nem egy halott, hanem sokkal inkább egy álomszerűen megjelenő városról van itt szó, amin uralkodik, de nem nyomaszt az akropolisz romjaiban jelen lévő elmúlás. A perspektivikus és megvilágítási szabályokkal sok esetben nem egyeztethető megoldásokat pedig egy rendkívüli hangolt színharmónia fogja egységbe. Minden szabály feláldozva a nem e világi gyönyörűségért, amiben a vállunk fölött átnézve bizonyára Isten tekintete is elmerül.

Azok a világító színek!

Csontváry egymás utáni években festette meg e három képet, végezetül 1906-ban a Baalbekkel. 1907-ben pedig – 37 más festményével együtt – ki is állította Párizsban, amiről a következőképpen ír:

„Ekkor tűnt fel Baalbek, Taormina és Tarajka⁷ című festmény 1908-ban⁸ Párisban, és ezzel vége volt a komédiának. E festmények minden munkát, ami a világon létezik, túlszárnyalták.”⁹

Máshol:

„Én, Kosztka Tivadar, ki a világ megújulásáért ifjúságomról lemondottam, amikor a láthatatlan Szellem meghívását elfogadtam ...évek hosszú során át Európát, Afrikát és Ázsiát utaztam be, hogy a megjövendölt igazságot megtaláljam és a gyakorlatban festményben átvihessem, s mikor már megvolt a szükséges hadseregem, Párisnak tartva 1907-ben milliókkal szemben álltam egyedül az isteni gondviselés eredményével, s az egész világ hiúságát pocsként zúztam...”¹⁰

Csontváry ekkor 54 éves volt: 27 évesen történt elhívása, rá 17 évre, 44 évesen kezdi meg szisztematikus festészeti tanulmányait Münchenben, és 10 év múlva, közvetlen a cédrusok megfestése és 12 évvel halála előtt itt, Párizsban reprezentatív tárlaton állítja ki vállalásának eredményét. Ugyanazon a határozott hangon nyilatkozik önmagáról, a festményeiről, mint amilyen határozott hangon nekifutott a feladatnak. Ennek értelmében eleddig senki meg nem festette azt, amit egyáltalán meg kell festeni, ő viszont megtette: van valami a világban, aminek látására mindenki törekszik, de rajta kívül el nem érte senki, mivel eddig egyetlen festményen sem volt képes alkotója megjeleníteni az egyetlen lényegét. Viszont íme, itt ez a három kép, a probléma letudva. Csontváry látván látta a természetben a világ lényegét, és látván látta a festményein ugyanezt megfestve. Csak éppen rajta kívül senki más nem látta.

Később ír még ilyent:

„...Az idemellékelt párisi katalógussal is igazolom, hogy ez a munka Párisban be lett mutatva; mikor a New York Herald kritikusa ezt igazolta, hogy ez az eredmény a világ minden munkáját túlszárnyalta.”¹¹

Ez azonban már a mítosz része. Kétségtelenül, szerkesztéssel nem felülírható az ő saját magáról alkotott koncepciója, aminek megfelelően nem azt írja le, ami megtörtént, hanem azt, aminek meg kellett volna történnie, ha a világ látja a képeiben azt, amit ő lát bennük. A mítosz egy égi szózzal veszi kezdetét, az elhívásával, majd apró kisebb csodákkal

⁷Értsd: A Nagy Tarpatak völgye a Tátrában.

⁸Hibás évszám, mert a kiállítás 1907-ben volt.

⁹Csontváry Kosztka Tivadar: *Önéletrajz: A tekintély*. Budapest: Neumann Kht., 2003.

<https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

¹⁰Csontváry Kosztka Tivadar: *Önéletrajz: A pozitívum*. Budapest: Neumann Kht., 2003.

<https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

¹¹Csontváry Kosztka Tivadar: *Önéletrajz: A pozitívum*. Budapest: Neumann Kht., 2003.

<https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

(A *Tekintély*-ben meg is nevezi a lángeszű kritikust: Pierre Weber.)

folytatódik a megigazulásáig. Hisszük, hogy a világ minden pénzéért el nem adta volna a képeit, de nem hisszük, hogy Taorminában, „*mikor a műterem ajtaját megnyitottam, a közönségre oly hatással volt, hogy tombolt meglepetésében: az utca tele volt: il maestro, ungherese trovasto, nostro antico, teatro greco. Már itt nagyobb összeggel a festményt ott akarták tartani*”. Hisszük, hogy Baalbekben váratlanul és a maga teljességében tárult elé a mindig is keresett motívum, de nem hisszük, hogy a semmiből „...előáll görögnek látszó ember s olasz nyelven mondja: *Ön uram nemde egy nagy festményhez keresi a motívumot, de ezt Damaszkuszban nem találja, most jövök Baalbekből, ahol a templomot a legszebb világításban láttam, siessen oda, most van az ideje, a keresett motívumot ott találja.*”

És különösen omlik a mítosz, mikor fény derül Gerlóczy Gedeon és Csontváry távoli rokonságára.¹² Lám, nincs itt sors, nincs a képeket az utolsó pillanatban megmentő isteni beavatkozás, hanem családi összefogás van, még a Japán kávéház festőelitjének véleményével szemben is, hisz ez a Tivadar, persze lökött volt, de azért tudott valamit. S ha már itt vannak ezek a képek, mégiscsak grandiózusak, mégis csak kezdeni kellene velük valamit, hát marketingnek mi sem lenne alkalmasabb, mint ez a mítosz, amit Tivadar az utolsó időkben magáról ákombákomolt össze.

Félreértés ne essék, nagyon sokat köszönhetünk Gerlóczy Gedeonnak. Ha ő nem szerkeszti fogyaszthatóvá az írástörödékeket, nem helyezi rá a fókuszot, jó érzékkel használatba véve a nagyérdemű extremitás iránti örökös vonzalmát, az egész életmű jó eséllyel elsüllyed az ismeretlenségben, s most esélyünk sem lenne kísérletet tenni a felhámrétegek lehántásával utánamenni annak, ami Csontváry szerint is minden mítosznál fontosabb: „*Az élet nem elmélet, az élet valóság...*” Mert ennek a félmondatnak a józansága nem igazán egyeztethető azzal a rendkívül direkt módon megfogalmazott, semmiféle kötelező szerénységet nem tűrő, megkérdőjelezhetetlen bizonyossággal, ahogyan a saját festői koncepcióját és munkájának betetőzését jelentő három festményét minden más fölé helyezi. Voltaképpen ez a kérlelhetetlen nyerseséggel kinyilvánított álláspontja az, ami miatt a kortársai még arra sem hajlandók hangolódni az alkotásaiban, ami más esetekben, a korra egyébként is jellemző újdonsághajszolás jegyében nem okoz gondot. És nyilvánvalóan elmekórtani vizsgálata is ezért vetődik fel.

– Rögeszmés eset, önreflexiójában fixációval – mondhatja a pszichiáter.

– De mi van akkor, ha nem? Mi van akkor, ha ő az, aki látván lát valamit, valami rendkívüli lényeg, meg is festi, és amikor nyilatkozik róla, nem tesz egyebet, mint rendíthetetlenül hú megélt valóságához? Ahhoz képest, amit ő lát, Rubens egy „*II. rendű csillag*”,¹³ aki nem közelíti, hanem eltéríti a kultúrát a valóságtól?

Ez elfogadhatatlan. Elfogadhatatlan volt kortársai szemében, és elfogadhatatlan ma is, mert különben nem merült volna fel pszichiátriai esetként – bár ez ma legalább már vita

¹²Kosztka István (Csontváry unokaöccse) feleségének édesanyja, Fodor Gizella az ifjú Gerlóczy édesanyjának testvére.

¹³„...*a festőnek, ha isteni, akkor a valót kell festeni, ha pedig színész és komédiás, azt Rubensnek mint II.-od rendű csillagnak illendő lett volna tudnia, mert ezekkel a mókákkal az emberek nem lettek okosabbak és nem közeledtek a valósághoz, hanem eltávolodtak.*” Csontváry Kosztka Tivadar: *Önéletrajz*. Budapest: Neumann Kht., 2003. <https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

tárgyát képezi.¹⁴ Azonban a jelen engedékenyebb hozzáállása nem a váteszi kinyilatkoztatás elfogadásából származik, hanem az örült-zseni fogalom természetes felszívódásából a társadalmi tudatban. Azonban sem a mai műkritikus, sem a mai művészettörténész, sem a széles értelemben vett nagyközönség, sem még az állítólag elismerően nyilatkozó Picasso sem keres semmi olyant Csontváry festményeiben, mint aminek megfestéséről ő maga tesz tanúbizonyságot: *„Másnap hajnalban a naptemplommal szemben levő Hotel Viktoriában álmomból felriasztott egy fény, mely tűzvörösben húzódott le a magas Libanonról, belángolta a Hellios oszlopait aranylehelettel s átkarolta a Bachul, Antonius és Vesta templomait világító színekkel. Önmagától előállott az 1880-iki kinyilatkoztatás tartalma, vagyis a világ legnagyobb napút plein air motívuma.”*¹⁵

– Vajon mi lehet az a napút plein air motívum, ami alatt mindenki azt ért, amit érteni akar, holott Csontváry értelmezése tisztázatlan. A plein air, persze, egy kiszabadulás a természetbe, de Csontváry nem kiszabadul, hanem erős öntörvényei miatt eleve kint van. Ő nem fog engedélyt kérni semmiféle akadémizmustól a kiszabadulásra, mert az akadémizmus nem is érdekli. Ami miatt pedig egyáltalán használatba veszi ezt a kifejezést, az nem egy mozgalomhoz való csatlakozás miatt van, hanem egyszerűen belekapaszkodik valamibe, amit mások is használnak, és némiképp rezonál arra, ami benne munkál. Mert számára a természetben levés evidencia. A kiindulási pont. Az alapfeltétel, amiben előállhat a megfestése annak az egyetlen dolognak, amit meg kell festeni.

A napúttal hozzávetőleg ugyanez a helyzet. Igen, a napút a napnak a zodiákus évkörében megtett útja, viszont ha bele is sző képeibe zodiákus képleteket, a napútra való konkrét hivatkozásaiban mindig naplementéről, vagy napfelkeltéről van szó, illetve az ilyenkor megjelenő különleges színekről.

– Miféle különleges színek, amiket csak ő lát és ő fest meg?

A festészet ún. fejlődése mindenképpen szoros összetartozást mutat a festékanyagok előállításának technológiai fejlődésével. Kezdetben lőn a növényi alapú festékanyagok, fáradtságos munkával előállíthatóan, problémás színskálával és még problémásabb színtartóssággal. A történeti áttekintést mellőzve, a társadalom eltartóképességének emelkedésével növekedhetett azoknak az ingyenélőknek a száma, akik a piktúra passziójának áldozhatták életük, s ezzel egyben folyamatosan emelték a jobb festékanyagok iránti keresletet. Ilyen módon a XIX. század második felére jövedelmezővé válhatott az ipari mennyiségben előállított, tubusban forgalmazott olajfesték. Azonban még ezzel is adódtak színkeverési és fakulási gondok. A század vége felé úttörő felfedezésként jelentek meg az anilinfestékek, amelyeket szabályozott vegyi reakciókkal állítottak elő, és soha nem látott színeket is eredményeztek. Az anilinfestéket először kelme festésre vették használatba, így Gácson is – ahol Csontváry patikáját működtette –, a posztógyárban. Ráadásul, miután ez a posztógyár tönkrement, Csontváry olcsón, nagy mennyiségű anilinfestékhez juthatott hozzá. Ehhez járulhatott meglévő vegyészeti tudása, amivel végül különleges elevenségű, tartós

¹⁴A tárgy lényegébe vág W. Barna Erika grafológiai elemzése Csontváry kézírásáról. Nincs elmezavar olyan tiszta írásképpel, mint az övé. (Nem mellesleg, az eset megvilágító erejű a pszichiátria mint egzakt tudomány értékéről. Ha valaki elmezavart keres, a pszichiáterek között kincsesbányára lelhet.)

¹⁵Csontváry Kosztká Tivadar: *Önéletrajz*. Budapest: Neumann Kht., 2003.
<https://mek.oszk.hu/05800/05889/html/gmcsontvary0002.html>

színű festékeket tudott előállítani. Erre kiállításai alkalmával, mint *eredeti találmányú* technikára hivatkozik.

Azok a színek tehát, amelyekkel anno sokkal inkább erős kritikai megjegyzéseket váltott ki, mint elismerést, rendelkezésére álltak. Ma, amikor akár a reklámparban, akár a ruhaiparban, akár a képernyőkön megjelenő fantasy grafikákban megszokottá váltak az extrém, világító színek, kevésbé felfogható a Nagy Taormina vagy a Baalbek színeinek a korabeli közönségre gyakorolt hatása. Szemben Csontváryval, aki az *Igazán Istenit* vélte felmutatni az általa látott természet megfestésében, szokatlanságával kifejezetten természetellenesnek hatott. A közönség a szakértőkkel és festőkkel együtt egészen mást várt és egészen mást keresett egy festményben.

Csontváry – mint ahogy akkor is, és ma is szinte mindenki – a kifejezést, adott esetben a művészi kifejezést par excellence értelmezhetőnek tekintette, holott egy festmény éppúgy, mint egy írásmű vagy egy zenemű, egyben kommunikációs objektum. Jelek rögzítésével, üzenet átadására létrehozott médium, amiben az üzenő üzenetének eljutása az üzenet címzettjéhez, számtalan tényező együttállásának függvénye: legtágabb értelemben a közös kulturális beágyazottság, legszűkebb értelemben pedig a személyek megtapasztalásainak és azok jeleinek átfedése, a jelek megoszthatóságának alapfeltétele. Gyakorisága ellenére a maga általánosságában nemigen jelenik meg a köztudatban a műalkotások értelmezésének és érzékelésének problematikája úgy, mint kommunikációs probléma, jóllehet, éppen a festészetben, főként pedig az absztrakt festészeti irányzatok megjelenésével a gyakorlatban a „szakmán” kívüliek legalább 80 százaléka semmiféle kapcsolatot nem tud kiépíteni az alkotásokkal. Ez az arány egyébként a figurális ábrázolások esetén sem jobb, csak ott az átlagos szemlélőnek a számára beazonosítható figurák esetlegesen míves megjelenítésének érzékelését módja van az alkotás céljaként elgondolni.

E jelenség analógiájaként, indokolatlan lenne mellőzni Csontváry állásfoglalását saját festményeiről, csak azért, mert a nemzetközi szinten egyre inkább sztenderdizálódó, materiális értékkategóriákra szorító szakma számára kezelhetetlenek Csontváry kategóriái. Persze, a szakma fogékony az akadémiákon túllépő minden törekvésre, de mit kezdhetne Csontváry abszolút festészetével az *Igazán Istenivel*, ami az egyetlen, aminek értelme van. S ha jól szemügyre vesszük, a probléma valójában abból keletkezik, hogy Csontváry ténylegesen más okból fest, mint amiért általában a kortárs festők festenek, és mást akar ábrázolni, mint amit a kortárs kritika vagy művészettörténet az alkotásokban értékel. Csontvárynak nem elsődlegesen vizuális mondanivalója van, hanem nagyon konkrétan metafizikai, amit vizuális úton gondol kommunikálhatónak. Őt nem érdekli az avantgárd vagy a posztavantgárd, bár nyilván felszabadítóan hat rá egy tágabb eszközrendszerben megtalálnia egy adekvátabb artikulációt, mint amit az akadémiáknak engedhetne. Mégis, ha hasonlítani akarnánk művészi alapállását korábbi példákhoz, leginkább a szentképek vagy még inkább az ikonfestők között találhatnánk rokon lelkeket, akik mondjuk a megváltás jelentésének abszolút – vagyis meghaladhatatlan – ábrázolásának kísérletében találják meg önazonosságukat. Ebben az értelemben Csontváry nem más, mint szakrális festő.

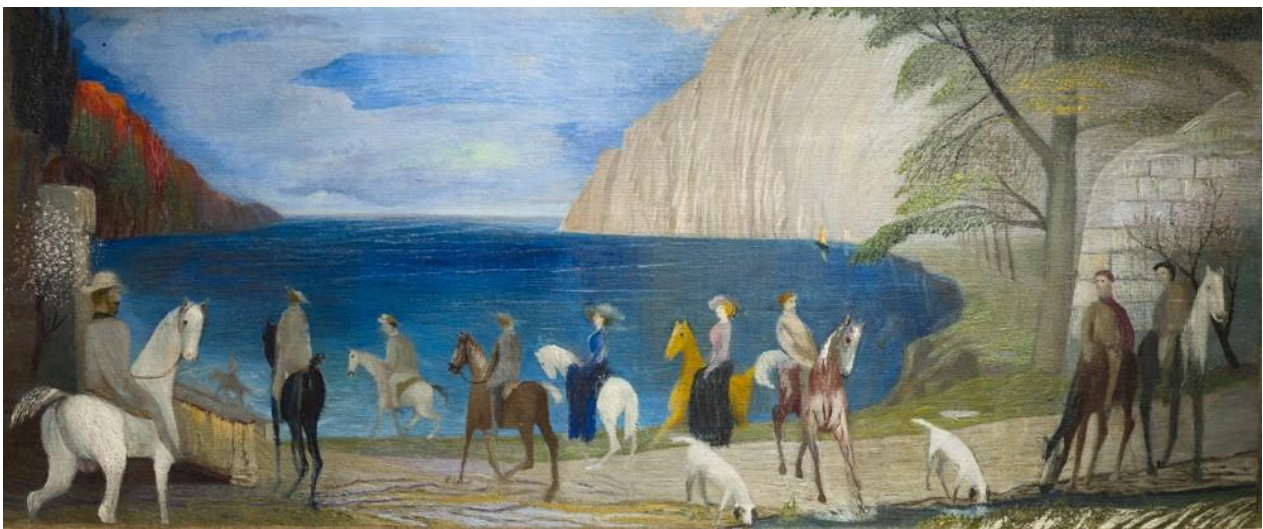
Kétségtelenül nehéz ezzel a fogalommal megküzdeni még ma is, amikor a szakralitás fogalma az európai kultúrában még mindig a kereszténységhez kötődik. S Csontváry ugyan beszél Istenről, beszél hitről, de megtagadja öröklött katolikus vallását, s mintha egyenesen egy egyházon kívüli „üdvösség” megfestőjeként jelenne meg. Ez pedig még ma sem nagyon

fér bele a közgondolkodásba, nem még a XX. század elején. Ma szintűgy ne akarjon valaki indiánkodni, mert a jó indián csak a halott indián, mindenki más pedig legyen szépen besorolható a mainstream által felügyelt széles úton valamilyen hangzatos, de a létezés öntudatlanságáról tanúbizonyságot tevő kategóriába, mint impresszionista vagy posztimpresszionista vagy reaktív individualista...

Végezetül, van-e valami nyom azon az általánosságon túl, mint „szakrális festő” vagy „abszolút festő”, amiben Csontváry festészetének tárgyát konkretizálni lehet. Vagyis konkrétan mi az, amit senki sem ért a képeiben.

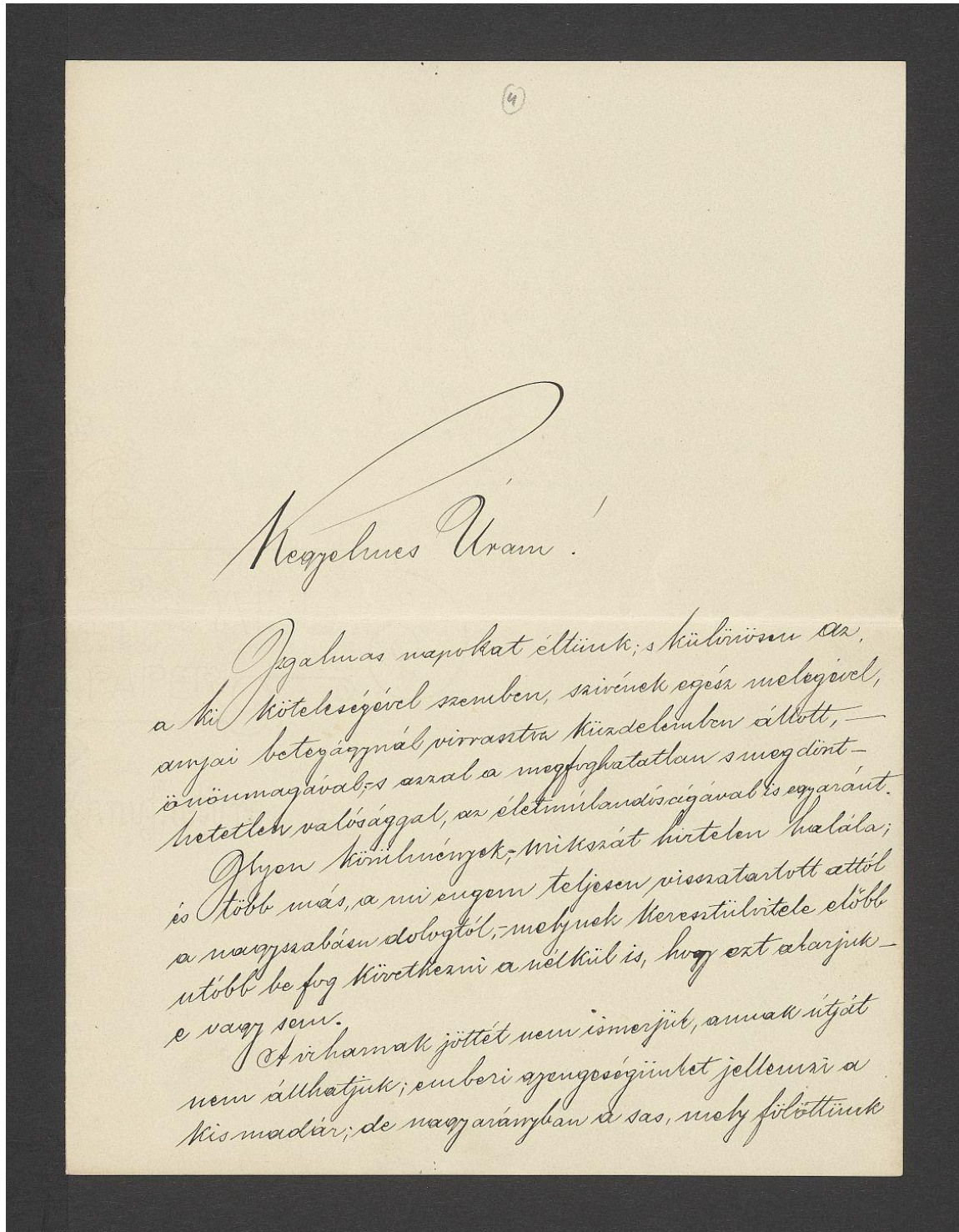
– Nyomok vannak. Nyomoknál többet azonban nem kínálhatunk. Mégpedig éppen azért, mert a nyomok a „kifejezhetetlen” birodalmába vezetnek. Éspedig mindenkinek megvan a maga kifejezhetetlen birodalma. Kinek úgy, hogy tud róla, kinek úgy, hogy nem tud róla. Kinek úgy, hogy hozzáférhet, kinek úgy, hogy egyáltalán nem férhet hozzá. Mégis mindenkiben ott lakozik. Ezzel születünk. Megszületünk teljességben. Mindent, amire első pillantásaink rávetődnek, a teljességen belül látunk. Ezt az állapotot/tudatállapotot azonban hamarosan elveszítjük, mert ki kell lépnünk a teljességből a részek közé, és a részeknek kitétten, a részekhez viszonyítva önmagunkat kell képesnek lenni életben tartanunk. Kinek-kinek azonban megmaradnak emlékei, emlékképei a teljesség állapotáról, vagy egy-egy helyzet váratlanul felidézi benne, s hirtelen felmerül a tudat mélyéről. Álomban gyakran járunk ebben a világban. – S mily különös – az az érzés, az a belső tartalom, ami egy álomban elevenné válik, sem szóban, sem képben nem kifejezhető. Legközelebb ezt a világot még éljük a szerelemben, s azután már csak a zene tudhat a közelébe repíteni. Ezért van a zenének olyan ellenállhatatlan vonzása, csakúgy, mint a drogoknak: a tudat végre benne találja magát a létezés bizonyosságában.

Csontváry a napba nézve megtalálta az átjárót a teljességbe. Az egyetlen valóságba. A létezés bizonyossága sugárzott felé az eleven színekben, az élő „látlatban”, és ezt festette meg. Minden egyéb lényegtelen. A festészet lényegtelen. Csak a létezés lényeges. S megérkezett oda, ahonnan a részek világából út nem vezet tovább. Kinek-kinek tükör által homályosan, kinek pedig színről színre.

Sétalovaglás a tengerparton, 1909 (Janus Pannonius Múzeum, Pécs). Forrás: saját fotó

Melléklet

Csontváry Kosztka Tivadar - K. Lippich Elekhez
OSZK Kézirattár, Levelestár

fityjulve repül tovább, - messze idegpube; a hová
 őt nem követhetjük saemiünk gyengeségével, nem
 láthatjuk haragját, azt az igazi boldogságot, a hól a
 levegő királya, pihenni száll alá.

Étem, teljesem étem az Jsteni természet ebbeli
 megújlatásait, mert egerem is az Jsteni ihlettség
 végerel, - a mikor kemoly munkáról van szó; teljes szívve,
 gondatlan életre, s az egész ember, mi voltomra van
 saikiság akkor, a mikor teremtém kell; eredet; újat
 a khotui, a sok új felfedezéssel szemben; s igazán azt,
 hogy van egy bizonyítékkal több arra néve, hogy ami
 életünk csupa moró tevélet; tevés alaptól kiindulva-
 tevés, sőt utalón jár; a horman a természetes életbe
 való visszatérés, nagyobb erőnek igénybe vétele, s a ká-
 saimk megváltoztatása, az Jsteni erőhöz, való kiábrós
 valóik saikiság: amúval inkább miniatunk, gyorsabb
 lépésben; mert már is tisztultabb-vallás erkölen
 életnek nériünk élje, másutt a külföldön.

Abban a hitben és reményben élek, hogy nyit
 már nyugvottabb hangulatban találhatom leicidat,
 s főlkerehetem soraimmal; neholnak sélja a
 Harag s a Peremto, nagy Jsteni saikiság.

Túlvezgok saon, s a hórón is tül, a hól még bi-
 romps ambicio, s az ugynevezett húság, még ingerlő

hatással volna rád; még az igazságok a fol-
 derítéscsőt nehány évvel előbb az arabiai siva-
 tagban Keresim attila s az is magyarok nyomait.
 Ma szempontom arra szentítem, hogy az a fel-
 lemmel, a mi 30 évvel előbb igazsággal elcsábított
 a messze távolba; idegenbe; a hol ember még
 nem jött; abba a szellemi világba, a hol az
 emberélet boldogsága rejlik; oda, az elhép-
 selhetetlen misztériumba, a melybe az emberi
 gyarlóság sem észrel sem számol bele nem
 tekinthet; ellenkezőbe ne jussak; hogy ide nem
 kerül, hűtlennel ne találtsam; mert érzem,
 hogy csak a szellemmel mecsak. Hármanak
 nagy szolgálatot tehetek; de szolgálatot az egész
 világ emberiségének is.
 Beigazolhatom; mert erre a célra festődtek
 azok a nagy várnak, a melyek páratlanul
 állanak a földön; hogy az nem kivételes nagy-
 nevezett Némi csinálmánya. mert!
 Rubens is Némi volt, olyan genius, a mi van
 dyknak azt mondta: fiam többet tudsz
 nálammal; ha tudod a hátteret megfesteni.
 Az én feleletem pedig az, fiam tudtok sokat,
 de mégsem tudtok semmit sem; mert nem

tudjátok a levegő perspektíváját a színtáblát megfesteni.

Ha Nagyméltóságod látja majd a munkát - mint fiatal orvos ember, tágpa nyitott szemmel, valószínű szinte olyan erő előtt álland, melyhez hasonló nincs ezen a földön.

Ez az alkalomra nagyon későülök, és még személynem is meg fogom írni.

A festmények még nincs cseck, eles megolva; nekem egy hónapi javítani valóm leendő: a sok utazás megvondását pótolnom kell: s valószínű azt még augusztus hónapban csak kövölhetem is.

Azhet, hogy mire e sorok odaérnek, már a képviselőházban a hol az 50 millió kölcsönt engedti minőségben való meghagyást ajánltam, jöllehet ez próbátlan utja az ilyen dolog kerentübrítelinek; de meg kellett teremni; nem volt nyugtam, hogy az alkalommal Kazánnak hasznára ne lehessen. Később az egész ház meg lett hívva a festmények megtekintésére (a régi műgyűjtemény. múzeum kősz. 6-8) távollétemben a portánál hagytam külső csal a terem, kirjithatók.

Mint hogy a terbe vett két Kulturpalota építése majd a Kultúra miniszter hatáskörébe tartozik legjobb volna, ha engem megjelölés hív valanni

tisztelendő felettesükhöz ⁽⁴⁾ nek kinevezve,
hogy aanton telpis emuzijával ammak a fel-
lennok segitséjével Keresztülvinném azt,
amire nagy sem vállalkuhatik akademiikus
sem vállalkuhatik előember: experien-
acert mert nem irt horra: ép nagy mint
ha azt mondaniok fesse nagy valaki a nagy
Kárpatak világot a magas Patriában, vagy a
Gavorniai görög sünhárat.

Ylia, csak pardek öttá ott vannak s még sem
völt rá festőművés; hogy le is festette volna.
Nekem kellett szünetnem; halt' Lombrossonok
lehet ugyan igazsa, hogy más a bölcsőben stólt el
az emberok sorsa: de nem tulajdonitom ma-
gammal, hanem ammak a möglivásnak, van-
nak az ajándéknak mely nekem tudatlannak
egy pár pere alatt megadatott.

Spaerl Kezelmés Uram nagy a ijámménét,
mint Magyaromág jörjének a sorsa el van
döntve. Nélünk van az Jsteni jószág a kimont-
hatatlan kegy, s az megment bennünket a to-
vábbi saereusétlen süléstől; mert, hogy az omág

rettenetesen sülyedt vallás erkölcsi élet terén, —
 azt már a lapok nem is nyírták jogszerzetni.

A Mülföld figyelme az elvasult erkölcsiekkel
 szemben nem barátságos, — hanem tárnakó lett.

Mi Magyarok, a Milla újjászületése, a kiki-
 acsirt ide rendeltettel, hogy a római birodalom
 szállott erkölcsi életnek romboló hatását meg-
 állítsuk, megszüntessük, — hisz Paris mellett

acsirt szálltak síkra a bozagias termőfaktív elő-
 deink; s végelszámolásra Róma alatt ter-
 mettel-attóla élénk, a hol el is élők Samnina

sora, s a római birodalom romlott erkölcsének
 kiki-győze letörött; mint az arófiaktó polgármak
 a végrehajtóval szemben.

Magy elődeink csak adelig voltak magok,
 a moddlig az ősi erők a mély vallásos meg-
 győződésük terjelett; s a mély Komoly kútt az
 Ostenhez, a Magyarok Yeteréhez volt fordulás,
 Kivétel nélkül semmi kivétel nélkül. —

Is az én érem is; Kivétel nélkül érem azt,
 hogy az Yeteri szellemhez vagyunk kapcsolva:
 emel magzobb és boldogítóbb erő is érem nem

lehetik nem megvalósítható; azt Keresztureskék is
 még gondoltam, hogy évek fiatal ideális esemény
 világánál fogva. Jóllehet még nincs itt az
 ideje, hogy azt tapasztalattól is tudni
 hogy a hogy én tudom, megértem és kimondani,
 a határokat megjelölni, addig lehet menni;
 de azért romlás vár ráunk s a pusztulás el-
 kerülhetetlen még akkor is, ha a mi erkölcsi
 világ nézeteinkkel éppen szembe kerülünk.

A többi miniszter társainak a munkája
 inkább anyagi vagyis a megvalósítás körül forog;
 míg ellenben a Kultúra minisztere a lelke a
 saját művelése megnyelés tisztaságától függ
 a fellelmi életnek az egész ügymény tartása is.
 Nagyon igen nagyon meg vagyunk ter-
 helve Keresztureskéknek.

Nagyon igen nagy felelőséggel járó hivatalt
 képvisel ma a magyar Kultúra miniszterisége.

Csak Petri csodával határos eredmény-
 nyel lehet tekinthetetlen juttatni a koronás
 főtől le egészen az utolsó fiatalított ember
 ma mint ellenség szerepét a szocialista

tanokkal szemben; pedig láttam városokat
nem sokkal kisebbet mint 300-400 ezer lakosú
várost ott a sivatag sávéján, - egyetlen szál rezső
nélkül; s az emberek milyen elégedettek?
ott is hol még csak utcai veszedelmét sem
halottam még hivatali tartózkodásom alatt.
Ez nyugosít. Bem a híres Nemző is; mert
ott tele a szabadsgot talán az is magyarok
irodájainál.

Ah Excellenciás Uram! nem voltak egy
kínbörtönetek az öcsimnél; egyszeri puritan
kellő volt az élet, s ez illet az is magyar ré-
mésélethez; mert igaz és keretnek az élete
volt. Ma a család a gondagadás az értékes-
telen élő hajhászás kovácsát éljük - s ez nem
magyar élet. Ezem változtatni kell és lehet.

Indom, ismerem, exciditét studom ismerem
a megszüntetésének a módját is. Ne erről
majd alkalomlag talán szóval jobban meg
lehet latolni vetni és ki is fejteni magva állatni.
Nagyszabes kímél ismétlenül is igaz híre
és kiráto timentelje

Salzburg 1910 Juli 29.

Csontváry Károly kirádat
festőművész.

H. KAKUCSKA Mária

Orczy Lőrinc hitvallása és küldetése

1. kép: Orczy Lőrinc,
A Koszorú mellélete,
Magyar Költők arcképei IV., 1863.
(MTA Kézirattár)

Orczy I. Lőrinc a kora 18. századra nagy befolyást szerző család tagjaként apja, Orczy VIII. István (1669–1749) örökébe igyekezett lépni a különböző világi tisztségek, például a jászkun kapitányság,¹ az abauji főispáni tisztség betöltésével. Kultúrakedvelő és -ápoló mecénásként nagy hatású, kéziratban terjedő verseivel példát mutatott nem csak pártfogoltjainak. A „hitetlen” 18. században élte le életét a közjón munkálkodó, nagy toleranciájú, vallási kérdésekben tájékozott hívőként. Nézeteiben felfedezhetők a protestáns – református – felekezet egyes tanainak elemei. Első felesége az evangélikus Podmaniczky Judit, közelebbi barátainak, ismerőseinek többsége – Beleznay Miklós, Barcsay Ábrahám, Kazinczy Ferenc – protestáns, református. Gazdagságának köszönhetően hitét konkrét tettekben, templomok építésében, felújításában is kifejezhette.

Közönségesen a hit egyik szóbeli/írásbeli megnyilvánulása az imádkozás, az ima. Mi az ima? Milyen alkalmakkor és hogyan imádkozunk? Mi tekinthető imádságnak? Írt-e imákat, vallásos verseket Orczy Lőrinc? Ezeket

a kérdéseket kell tisztáznunk, mielőtt Orczy Lőrinc (1718–1789) [1. kép] hitéről és ennek megnyilvánulásairól beszélünk.

¹ Orczy VIII. István és Orczy I. Lőrinc életéről a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P szekció az Orczy család levéltára 518–531 anyagában találunk adatokat. VIII. István végrendeletében – MNL OL, P 1607 Kállay család, Rokon és idegen családok 1. cs. 12. tétel – maga írt életéről. Általános megjegyzés a használt irodalomhoz, a konferencia a Covid-járvány idején volt, az előadás ez alatt az idő alatt készült, hangzott el, többnyire saját tulajdonú dokumentumokat, anyagokat használtam.

Tágabb értelemben az ima, az imádság vallásos cselekedet. Szóbeli, elmebeli kommunikáció útján egy felsőbb rendű lényel, az imádat tárgyával kívánunk kapcsolatot létrehozni. Szűkebb értelemben az Isten, egy istenség, istenített ő, egy szent vagy egyéb dolog felé irányuló könyörgés, közbenjáráskérés, esetleg hálaadás. Közönségesen, világiasan fogalmazva, az egyén, illetve a közösség a transzcendenssel kommunikál.

A „világias, laikus” megfogalmazások után a református zsoldárfordító Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecskéje*² ajánlásában az imáról-imádkozásról ezt olvashatjuk: „... Az mi idvezítőnk ... az könyörgésnek oly drága szép módját és sommáját adta előnkbe, ... Mely az Miatyánk. ... valóságos és buzgóságos elmondására is csak az Szentlélek tanít bennünket...”

Hogyan, miképpen imádkozunk? Szenci szerint „... Imádkozhatunk bizonyára más igékkel is, ... psalmusokkal és dicséretekkel, ... Más beszéddel is élünk, jólehet, ... Nincsen azért semmi az keresztyéni igaz imádságban, az mi az Urtól tanult imádságnak valamely cikkelyére ne nézne, akár az mely bőv beszéddel formáltassék is az Szent Bibliából és egyéb szent emberek buzgóságos írásából. Nem tiltja Krisztus urunk az hosszú imádkozást, midőn az képmutató szószaporítást tiltja.”³

Ám ezek a szavak nem Szenci sajátjai, mint maga is bevallja, egy bölcs tanítótól, Johannes Ludovicus Vives-től⁴ valók. Nem valószínű, hogy tudott a katalán filozófus, pedagógus, a pszichológia⁵ megalapítójának, kikeresztelkedett, marrano (a zsidó vallásról áttértek gúnyneve) voltáról. Vives⁶ sem önálló, a Bibliáig, Pál apostolig nyúlt vissza a helyes imádkozás, az imák megfogalmazásában.

Modern korunk a régi szerzőkhöz hasonlóan, de már felhasználva az új tudományt, a pszichológiát, nyilvánítja ki, mint például Pablo Martínez Vila *Az imádság és lelki alkat*⁷ című művében, hogy az imádkozó személye, lelki alkata és az imádkozás mikor, hol, miértje között összefüggés áll fenn. Az elméleti tudás kritériumának megfelelően, az MNL OL,⁸ az Orczy család archívumában található kilenc ismeretlen szerzőjű költemény, amelyekről mélyen

² SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecskéje*, Haydelberga, 1621; ld., H. KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről*, in ItK, 4–5(1985), 479–485, a 10. jegyzet. Az idézet Sz. M. A., *Válogatott művei*, s.a.r. VÁSÁRHELYI Judit, a bevezetőt írta TOLNAI Gábor, ... Magvető K., 1976., című kötetben a 332–333 oldalon.

³ Ld. az előző jegyzet, és latinul: „ Possumus quidem aliis verbis orare, ut psalmis et hymnis, sed quicquid recte dixerimus, hinc ceu rivulus e fonte dimanabit. Sermonem quidem usurpabimus alium, sensus vero ac mens idem erit prorsum.” Ld. 7. jegyzet.

⁴ Juan Luis Vives (1493–1540) Valenciában született, életének nagy részét Németalföldön töltötte. Rotterdami Erasmus és Thomas More tudós köréhez tartozott. A legfontosabb forrásmunkák Henry de VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1485–1564*, Louvain, 1928; Percy Stafford ALLEN, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi*, Oxford, 1906–1952, 12 vols.; egyedülálló Carlos G. NOREÑA, *Juan Luis Vives*, The Hag, 1970, munkája. Valószínűleg az 1980-ban Wolfenbüttelben rendezett Vives-konferencia 1981-ben kiadott anyaga mutatta meg munkásságának jelentőségét; pl. Maria von KATTE, *Vives' Schriften in der Herzog August Bibliothek und ihre Bedeutung für die Prinzenerziehung im 16. und 17. Jahrhundert*–Juan Luis Vives, szerk. August BUCK, Hamburg, Hauswedell, 1981., 193–210. Ugyanis ekkortól figyelhető meg a szakirodalom feltámadó Vives-érdeklődése.

⁵ Juan Luis VIVES, *De anima et vita*, Brugis, 1538, műve alapján Gerhard HOPPE, *Die Psychologie des Juan Luis Vives*, Berlin, 1901; Foster WATSON, *The father of modern psychology*, Psychological Review, 1915, 22 (5) 333–353. Gondolok pl. Carl Gustav Jung, Alfred Adler pszichiáterek, pszichológusok munkásságára és a különböző pszichológiai irányzatok, iskolák személyiség-tipológiájára.

⁶ J. L. VIVES, *De institutione feminae christianae*, Louvain, 1523 című művében a lányok nevelésével kapcsolatban írt az imádkozásról is. A művet beépítette a *De corruptibus artibus* című, illetve a *De Disciplinis* néven is kiadott, a tudományok hanyatlását tárgyló, 1531-től évszázadokon át gyakran kiadott, népszerű kötetébe.

⁷ Pablo Martínez VILA, *Imádság és lelki alkat*, Bp., 1994., és a 6. jegyzetet.

⁸MNL OL, P szekció Az Orczy család levéltára 523, Varia irregistrata 10. cs.

vallásos voltukon kívül semmi biztosnak tekinthető adat – ki, hol, mikor, milyen célból írta őket – nem áll rendelkezésre, imádságoknak tekinthetők.

Álljon itt talán a legszebb: az 50. számú, amely fontos ismeretlen szerzőjének azonosításában. A lap bal oldalán a szerző eredeti, 18. századi, a jobb oldalon a mai helyesírásnak megfelelő szöveg olvasható.

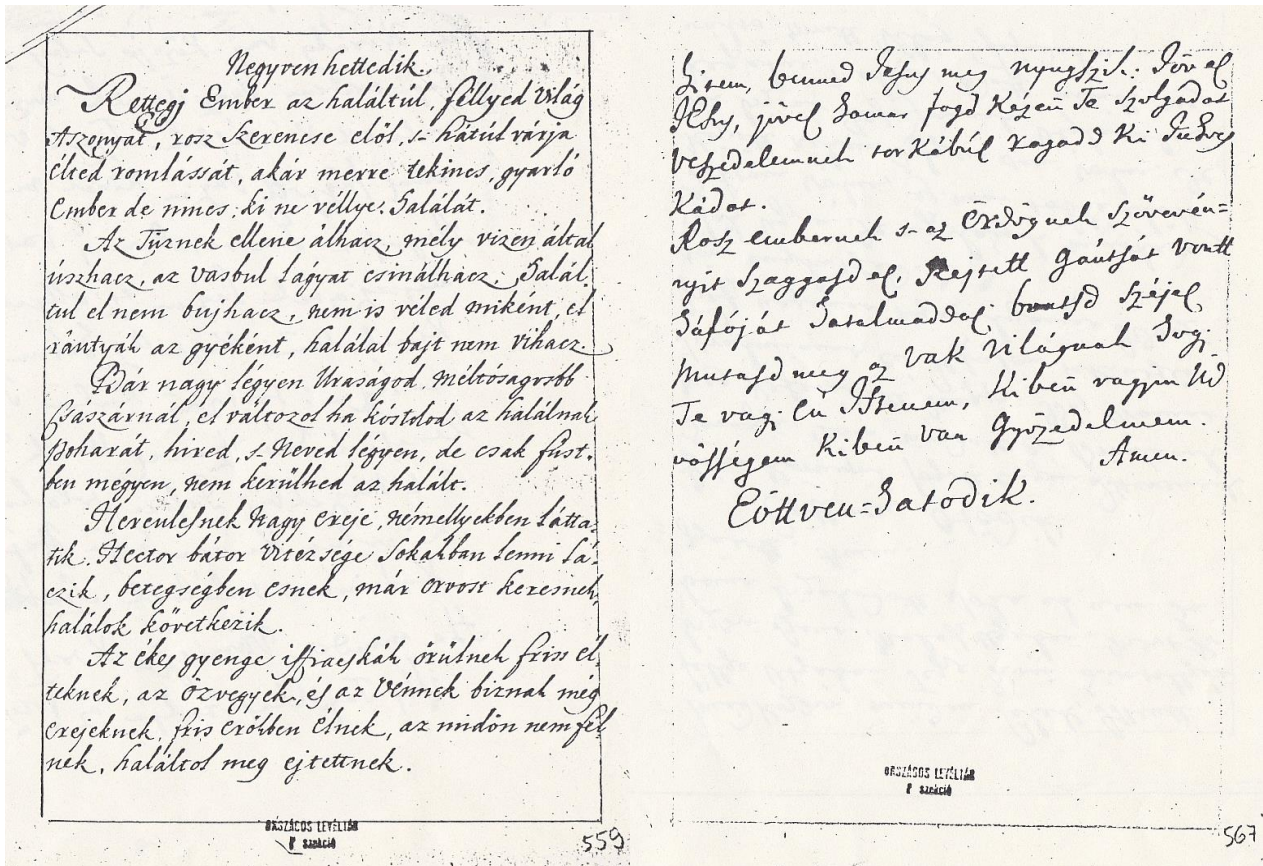
Ötvenedik.

Ötvenedik

<p>Oh rettenetes Itélő Birám, Hatalmas Ur Isten, tőled szívemből rémülök nagy szörnyen.</p> <p>Ítéletednek nagy keménységét midőn meg gondolom, és bűneimnek sokaságát fontolom.</p> <p>Tudom bizonynal Szent Széked előtt, hogy meg kell jelennem, életem felől vallást most tennem.</p> <p>De azt nem tudom, melly részen állok.</p> <p>Te Szent kezeidnek jobját tartom e', vagy ballyát ezeknek.</p> <p>Azért fölöttébb sok gondolkodás nyomja el szívemet, nagy iszonyodás telhelyi elmémet.</p> <p>Soha nem tudom mi tévő legyek ez kételkedésben, maid el ajulok az elmélkedésben.</p> <p>Ezen kétséges nagy dolog között, csak az tévő lések, hogy új életet ma előmben vészek.</p> <p>Siratni fogom sok bűneimet töredelmességgel, és meg jobbitom magam tellyességgel</p> <p>Segilly Istenem kegyelmed által, a Tökéletességre, hogy bűnös Lelkem ne jusson inségre.</p>	<p>Ó, rettenetes ítélő Bírá, hatalmas Úr Isten, tőled szívemből rémülök nagy szörnyen,</p> <p>Ítéletednek nagy keménységét mikor meggondolom és bűneimnek sokaságát fontolom.</p> <p>Tudom, hogy Szent Széked előtt meg kell jelennem, életemről vallomást tennem.</p> <p>De azt nem tudom, mely részen állok.</p> <p>A Te szent kezednek jobbját vagy balját tartom-e.</p> <p>Ezért a sok gondolkodás nyomja szívemet, a nagy iszonyodás terheli elmémet.</p> <p>Nem tudom, mitévő legyek ebben a kételkedésben, majd elájulok az elmélkedéstől.</p> <p>A kétséges nagy dolgok között, azt teszem, hogy új életet kezdek.</p> <p>Töredelmesen siratni fogom sok bűnömet, és meg fogom teljesen jobbitani magam.</p> <p>Segíts Istenem kegyelmed által tökéletességre, hogy bűnös lelkem ne jusson ínségre,</p>
<p>Az rettenetes Ítélet napját, hogy megfontolhas- sam, félelmét annak örömeit el várhassam.</p>	<p>hogy a rettenetes ítélet napját megfontolhassam, félelem örömeit elvárhassam.</p>

Jobb kezed felül legyen akoron, az igazak között,	Jobb kezed felől, az igazak között legyen
nem balod felül az veszendők között. Engedd meg Uram ez jót én nékem, sok szenvedéssédért, magas Keresztfán ki ontott véredért	akkor és ne balod felől, a veszendők között. Add meg nekem ezt a jót Uram, sok szenvedésédért, a magas keresztfán kiontott véredért

A versszerző halálfélelmében, szorult helyzetében könyörög Istennek, imádkozik. Az előbbi meghatározásoknak megfelelően, ez az idézett 50-es számú és a többi nyolc vers is ima. Egy különálló, gondosan vezetett 21 × 15 cm nagyságú, házilag készített füzetkében található. A kéziratos füzetke sajátossága még a versek számozásának, címének, a 47-től az 55-ös számúig betűkkel való kiírása. Az utolsónak, az 56-ösnek, csak a „címe, azaz a száma” van meg. [2. kép]

2. kép: A füzet kezdete és vége

Az első négy kalligrafikus kézírással, a versszakokat jelezve, formailag is igen tetszetősen íródott. [3. kép] Számozásukról nem tudható, összefüggésben állnak-e a zoltárok azonos számú verseivel vagy egy versciklus ezen számú darabjai lennének-e. Összehasonlításakor nem találunk a versek és az azonos számú zoltárok között erős hasonlóságot. Ezt bonyolítja még a „katolikus” „protestáns” számozás közötti csúszás is. Szófordulatok, hangulatok egy-egy zoltárt idéznek, de sohasem egy teljes egészet; gyakran egy másikban találjuk meg a megfelelőbb hangulatú sort, részt. Nem találunk akkora hasonlóságot, mint az 51. zoltár és Balassi Bálint parafrázisa között. Miért kapták cím helyett a számokat? Nem tudni. Lehetséges, egy tervezett verseskötetbe szánták őket, mint vallásos, imádságos verseket? Egy versciklus számozott, megmaradt darabjai lennének?

trami mondod.
Látod az virágok könnyon s hervadnak, s a
Zöldellő ágak hamar fenyvednek, s a szívet
vig orozád, vidám mivoltod s a szív, változást
vehet; most halálnak dere, ma nagy holnap
erre, nagy csapást tehet.
E koporsó példád legyen hát ebben, vigyáz mig
zöld a fűd, rövid életedben, s a szív fűt követ
ár víz meztétet önt, veszedelmét; kiknek
példijára, néz Lelked járára, jó értelemmel.
Igy hasznosra tehet Enkléppemet, ha Lived
ben veszed ez Anisemmet, most ha érted is má
nem tudhatod reád, s mint vrad holnap; Bár
!egy Cedrus, s. Palma, de talántán mig ma, s a
Lel le esz.
Eöttvenedik.
Ottvalentes Dulo Bizam, Hatalmas Ur Is-
ten, téled Livedből rémítők nagy Lőnyen.
Itéletednek nagy keményregét midm meg
sandelom, és bűnemmek sokaságát fontolom.
Tudom bűnnyal Lived Lelked előtt, hogy meg

561

Eöttven egygyedik
Cú Isteneim! Cú Papszereim szöveim
Szárd euelem: Cú Közpiklam erj
viraum belken néked s a telam Au
bar Nag, ságvó. Vegerlem, Salladyn
s a Egeket, foghatatlan Melvóságod
vettleni földiket.
Cú nyomorult s a regny fény mig j
Szárd jácukok, Hatalmasodhoz va
gaf hódvan Keg, almasod Köldök
Nem Körd eü nag: ~~szépséges~~ föld
ajándék s a bil, amig s a bil meumy
szépséges bűrségy s a s a bil
Mindem napi Kezzeremből s a kördök
s a s a bil, s a bil meumy s a bil
Sajamra; nyugodalmat lelhessem.
Nag: befüllet s a Melvóság Világ;
Szárdokas: Ne add ream a talántan
mag Livedem a bilat.

562

3. kép: A töredékben mutatott 50., illetve 51. vers példa a „kalligráfia” romlásáról

MÁSODIK RÉSZ. 215

Mi vége van a' sok furtsa rendelésnek?
Moldvából hajtsanak ökröt lovat Bétsnek.
Magyar földön termett jófűzág el maradhat,
Ez, úgy is tsak Nemest, mást nem gazdagíthat.

PANASZ AZ ÖREGSÉGRŐL.

Kérdezed, mint folynak hanyatló napjaim,
Hogy bírnak erőten tántorgó tagjaim.
Rövid válfazomból értesd: én még élek,
És téged', mint hajdant, most is úgy fzeretlek.
De bezzeg nem köt már *Phyllis* bokrétkát,
Mint gondolod, *Chloris* nem hint e'ám rózsákat.
Ha bé tér is hozzám nyájas mosolygással,
Tsak hamar el tűnik pajkos katzagással.
Egy Szép azt mondotta minap vendégségben,
Bár tsak csmért volna virágzó épségben.
Felelék: Afűzzyom! szívem nem változott,
Egyéb épületem noha romladozott.
Úgy is van, szívem él, 's van érzékenysége,
Hűvságot el hagyván meg jött tsendessége.
De ha néz sebesen el tűnt jobb időkre,
Nyög, és fohajtással gondol jövendőkre.
Fél, retteg ijefző balog történetről,
Látván, sok nagy dolog függ tsak fzerentsétől.
Nagy gondal mérsékli sorsát Hazájának,
Bú baj közt kézfűzget eszéköt halálának.

O 4 Mível

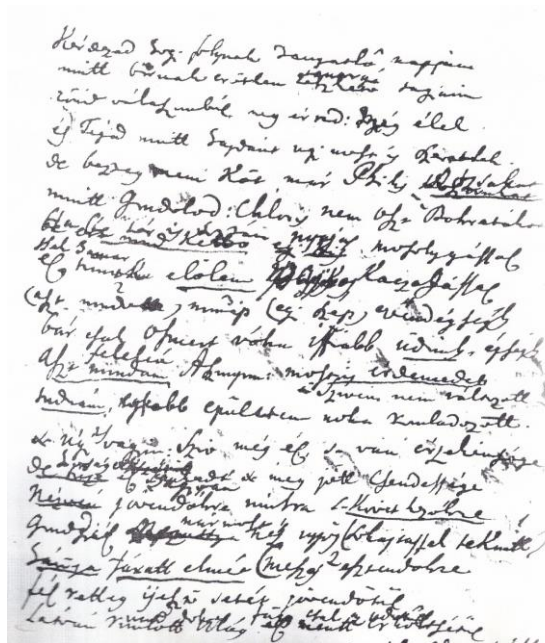
4. kép: A 2. verseskötet címlapja és a *Panasz az öregségről* nyomtatott költemény 215. p.

Az írás minőségének romlásával egyre biztosabbak leszünk a szerző személyében. Ismerve leveleiből, feljegyzéseiből a volt közéleti ember, Orczy Lőrinc életének egyes eseményeit, kézírásának változatait [4. kép], költeményeiből versírói stílusát, a szerzőséget neki tulajdonítjuk.⁹ Katonaként sokszor, családfőként gyakran élt meg szélsőséges helyzeteket, amikor családtagjaiért, barátaiért bizonyosan imával fordult Istenhez. Az élet, a helyzetek mulandósága miatt ennek nem lehetünk/lehattunk tanúi. De annak igen, amikor önmagáért versekkel imádkozott. Ez a kilenc, kézírásos írás a halálfélelemtől, hittől, bűnbánattól áthatott versekkel az Úrhoz forduló, mélyen hívő, rémült keresztényt mutat. Orczy szerzőségének feltételezését alátámasztja a második, a szintén névtelenül megjelent *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei* című verseskötetben található *Panasz az öregségről* című verse, amelyből idézzük a bizonyoságnak szánt sorokat és saját kezű fogalmazványát:¹⁰

„... Félre teszi tehát Arouët' írását,
Buffon Póp Bolinbrock'tzifra mázolását
Ötvenedik Zsoltárt penget most hárfáján,
Salamon'nótáját zendi furuglyáján...” [5. kép]

⁹ Orczy Lőrinc verseskötetét, illetve a Barcsay Ábrahámmal közös, 2. kötetet is Révai Miklós adta ki: *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől, A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére' a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmevel közre botsáttotta Révai Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' Betűivel 1787.*, a továbbiakban: KH; illetve *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei, A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre botsáttotta Révai Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1789.* A továbbiakban: KNE. A kötetek rövid elnevezését HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás*, Szerk. TARNAI Andor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1974, 647–714., tanulmányából vettem át.

¹⁰ KNE, Orczy, 215–216. *Panasz az öregségről*; és a kéziratot illetően a 9. jegyzet.

PANASZ AZ ÖREGSÉGRŐL.

Kérdezed, mint folynak hanyatló napjaim,
Hogy bírnak erőtlen tántorgó tagjaim.
Rövid válfazomból értsed: én még élek,
És téged', mint hajdant, most is úgy szerezlek.
De bezzeg nem köt már *Phyllis* bokrétkát,
Mint gondolod, *Chloris* nem hint'ám rózsákat.
Ha bé tér is hozzám nyájas mosolygással,
Tsak hamar el tűnik pajkos katzagással.
Egy Szép azt mondotta minap vendégségben,
Bár tsak csméért volna virágzó épségben.
Felelek: Afészonyom! szívem nem változott,
Egyéb épületem noha romladozott.
Úgy is van, szívem él, 's van érzékenysége,
Hívságot el hagyván meg jött tsendessége.
De ha néz sebesen el tűnt jobb időkre,
Nyög, és fohajtással gondol jövőndökre.
Fél, retteg ijefző balog történetétől,
Látván, sok nagy dolog függ tsak szereztsédtől.
Nagy gonddal mérsékli sorsát Hazájának,
Bú baj közt kézfűzetet eszközt halálának.

O 4 Mivel

5. kép: A *Panasz az öregségről* Orczy Lőrinc kézírata „romlott” kalligráfiával és nyomtatott változata

Megjegyzése, hogy kedvenc szerzőit, Voltaire-t, Pope-ot félretette, és helyettük zoltárokat, mindenekelőtt az 50.-ket olvasgatja, súlyos okot sejtet. Költőtársa, Barcsay Ábrahám „Komjátiban, 1772. Aug. 14.”-én írt Orczynak levelet, és mellékelte hozzá az *Egy jó barát beteg barátjának* című episztoláját.

Barcsay [KNE, 73–77.l.]:

„... Musák! Az árnyékos Zobor tetejéről,
... Nyilván hallottatok Orczy hidegéről...”¹¹

Orczy Lőrinc Barcsay Ábrahámhoz írt levelei és a hozzájuk csatolt episztolák nem maradtak fenn. A missiliseknek nyoma sincs; az episztolákból legalább néhányuk, a kötetben nyomtatásban maradt fenn.

Az alább olvasható, valószínűleg valaha missilis levélhez mellékelte episztola is csak Orczy levéltári hagyatékában, kézírásos fogalmazványban, illetve a Révai Miklós által kiadott 2. kötetben, nyomtatásban [KNE, 1772, 215–216.] olvasható:

„Kérdezed, mint folynak hanyatló napjaim
Hogy bírnak erőtlen tántorgó tagjaim.
... Készülget naponként Ösök' hajlékábann,

¹¹ KNE, Barcsay, 73–77.

A költeményből további részleteket tudunk meg:

„... El találtad, Jó Társ, Hegy' alján is valék.
De sok muskataltól ám majd meg is halék.
... Nékem nagyobb gondom vólt egészségemre.
Ez ugyan már meg tért, élek, és pihegek,
de már tsak mint árnyék föld hátán lebegek.”

A mádi, a tokaji borvidék mustjától való megbetegedéséről leveleiben is olvashatunk. E 2. névtelen kötet verseinek szerzőkhöz való pontos rendelése, datálása és személyes megismerkedésük időpontja a nagybányai levéltárba került Orczy-archívumtöredék anyagának¹² megismerésével vált lehetővé, pontosabbá. Így az 50-es számú „istenes vers” és a többi nyolc szerzője Orczy Lőrinc, 1772-ben a mádi szüreten betegedett meg. Ezért olvasgatta a zsoldárokat, és kétségbeesésében írhatott hasonló hangulatú verseket, imákat.

Az 51–55. (52–56.) számú költemények egyéni, panaszos hangvételük miatt „Elohitisztikus”, istenes zsoldárok. Ez az 50. (51.), a szakirodalomban *Miserereként* is nevezett 4. bűnbánó zsoldár Orczynál is egyéni, panaszkozó, Istenhez könyörögve forduló vers. Az 50. (51.) zsoldár és parafrázisa az egész XVI. században népszerű volt. Néhány fontosabb változata: Bornemisza Péter is közölte; a *Várad* *Énekeskönyvben*¹³ is benne van; *Irgalmazz énnem, Úr Isten...* kezdetű Huszár Gál 1574-es énekeskönyvében a prózai zsoldárfordítások között szerepel.¹⁴ Ezeket mind ismerhette Orczy. A teológia és a filozófia iránt érdeklődő Orczy könyvtárában Károli Gáspár Bibliája mellett Káldi György (1573–1634) Szent Írása; Pázmány Péter prédikációi mellett Jonathan Swift *Einige Predigten*; Lodovico Antonio Muratori *De charitate christiana műve*, Antoine Augustin Calmet (1672–1757) *Dictionnaire de la Bible*, Roberto Bellarmino (1542–1621) *Christianae doctrinae... explicatio*, Jacques Bénigne Bossuet (1627–1704) *Exposition de la doctrine de l'église catholique* kötetét megtaláljuk. Balassi Bálint költészetét nagyra becsülte, *Istenes verseit* lapozgathatta, az 51. (50.) zsoldár parafrázisát ismerhette is.

A kilenc költemény nem egyszerűen zsoldár, de nem is parafrázisok. Orczy fordítási, versírási gyakorlatának példája a kéziratban maradt 1754. *De Mr. Alex. Pope* című verse. Ez valójában Alexander Pope¹⁵ négy hosszú versszakból álló francia nyelvű példányából kiválogatott tetszőleges húsz sor. Ezek szabad összerakásával, a latin nyelvű *cento*-költészetnek megfelelően egy új – nem Pope – verset alkotott. 18 sort fordított le belőlük. A füzet vallásos költeményeit tekinthetjük *centoknak*. A beteg, hívő Orczy halálfélelmében alkotott, hittől, bűnbánattól áthatott versei azonban a zsoldárok szellemiségével szemben többnyire nem a Teremtőhöz, hanem a Természethez, a Halálhoz fordultak. Műfajuk,

¹² H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról*, MksZ, 2002/1. 74–80.

¹³ *A keresztyéni gyülekezetben való dicséretok*, Várad, 1566, Hasonmás kiadás, A kíséző tanulmányt írta: SCHULEK Tibor, Bp., 1975.

¹⁴ HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok és imádságok*, Komjáti, 1574, hasonmás kiadás, Bevezető tanulmányt írta HUBERT Gabriella, Bp., 1986.

¹⁵ Alexander POPE, *Essay on man* és Orczy Lőrinc verséről ld. H. KAKUCSKA Mária, *Mikor kezdett el verset írni Orczy Lőrinc?* ItK, 1998. 3–4. sz. 536–540.

pontosabban fogalmazva *cento*-módjában írt himnikus parafrázisok,¹⁶ azaz innen-onnan összeszedett verses gondolatok. Ez az eljárás, „módi” Orczy modernsége. Korának, a felvilágosodásnak a természet-irányultsága és szabadabb vallásossága, bensőségebb hite nyilvánul meg. Ebben a kilenc versben imádkozott.

Vallásossága, hite „köznapiasan” is tapasztalható, például leveleinek utalásaiból, amikor Jeremiás siralmaira utalva, vagy biblikus hasonlattal élve, teszi helyre civakodó, panaszkodó főispáni hivatali beosztottjait.

Templomépítéssel Orczy Lőrinc földesúrként tetteiben is kinyilváníthatta hitét, megépíthette az imádkozás „hivatalos” helyét.¹⁷ Egyik példája a bárói család ősi fészkeben, a Kaposvárhoz közeli Orci falu 1778-ban épített temploma.¹⁸ József fia 1789. július 2-án, röviddel Lőrinc halála előtt a tarnaórsi templom építési munkálatainak haladásáról számolt be apjának.¹⁹ A tanulmányhoz eredetileg Orczy nyugvóhelyén, a tarnaórsi templomban 2018-ban készített felvételek egyikét szerettem volna mellékelni. A sok felvétel egyike sem sikerült. A járvány miatt esélyem sem lehetett odautazni. Orczy-Sturmann Krisztinától²⁰ kértem segítséget. [6. kép] Azonnal teljesítette is, egy igen meglepő magyarázat kíséretében: olyan freskó, amilyenről én kérek felvételt, Tarnaórsön nincs. Rosszul emlékszem. Magyarázatát el kell fogadnom. Az emlékezet csalfaságáról írt Juan Luis Vives-szavakat megszívélve, reménykedem a közeli templomlátogatásban. Nincs bizonyítékom az általam keresett freskó tarnaórsi létéről, csak egy homályos valamit mutat a hajdani felvétel. Sosem jártam Erdőkövesden, és fogalmam sem volt ottani oltárkép létezéséről; a „fatum bruder” játszana velem? Krisztina szerint „Valószínűleg a zászlót tartó vitéz: O. István, a kisfiú (Szent Imre szerepében), aki a címet tartja: O. Lőrinc. ... Hátulján Michael József 1740-es évek.” A fotót, a magyarázatot, a család szívességét nagyon szépen köszönöm. Nagyon remélem, hamarosan útnak indulhatunk a helyszínnek megtekintésére és a Michael József (Michel, Michl)²¹ festette

¹⁶ A költeményekről először *A zsoltár a régi magyar irodalomban* című Csurgón, 2007. május 24–27-én tartott konferencián elhangzott előadáson, illetve *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, PETRŐCZI Éva és SZABÓ András szerk. kötetben, Károli Gáspár Református Egyetem, L’Harmattan Kiadó, Bp., 2011, H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc ismeretlen versei II.: zsoltárparafrázisok(?)*, 311–319. szoltam.

¹⁷ H. KAKUCSKA Mária, *Az Orczy család és a magyar piarista rend, = A magyar piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Bp., Szent István Társulat, 2010 (Művelődéstörténeti Műhely, 6), 462–468. és *Űő, Hitélet az Orczyakkal rokon családokban, = Az áhitat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, 2013., 109–118.

¹⁸ Ld. H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc és Leveleskönyve*, Universitas Kiadó, Budapest, 2003: 1778. október 27-i bejegyzés.

¹⁹ MNL OL, P 518, Possessionaria, 19. cs. Mirhó agger, Kunság, =AMO Nr. 1–143., 121.

²⁰ Az erdőkövesdi oltárképről Orczy-Sturmann Krisztina 2021. 02. 14-én küldte el testvére, Orczy-Sturmann Péter felvételét.

Idézet leveléből: „A templom alapító okiratát 1746-ban mutatták be Barkóczy Ferenc egeri püspöknek, egyúttal akkor kérték fel a templom felszentelésére is. Valószínűleg apa és fia (tehát O. István és O. Lőrinc) együtt szervezték, építették stb. a templomot. Ők a templom donátorai. ...Tarnaórsön... az öcsém emlékezte szerint sincs figurális ábrázolás. El kellene menni megnézni, mert mindenki tévedhet, de azt hiszem te [HKM] emlékezhetsz rosszul.”

²¹ Michael, Michel, Michl József tiroli születésű, 1730-1760 között Egerben és környékén portrékat és oltárképeket készítő festőről újabb irodalom KILIÁNNÉ JAKAB Viktória, *Az egeri ciszterci templom építésének története és művészettörténeti elemzése* in *Egeri séták nemcsak egrieknek (2007–2010)*, Egri lokálpatrióta Egylet, I. k. 95–113, 100–101; bővebben H. SZILASI Ágota: „... Magyar Országának őltalmazójának...” Szent István koronafelajánlása és a magyar három királyok egeri és környékbeli festményeken a XVII-XIX. században. = *Agria – Az egeri Dobó István Vármúzeum*

oltárkép elemzésére, kik is lehetnek azok az alakok? 1740-ben Orczy Lőrinc házasságot kötött Podmaniczky Judittal, majd részt vett a kora sziléziai háborúban (ca. 1741–1744), épségben hazatért, és egy oltárképen kisfiúként ábrázolnák?

6. kép: Erdőkövesd, oltárkép, Orczy-Sturmann Péter felvétele

Az egri püspökké lett Telekessy István 1699 körül vitte magával Orczy VIII. Istvánt, és helyezte az egri jószágigazgatói tisztségbe. Rokonságuk nem egyértelmű, az áttelepedés azonban a család katolikusságát erősítette meg. A reformáció óta a történelmi családok esetében nem mindig egyértelmű az egyes családok egyes tagjainak felekezeti hovatartozása, amelyet gyakran politikai és/vagy birtokszerző, -megtartó okokból választottak/kellett választaniuk. Orczy Imre, alias Henrik, egyik kötetében wittenbergi útjáról tett feljegyzése nem éppen katolikus hitét mutatja. A családi fészeknek tekintett Orczy, illetve Tömörke²² protestáns telepésekkel való benépesítéséről találunk adatokat. A 17–18. századra pusztává lett falut az Orczy család akkori tagjai valószínűleg a nyugat-dunántúli birtokairól hozott református családokkal telepítették be. A török kivonulása utáni zűrzavaros időben korábbi népessége elhagyta, és az Orczy család szerezte meg. A katolikus bárói ág erről a településről származtatja magát. Az Orciban letelepedők szabadon gyakorolhatták református vallásukat.

évkönyve XLVI. 2010, 333–396, 358–359. LIPP Mónika Mária, *Az egri irgalmasrendi kolostor, templom és kórház XVIII. századi berendezése*, 2012. dokt. dolgoz. = <http://doktori.btk.hu>>lippmonikamaria>diss.

²² MNL OL, P szekció 518 = 25 Somogy m.= Orczy Nr.1-22. 1676–1837 és P szekció 522/4.

Orczy I. Lőrinc gyakran panaszkodik az elégedetlenkedő orciakról, akik lehetnek ott maradt kismemesi rokonok, a lázadó jobbágyok vagy a protestáns lakosok. Orczy IV. Gergely (kb. 1658–1710) követi fiát, VIII. Istvánt Egerbe. Idővel felvásárolták a rokonoktól a birtokrészeket, és Orczy Lőrinc 1789-es végrendeletében apja végakaratóval megegyezően megerősítette Orci falu csak fiúági örökölhetőségét. 1776-ban Orciban kétszázhatvan református és hat evangélikus élt. Katolikus egy sem. Orci római katolikus templomát Orczy I. Lőrinc építette²³ 1778-ban. Mély hitét, toleranciáját tetteiben is kifejezte, ha kellett templomot épített tekintet nélkül a felekezeti hovatartozásra, és ha a szükség úgy kívánta, imádkozott, verssel fordult az Úrhoz.

²³ Ld.: *Orczy Lőrinc és Leveleskönyve*, közléteszi H. KAKUCSKA Mária, Universitas Kiadó, Bp., 2003, az 1778. október 27-i bejegyzést: „... Az Orczy Templomhoz mindennemű készülétek el lévén helyessen rendelve, reménlem, hogy Leopoldi Pesti vásárra el is készülnek, ... az orczy Nemes embereket meg szollitván arra disponállya, hogy az említett templom eszközeinek el vitelére hét Kocsit allitsanak, ...”

H. KAKUCSKA Mária

Joanes Ludovicus Vives a nőnevelés apostola, a nőnevelés atyja és magyar vonatkozásai

Absztrakt

A tanulmány célja nemcsak megemlékezés Vives születésének 530. évfordulójáról, hanem annak a felidézése is, hogy a 16. századi „tudós hármast” alkotó férfiak – Rotterdami Erasmus, Thomas More és Joannes Ludovicus Vives – közül ő, a legfiatalabb napjainkban a „legismeretlenebbül a legismertebb” azáltal, hogy elképzeléseiből a „modern neveléstudomány” nevének említése nélkül valósított meg jó néhányat. Jelentős hivatal, befolyás nélkül a kortárs európai és magyar történelem jó ismerője volt. A 16–17. század tudós elméi együtt emlegették őket. A korban Vives kivételével mindenki boldog lehetett, aki Erasmus legalább egy levéldarabkáját birtokolhatta. Vivesnek több is volt; őt azonban bántotta a pártfogónak, barátjának hitt személy leveleinek egyre elhidegülő, vádaskodó hangvétele. Erasmus Vives iránti szimpátiájának csökkenéséről, sőt a Vivessel való barátkozás eltanácsolásáról olvashatunk leveleiben.¹ Ennek ellenére a reformáció közreműködői keresték társaságát, idézték, fordították, kiadták műveit.

1. A humanista Vives, a nőnevelés apostola, a nőnevelés atyja

Bázelban 1536-tól a nagy tekintélyű holland halálával megfigyelhető egyre több Vives-mű és számos Erasmus–Vives-kötet² kiadása, mely tény nem csak az egyre terjedő reformációnak köszönhető. Neve ugyan ismeretlenebb, a három férfi közül azonban Vives az, akinek

¹ Desiderii ERASMUS, *Opus Epistolarum*, ed. Percy Stafford ALLEN, 1–12. t. (London: 1908–1952). Antipátiájáról például a VII. t. 2026. levél 5–6. sor: „Egoque tuum consilium secutus cum Viue praeter civilem amicitiam nihil habui commune.” és Vives Erasmus elhidegüléséről in Henry de VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1485–1564* (Louvain: 1928). 8. levél 10–12. sor: „[...] Si videres quas epistolas a[cci]pio ab Erasmo: uel hodie unam quam acrem! quam expostulatoriam! quam fulminem!”

² Desiderius Erasmus ROTERODAMUS, *Matrimonio christiano* és J. L. VIVES, *De coniugii origine et utilitate* (Lygduni Batavorum: Maire, 1650); ERASMUS, *De civilitate morum puerilim* és VIVES, *Introductio ad veram sapientiam* (Hamburg: 1673). Ez utóbbi, tudomásom szerint, megjelenik még: Hamburg, 1690; Nürnberg, 1714; Breslau, 1756; minden esetben a következőképpen: *Introductio ad veram sapientiam, das ist Ein gar herrliches büchlein des berühmten Johann Ludovici Vivis, genant Anführung zur weissheit, der studierenden jugend zu nutz in beyden prachen herausgegeben* (ERASMUS, *De civilitate morum puerilim* című művével együtt). Illetve Ioannis Ludovici VIVIS Valentini, *De Conscribendi Epistolis, libellus vere aureus, Eiusdem argumenti D. ERASMI Roterodami compendium ab ipso authore denuo recognitum*, per. Joan. Ant. de Nicolinis de SABIO, Sumptu vero et requisitione Melchioris SESSAE, (Venetiis: 15379; Des. ERASMI libri XXXI et Philippi MELANCHTONIS libri IV, quibus adiunctur Th. MORI et Lodouici VIUIS, *Epistolae* (London: 1642).

hatását a kontinentális Európában a mai napig tapasztalhatják a közoktatásban részesülők, akik lényegében a vivesi elvek alapján, de később „porosz oktatási” rendszernek nevezett szisztéma szerint alfabetizálódnak, végzik tanulmányaikat. A Vives eltervezte oktatási rendszer első része *A tudományok hanyatlásának okairól (De causis corruptarum artium)*, és második része, a *De disciplinis (A tudományokról)*³ 1531-ben három városban – Antwerpen, Brügge, Köln – jelent meg, és a reformáció által felvetett egyik fontos kérdést, az oktatásért tárgyalja részletesen. Az első rész, *A tudományok hanyatlásának okairól* a történelem, a jogtudomány, a matematika, az orvostudomány, a nyelvtan hanyatlásának okait vizsgálja. A második rész az (köz)oktatási rendszer tervezetének kidolgozása, a tulajdonképpeni „apostoli” munka. A tanulók „iskolaérettségének” vizsgálata után részletesen kidolgozza a szerinte helyes beiskolázás idejét, módját. Gondolt a tanulók életkorának megfelelő, ám az egyre nehezedő tananyagra is. Tanácsokat ad az iskola helyének kiválasztására, az egymásra épülő oktatási intézmények területi rendszerének kiépítésére, az életkornak megfelelő tananyag összeállítására, az ajánlott olvasmányokra, a jó tanítók, tanárok alkalmasságának, képzésének megfelelő voltára és a közpénzből kapott, megfelelő nagyságú fizetés megállapítására; Vives szerint „tisztos jövedelmet biztosítson, de a kapzsiakat távol tartsa”. A diákok szellemi fejlődését rendszeres, éves tanári konferenciákon ajánlotta ellenőrizni. Előnyösnek tartja a tanárok nyelvi, szokásbeli alkalmazkodását. A tanulóknak tanácsokat ad a jó tanulási módszerről, a memória fejlesztésének módjairól. Az írás-olvasás elsajátítása mellett, mindenki tehetségének, érdeklődésének figyelembevételével egy általános képzésben és biztos megélhetést adó „szakképzésben”⁴ is részesüljön. Beépít korábbi, a nőnevelés és a férjek, fiúk feladatát tárgyaló műveiből származó gondolatokat, utal is rájuk. Befolyásos személyeknek ajánlotta latin nyelvű írásait, például a *De disciplinist* III. János portugál királynak; Aragóniai Katalinnak, VIII. Henrik első feleségének a nőnevelésről szólót, de nemcsak nekik, hanem a közembereknek használható, nemekre elkülönítve ad tanácsokat a férfiak és a nők nevelésében tevékenykedőknek. Főbb vonalakban egységes tantervet, oktatási szisztémát dolgozott ki mindkét nemnek. *A keresztény nők neveléséről* című, 1523-ban keletkezett műve miatt „a nőnevelés atyjának” tekinthetjük.⁵ Antik és keresztény példákat hoz fel a hiúságokkal, butaságokkal, pletykálgatással nem foglalkozó, írni-olvasni tudó, tanult nőkről, akiket mégis, a hagyományoknak megfelelően, esendőbbnek, gyarlóbbnak tart a férfiaknál. Példának veszi Cicerót, és „[...] ut si quis attentius inspiciat, similes prorsum comperiat esse meam et Quintiliani instituendi rationes”⁶ hivatkozással maga utal gyakran idézett szerzőjére; hivatkozik Szent Jeromosra, a *Bibliára*; mindig közli az átvett gondolat forrását, szerzőjét, vagy említi, ki gondolkodott az említett témáról. A nők természettől való feladata a családi tűzhely őrzése, a gyereknevelés, a család egyben tartása, gondozása, de ez

³ A népszerű mű első kiadása J. L. VIVES, *De corruptibus artibus* (Antverpiae, Bruges, Coloniae: 1531). Önálló kiadásai például: 1532, 1536, 1551. Joannes Ludovicus VIVES, *Opera in duos distincta tomos*, Ed., Hulderius Coccius (Basileae:1555). Később: *Opera*.

⁴ J. L. VIVES, *De corruptibus...*, Liber II. 450–453, 456.; Liber III. 463–467, 470–471.

⁵ Juan Luis VIVES, *De institutione feminae christianae* (Lovanii, Oxford:1523).

⁶ QUINTILIANUS, *Institutio oratoria*, in: Collection des Universités de France publiée sous le patronage de l' Association Guillaume Budé, *Quintilien Institution oratoire*, Texte établi et traduit par Jean COUSIN[...], T. I–XII. (Paris: 1975). Gyakori a Liber I, 1, 2, 3, 10; Liber II, 2, 5, 8, 9, 10 vett hivatkozás. Egyik ilyen legemlékezetesebb példa Vives átvételi módszeréről a szűk nyakú edény hasonlata: *Quintilianus*, Liber I, cap. 2. 28.; Vives, *DD*, Liber III., 467, Comenius, *DM*, VI. Alaptétel, 139–140.

nem akadály a művelődésüknek. Igen alapos, szigorú olvasmányjegyzéket állít össze a nők és a leányok számára.

Az 1528-ban a férjek feladatát, az ifjak nevelését tárgyaló *De officio mariti*-ben Vives figyelme kiterjed a megfelelő házastárs kiválasztására, a házastársak közötti lényeges korkülönbség problémáira, a nők egészségügyi problémáinak „felvilágosító” magyarázatára, mégsem olyan részletező, „alapos”, mint a nőnevelésről írott munkája. Tanácsot ad az általában idősebb férjnek, hogyan „nevelje”, formálja esetleg sokkal fiatalabb hitvesét. Elmélkedik a szeretet megjelenési formáin, intenzitásán. Minden esetben elítéli a vitákat, amelyeket a háborúk szóbeli, szelídebb megnyilvánulásának tart. A háborúskodás, az elégedetlenkedés, a gyűlölködés, az irigység az oka minden viszálynak, rossznak, nyomorúságnak. A testi fenyítés és a szóbeli durvaság nem lehet eszköze a tanításnak. Olvasmányjegyzéke nem olyan részletes és szigorú, mint a leányoké, inkább javasol, mint bírál. Ez a műve nem volt olyan népszerű, mint a sokat kiadott, sok nyelvre fordított nőnevelés. Mindegyik művében határozottan elítéli a kor oktatásának kedvelt formáját, a vitatkozást. A tanítványait veréssel fenyegető, bántalmazó tanárnak nincs helye Vives iskolájában.

A kimondottan az oktatást, a neveléstudományt érintő művei között különleges helyet foglal el az 1526-ban, Brügge-ében keletkezett *De subventionem pauperum (A szegények megsegítéséről)*.⁷ A háborúskodás, a viszálykodás elítélése mellett konkrét javaslatokkal szolgál a szegénység enyhítésére, segítésére, oktatásuk megszervezésére. Külön figyelmet szentel a háborús menekültek sorsára, segélyezésük módjának lehetőségére. A mű bevezetőjében ír keletkezésének körülményéről, az angliai hajóútja során Brügge város polgármesterével, Praet úrral folytatott beszélgetésről és felkéréséről. Vives elsőként tett kísérletet egy a mai napig megoldatlan karitatív probléma, a szegénység segítésének, csökkentésének világi lehetőségére.⁸ Nem csatlakozott a reformátorokhoz, nem tartozott a katolikus vallást „jobbítók” csoportjához, nem bocsátkozott teológiai vitákba, gyakorlatias és humanitárius „világi” megoldást keresett. Az írás első része a szegénység eredetének, általános problémáinak megfogalmazása a keresztényi elveknek megfelelően. A második rész egy segélyszervezet, a rendszer megtervezése: a felépítésére és finanszírozásához szükséges anyagi fedezet biztosítására tett konkrét javaslattal. Részletesen szól a különböző mértékű szegénységről, a szegények eltérő típusairól, az elszegényedés különböző okairól. Utal a szemérmességből *rejtett* (az eltitkolt) szegénységre, különösen a Spanyol Királyságban jellemző „hidalgo” típusra.⁹ Elítéli a koldulás, a kártyázás, egyéb szerencsejátékok miatt nincstelenné válókat, akiket szintén segíteni kell, büntetésül azonban kényelmetlen, kellemetlen munkát végeztetni velük. Vives rendszerében nincs helye a dologtalanságnak, tétlenségnek, kéregetésnek; csak jól átgondolt, elvégzett, hasznos munka van. Mindenki képes valamire; a vakok kosárfonásra, a gyengék, munkaképtelenek énekelhetnek; nem

⁷ Joannes Ludovicus Vives, *De subventionem pauperum* (Bruges: 1526).

⁸ Ypres városa Vives javaslatain alapuló kísérletet vezetett be a szegények megsegítésére. A kolduló rendek támadására írt válaszukban a *De forma subventionis pauperum quae apud Hyperas Flandrorum urbem viget universae reipublicae christianae longe utilissima*, 1530 Vives érveit használták fel. Sok támadás érte Vives írását a kolduló rendektől ugyanúgy, mint a „lusta koldusok” részéről. Domingo Soto (1494–1560) V. Károly császár és spanyol király domonkos rendi gyóntatóatyja és rendtársai érvelése szerint a kéregetés az ember alapvető joga.

⁹ Hidalgo, eredete „Hijo de alguien”, ’valaki fia’ jelenése úriember, elszegényedett nemes; a spanyol irodalom jellegzetes alakja, akit szemfüles szolgája, „a kópé” tart el.

tudni bibliai vagy ágostoni-e a hivatkozás. A betegeket kórházakban kell ápolni. A gondoskodási rendszer fenntartását a mindenki által rendszeresen végzett munkával szerzett jövedelem egy részének egy közös alapba való befizetése biztosítaná, amit egy megbízható, jeles férfiúkból álló „bizottság” felügyelne. Vives a Szentírásból vett idézetekkel, például „aki nem dolgozik, ne is egyék” cáfolja, érvel az ellenzőkkel (2Thes.3.10) szemben. A gazdagok rendszeres adakozásával vagy a fényűzés általános csökkentésével, például a temetési, a házasságkötési pompa csökkentésével megtartott ünnepséggel a megtakarított összeg eladományozható az „általános segélyalapnak”. A templomokban a szegényházakat illető alamizsnagyűjtő perselyek is elhelyezhetők. Vives szerint az egyházak elég bevétellel rendelkeznek. Érvel a „mindig lesznek közöttetek szegények” és a domonkosok hangoztatta „a kéregetés az ember alapvető joga”, a „bibliai szegénység” szerinte helytelen keresztényi hozzáállása ellen. Természetesen a gyerekek járnának iskolába, mert a szegénység nem lehet a képzés, a tanulás akadály. Vives e műve hamar felkerült a tiltólistákra,¹⁰ indexekre a legtöbbet kiadott *Exercitio linguae latinae*-val¹¹ együtt. Ez a magával ragadó mű dialógusok formájában, egyre nehezedő mindennapi helyzetgyakorlatokkal nemcsak a latin nyelv oktatását kísérli meg, hanem például „aktuális” ismereteket is ad Amerika felfedezéséről, vagy Antonio de Nebrija ugyanekkor, 1492-ben megjelent spanyol, vulgáris nyelvű szótárának gyakorlati hasznosságára hívja fel a figyelmet. Vives oktatást, nevelést illető gondolatai, elvei tökéletesen beleillenek a reformáció jobbító szándékú eszmevilágába, elképzeléseibe, melynek azonban sem híve, sem helyeslője, sem résztvevője nem volt. 1517. október 31-e után a kor gondolkodóinak nehéz volt bármiféle újításoktól, különösen a vallásiaktól távol tartaniuk magukat. Vivesnek erre különösen kellett ügyelnie, kikeresztelkedett zsidó származása miatt. 1509-ben Vives nemcsak tanulni ment, hanem az inkvizíció elől is menekült Párizsba. Ekkoriban elkezdődött az *egyik*, elhunyt édesanyja híre- emléke ellen indult inkvizíciós per. A családját ért sorozatos inkvizíciós támadások miatt soha nem tért haza szeretett Valenciájába. A nevelés-oktatás terén egyetértett a reformátorokkal: az írás-olvasás elsajátításával kulturáltabb, műveltebb, jobb polgárok válhatnak az alattvalókból, amihez segítséget jelenthet a saját, vulgáris nyelvükön olvasható Szentírás is. A mainzi aranyműves, Johannes Gutenberg találmánya lehetővé tette a gondolatok gyors és széles körű terjedését, akár a közélet, akár a vallás visszásságainak bírálását, akár a Szentírás olvasását, anyanyelvű tanulmányozását jelenti ez.

Az evangélikus, wolfenbütteli Herzog August (1579–1666) hírneves könyvtárában Vives sok kötete van meg többször, különböző kiadásban. Ágost herceg 1647-ben a *Szegények megsegítéséről*¹² eszméinek megfelelően újraszervezte hercegsége közigazgatását, jogszolgáltatását, mint az *Allgemeine Landesverordnung*ban látható. Takarékoskodott, rendet

¹⁰ Vives számos elgondolása megvalósult, a jezsuiták „Mártaházai”, annak ellenére, hogy Indexen volt. Létezik *Il mendicare a bolito nelle città di Montalbano, Da un Pubblico Ufizio di Carità* című francia nyelvből fordított, 1693-ban Firenzében Gio.[vanni] Filippo Cecchi nyomtatta mű, mely állítások-tagadások formában érvel a kéregetés jogossága mellett.

¹¹ J. L.VIVES, *Linguae latinae exercitatio* (Basileae, Bredae, Bruges, Coloniae: 1538).

¹² J. L.VIVES, *De subventionem pauperum* (Bruges: 1526). Részletesebben H. KAKUCSKA Mária, *El estado perfecto y su habitante perfecto, el idealismo y la verdad a base del <Socorro de los pobres> de Vives y de <Don Quijote> de Cervantes, El carácter renacentista de las obras de Vives y de cervantes. (A tökéletes állam tökéletes lakója, idealizmus és valóság Vives <A szegények megsegítéséről> és Cervantes <Don Quijote> című műve alapján.)*, *Coloquio internacional, Comité de Debrecen de la Academia Húngara de Ciencias y Departamento de Español de la Universidad ELTE de Budapest, Debrecen, 19–21. de octubre de 2000.*

teremtett birtokainak gazdálkodásában; a közéletben végrehajtott változtatásai során csökkentette az eljegyzési, a házassági, a temetkezési pompát. Figyelmet érdemlők a wolfenbütteli ünnepnapokra, illetve a szegényekre vonatkozó intézkedései. Könyveinek érdekessége még a vivesi írások reformátorokéihoz, Luther, Zwingli, Melanchthon munkáihoz köttetése.¹³ A herceg kapcsolatban állt a strasbourgi reformátorokkal.

Az erősen Luther-szimpatizáns Caspar Hedio¹⁴ fordításában Strasbourgban első ízben 1533-ban, majd 1534-ben jelent meg az 1526-ban írt *A szegények megsegítéséről*. Caspar Hedio, Wolfgang Capito (1487–1541) és Martin Bucer (1491–1551) mellett Strasbourg¹⁵ reformátora; ő maga a város népoktatásának és szegényei megsegítésének megtervezője volt. Vives *De disciplinise* néhány pedagógiai elképzelésének első megvalósítói is strasbourgi származásúak, az 1524-ben Löwenben, a *Collegium Trilinguè*-ben¹⁶ tanult Johann Sturm¹⁷ és Hedio az 1538-ban itt alapított akadémiával. Vives 1524-ben Löwenben tanított. Sturm akár tanítványa is lehetett az akkoriban ott tanító Vivesnek. Sturm egyes műveiben Vives gondolatai ismerhetők fel, nevének megemlézése nélkül. Ágost herceg szívesen vett részt a strasbourgi filozófiai, történelmi vagy természettudományos kérdésekről tartott nyilvános vitákban.

Sturm strasbourgi „vivesi akadémiaja” a példája a VI. János Nassau-Dillenburg grófja¹⁸ által alapított herborni *Hohe Schule*-nak, a *Johannea*¹⁹-nak, melyet az 1577-es kálvinista-lutheránus ellentétek miatt Heidelberget elhagyó Caspar Oleviannal (†1587. március 15.), a Heidelbergi Katekizmus szerzőjével terveztetett meg. A herborni iskola tervezete, felépítése követte Strasbourgot, és tanári kara fontosabb személyiségei is valamilyen formában kapcsolatban voltak a várossal. Strasbourgi születésű a filozófia és a teológia professzora,

¹³ A J 502.4.0 Helmst. jelzetű kötet 12 írása közül az 1.: *Chatechismus Ecclesiae* [...] Durch [...] *Georgium WICELIUM* [...] (Freyburg im Breßgaw: [...] 1536); a 4.: *Euangelion Martini Luters*, [...] Vorrede [...] Georg WICELIUS; 1533; a 6.: *Wie der Türk die Christen haltet so vnder jm leben Johannis Ludouici Viuis Valentini gschrift*, [...]Neulich durch D. Caspar Hedion verteüschte, [...] (1532: Straßburg); és a 8. írás: *Artickel des glaubens des weitberuemten vnd Hochgelehrten Doctor Erasmus von Rotterdam*.

¹⁴ Caspar HEDIO, Kaspar Hedio vagy Heyd (1494–1522), *Von Almuesengeben zwey buechlin Ludouici Viuis, Auff duß new XXXIII. Jar durch D. Caspar Hedion verteüschet vnd ein Ersamen Radt vnnd krummer burgerschafft zu Straßburg zugeschriben, Allen polyceyen nutzlich zu lesen* (Straßburg: 1533); 1534-es 2. kiadás igen hosszú címmel jelent meg.

¹⁵ Gustav ANRICH, *Zwei Straßburger Reden zur Reformationsjubelfeier, Die Straßburger Reformation* (Halle: 1918).

¹⁶ A löweni Collegium Trilinguè-ről: Henry de VOCHT, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517–1550*, Bd. II. (Louvain: 1953).

¹⁷ Johann Sturm (1507–1589) érdekesebb művei: *De literarum ludis recte aperiendis liber*, 1538, *De amissa ratione dicendi libri II*, 1538; *De educatione principum*, (Straßburg: 1551) és (Leipzig: 1911). Sturm személyéről dr. Heinrich VEIL, *Zum Gedächtnis Johannes Sturms, Eine Studie über J.Sturms Unterrichtsziele und Schuleinrichtungen, mit Berücksichtigung seiner Beziehungen zu dem Niederländischen Humanismus= Festschrift zu Feier des 350 Jährigen Bestehen des protestantischen Gymnasiums zu Straßburg*, hrsg. von der lehrerschaft des protestantischen Gymnasiums, *Erster Teil*,(Straßburg: 1888) és Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt, Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538–1621, Veröffentlichungen von des Instituts für europäische Geschichte Mainz*, Bd. 77. (Wiesbaden: 1977).

¹⁸ Három fiútestvér közül a legfiatalabb, a szerényebb műveltségű politikus, hadvezér, Johann VI., János [Jan de Oude von Nassau–Dillenburg (1536–1606)] volt; a középső, Ludwig von Nassau-Hadamar, fríziai kormányzó alapította meg a Franekeri Egyetemet; a legidősebb, Orániai Vilmos kiváló nevelést kapott V. Károly császár és spanyol király udvarában.

¹⁹ A Gerhard MENK, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660), Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau XXX*. (Wiesbaden: 1981); Dieter WESSINGHAGE, *Die Hohe Schule zu Herborn und ihre Medizinische Fakultät, 1584–1817–1984* (Stuttgart–New York: 1984).

Johann Piscator (1546–1625) – kálvinistává válása miatt kellett elhagynia Herbornt, mint majd később Heidelberget is – Oleviannal együtt dolgozta ki a *Hohe Schule* törvényeit. A *Lexicon* készítő Johann Heinrich Alsted (1588–1638), Herbornban a filozófia és teológia professzora Strasbourgban szerezte iskolai végzettségének egy részét. 1629-től Erdélyben, Gyulafehérváron tanított. A vivesi *De disciplinistól* jellegében eltérő *Lexicon*jában megemlíti Vives nevét. Az írott német nyelv történetében nyelvtanával jelentős helyet elfoglaló Albert Ölinger²⁰ Vives latinnyelv-gyakorlatait adta ki Strasbourgban. A Herbornban körülbelül egy évet töltő Joannes Amos Comenius²¹ napjainkra is a legnevesebb Vives-tisztelők egyike maradt. Nagy hatással volt rá a Herbornban tanító „überaus teuerer und hoch verehrender” Alsted mellett a mesterének tartott Johann Valentin Andreä (1586–1654) német lutheránus teológus, író, a rózsakeresztes eszmék elindítója.²² Andreä Vives nagy méltatója, a *De subventione* latin nyelvű kiadója és fordítója is volt. *Cristianopolis* című utópisztikus művét a nagyon is valóságos, reális alapokra elképzelt, egyáltalán nem utópisztikus vivesi mű ihlette. Comenius több művében, de különösen a *Didactica Magna*-ban²³ a *De disciplinis*, a *De concordia et discordia* és az *Introductio ad sapientiam*²⁴ írásokból származó Vives-gondolatokkal találkozunk, gyakran akkor is, ha nem nevezi meg őt. Nem tudjuk, Comenius 1650–1654 közötti sárospataki időszaka alatt Vives nevét, személyét – művein kívül – említette-e.²⁵

Az egyre bővülő magyar könyvtörténeti²⁶ adattárak ismeretében állíthatjuk, felekezeti, szerzetesi, főúri és magánkönyvjegyzékekben gyakran ott a kétkötetes *Opera* (Zsámboky

²⁰ Az Albert OELINGER által fordított polyglott példány: *Dvodecim dialogi apprime elegantes clarissimi D. Ioan. Ludouici Viuis Valentini, ex Latino & Gallico idiomate in Germanicam linguam fideliter translati ac in gratiam Tyronum harum linguarum simul congesti*, Spira. Oelinger saját műve: *Underricht der hoch teutschen Sprach, Grammatica seu institutio verae Germanicae linguae, in que etymologia, syntaxis et reliquae partes omnes suo ordine breviter tractantur*. [...] (Argentorati, Wyriot: 1574).

²¹ Joannes Amos COMENIUS (1592–1670), *Didactica Magna*, 1657. Magyarul: COMENIUS, *Didactica magna*, (Pécs: Seneca Kiadó, 1997). Az igen gazdag Comenius-szakirodalom bősége miatt idézésétől, felsorolásától eltekintünk.

²² Valentin Andreä a *De subventione pauperum* 1627-es latin és német fordításának, *Welche in sich begreifen, wie man solle die Armen underhalten* (Durlaci: 1627) kiadását így indokolta: „Wann dann von solchem hiebevorn ein hochgelehrter Mann sehr vernünftig und nach Notturfft inn Lateinischer Sprach geschriben hat [...] gut und nöhtig angesehen ein solches auch unsern lieben Leutschen mit zutheylen ob sich villeicht finden möchte die hierauß nachrichtung nehmen unnd ein solch wichtig unnd wol angesehen Werck ihnen belieben lassen wolten. [...]” Johann Valentin ANDREÄ, *Cristianopolis*, 1619. Modern kiadása: Johann Valentin ANDREÄ, *Cristianopolis*, Hrsg., Richard van DÜLMEN (Stuttgart: Calmer Verlag, 1972).

²³ COMENIUS, *Didactica Magna*, azaz *Nagy oktatástan* előszava 9–10. pontjában „az iskolai módszerek zűrzavara miatt meghonosodott fejetlenséget” megeléglő és „a nyelvek és gyakorlati ismeretek tanításának... útjáról módjáról...”.

²⁴ J. L.VIVES, *De concordia et discordia in humano genere* (Bruges: 1529) és J. L.VIVES, *Introductio ad sapientiam* (Bruges: 1524).

²⁵ Joannes Amos Comenius (1592–1670) Sárospatakon tanított 1650–1654 között. A *Didactica Magna*, XXIX. fejezetében említi Alstedet; egy másik tanárát, Wilhelm Zeppert és művét, a *Politia ecclesiasticat*.

²⁶ Például *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4.*, szerk. BALÁZS Mihály, KESERŰ Bálint, *Magyarországi magánkönyvtárak IV., 1552–1740, sajtó alá rendezte* BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi (Budapest: OSZK, 2009.): Vives in pseudo dialecticos, Exercitatio Lingua Latinae, De veritate fidei Christianae, Opera omnia, De anima et vita, De civitate Dei Augustinii Aurelii cum notis Vivis.

János,²⁷ Mossóczi Zakariás²⁸), a *Civitate dei Aristotelis opera latina cum censura de Joan[nis] Ludouici Viuis*; a *De disciplinis* valamelyik kiadásban, mint például a Fuggerek magyarországi képviselőjénél, Derschwam Jánosnál²⁹ és Johann Hensel kassai segédtanítónál is. A tulajdonosok szövegismeretének milyensége azonban nem állapítható meg a Vives-kötetek birtoklásából, mint például Baranyai Decsi János közmondásgyűjtő humanista esetében sem, aki Vives jó véleményét nyomatékosításul használja egy erasmusi mű véleményezésénél.³⁰

A zsoldárfordító Szenci Molnár Albert (1574–1634) valószínűleg három Vives-írást ismert. *Imádságos könyvecskéje*³¹ 1621-es ajánlásában latinul idézett a nőnevelés hasznosságáról és az imádkozásról elmélkedve a *De officio maritiból* és az *Institutione feminae*-ből: „[...] a bölcs Vivesnek, ki ezelőtt száz esztendővel, az ötödik Károly császár praeceptora volt.” Téves információit Vives személyéről hallomásból szerezhetette. Vives nem volt tanára V. Károly császárnak, spanyol királynak, aki azonban a *De concordia et discordia in humano genere*³² című műve ajánlásáért 150 dukátot ajándékozott neki. Szenci 1604-ben, Nürnbergben megjelent latin–magyar szótárában az olvasóhoz intézett előszó után a szótárak hasznosságáról, milyenségéről³³ a *De disciplinis*ből származó vivesi gondolatokat találjuk.

Vives munkásságának szövegszerű, alapos ismeretét Pázmány Péter³⁴ (1570–1637) esztergomi érsek prédikációinak témájában, érvelésében találjuk. Pázmány prédikációi az egyházi évkezdetnek megfelelően – advent, karácsony –, és a valós élettal „fordított” sorrendben, az özvegyasszonyok és nem a kislányok, hajadonok nevelésével kezdik az

²⁷ GULYÁS Pál, *Sámboky János könyvtára* (Budapest: 1941): *Lippi Brandolini de ratione scribendi libri tres cum Joannis Ludouici Viuis; Desiderii Erasmi Roterodami et similium de conscribendi Epistolis libelli*, (Coloniae: 1573); 590. *Epistolae*; 987. *Les Dialogues de Jean Loys Viues pour l'exercitation de la lengua latine, Excude* (Milan: 1560); 1128. *Aristotelis opera latina cum censura de Joan[nis] Ludouici Viuis*, (Basileae); 1467. Joanni Ludouici Viuis, *Opera in duos tomos distincta* (Basileae: 1555); 1759. Joannes Ludouici Viuis, *Somnium Scipionis Ciceronis*.

²⁸ A magyar könyvkultúra múltjából, IVÁNYI Béla cikkek és anyaggyűjtése, in: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint 11, sajtó alá rendezte és a függelékét összeállította HERNER János, MONOK István (Szeged: 1983), *Mossóczi Zakariás könyvtára*, 417–484, 458: 167. Mossóczi Zakariás: Joanni Ludouici Viuis, *Opera in duos tomos distincta*, (Basel: 1553! nincs ilyen kiadás [1555]), 482: 924 : *precautiones* valószínűleg J. L. V. *In praecationem Dominicam comentarius*, az *Excitationes animi in Deum* Bruges: 1535) utolsó darabja.

²⁹ *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint 1. (Szeged: 1984), 12.: Derschwamm János: *De disciplinis; Ad animi exercitationem meditationes; Censura de Mahumete et Alcoran; Meditationes animi ad orandum; Preces et meditationes quotidianae. Preces et meditationes generales; In praecationem Dominicam comentarius*.

³⁰ BARANYAI DECSI János (1560–1601), *Adagiorum graeco-latinum*.

³¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecskéje*. (Haydelberga: 1621). Az előszó legújabb kiadása: *Sz.M.A. költői művei*, sajtó alá rendezte: STOLL Béla, RMKT/ 6. (Budapest: Akadémiai, 1971) 491–493. vagy RMK I. Ld. KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985.(LXXXIX.)4–5. 479–485.

³² J. L. VIVES, *De concordia et discordia in humano genere* (Bruges: 1529). Az 1519-ben Németalföldre került Ferdinánd főherceg, később magyar király, oktatásának lehetősége merült fel. Eredetileg Erasmusnak szánták a feladatot, de nem vállalta. Vives Ferdinándnak is ajánlott egy művet, a *Declamationes syllanae*-t. Szenci valószínűleg Utrechti Adorjással téveszti össze, aki pápává választását megelőzően a löweni egyetem helyettes rektora és a császár praeceptora volt. Vives személyesen ismerte a hercegi udvar főembereit: Utrechti Adorjánt, a két Wilhelm de Croyt.

³³ Antonio NEBRIJA (1441–1522) és a kontinens első nyelvtana volt az *Arte de la lengua castellana*, 1492.

³⁴ A Római Anya-szentegyház szokásából, minden Vasárnapokra, és egy-nehány innepekre rendelt *Evangeliumokról, Predikációk, melyeket élő nyelvén tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter esztergami Érsek, in PÁZMÁNY Péter, Összes Munkái*, Kiad. a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kara. I–VII. t. (Budapest: 1894–1905). Eredetileg Pozsonyban, 1636-ban jelent meg.

oktatást. Vives három részre tagolódo *De institutione feminae Christianae*³⁵ művének első része a *De educatione virginis infantis*, tizenöt fejezetből; a második, a *Qui est de nuptis* tizennégy; és a harmadik, az *Özvegyekről* szóló hét fejezetből áll. Pázmány „A keresztény özvegy-asszonyok tüköre”, „karácsony octavaja között-való vasárnap”-jára írt prédikációját a harmadik, az özvegyasszonyok magatartásával foglalkozó³⁶ rész ihlette. Pázmány összevont hét fejezetet: *De luctu viduarum*, *De funere mariti*, *De memoria mariti*, *De continentia honestate viduae*, *Quomodo agendum domi*, *Quomodo foris*, *De secundis nuptiis*. Vives szövegét általában hűen idézi Pázmány; ha a szöveg forrását felismerni véli, akkor beilleszti megjegyzését a Pál apostol tanácsait követő³⁷ helyes életvitelű özvegyasszonyról, és az odaillő „jól táplált ló”-hasonlatot is átveszi egy másik népszerű Vives-műből, az *Introductio ad veram sapientiam*ból. Talán Pázmány arra is gondolt, hogy Vives Pál apostol egyes leveleinek nevelési „tanácsadását” fejti ki egyes neveléstudományi műveiben? A „Vízkereszt-utáni I. vasárnap I. prédikáció” témája Vives *De officio mariti* című, a férjek feladatát tárgyaló tizenhárom fejezetből álló munkája.³⁸ Ez keletkezését tekintve a második nevelés tárgyú Vives-írás, soha nem volt olyan népszerű, mint a nőnevelés. A „Vízkereszt-utáni II. vasárnap II. prédikáció”³⁹ a házasságban élő asszonyokat látja el jó tanácsokkal. Pázmány röviden, egy beszéd keretében tárja hallgatósága elé azokat a kérdéseket, amelyeket Vives tizenhárom fejezetben elemez. A „Pünkösöd-után XXIII. vasárnap I. prédikáció” a *De educatione virginis infantis*⁴⁰ foglalja magába. Kettős átvétel is előfordul, mikor Pázmány Vives Szent Jeromos Laeta asszonyhoz intézett leveléből való idézetét veszi át.⁴¹ Ha Vives spanyol, angol példákat – Katolikus Izabella királynő, aragóniai Ferdinánd hitvese és négy leányuk: Isabella és Mária portugál királynék; (Őrült) Johanna, V. Károly császár és király édesanyja, spanyol királynő; Katalin, VIII. Henrik angol király felesége – idéz, Pázmány nevesítés nélkül, általában ecseteli a főzés, hímzés, fonás tudásának előnyeit, hasznosságát. Pázmány csak Pál apostolra és az antik szerzőkre tett Vives-utalásokat említi; soha nem veszi át a Németalföldön élő vivesi „kortárs” spanyol, angol, itáliai, egyéb példákat.⁴² Ezt mutatja a kor „divatos” olvasmányait sorra vevő Vives által összeállított olvasmányjegyzék, amely országonként sorolja fel az erkölcsre károsnak ítélt műveket. A Spanyol Királyság legnépszerűbb, leghírhedtebb lovagregénye az *Amadis de Gaula* és folytatásai – ezek olvasásában örül majd meg Miguel de Cervantes Saavedra halhatatlan hőse, az elmés-nemes Don Quijote de la Mancha – nem Vives

³⁵ Modern kiadása „részenként” jelent meg: VIVES, J. L. *De institutione feminae christianae, Liber primus*, Introduction, Critical Edition, Translation and Notes ed. C. FANTAZZI and C. MATHEEUSSEN, Translated C. FANTAZZI (LEIDEN, NEW YORK, KÖLN: E. J. BRILL, 1996), 45–46.

³⁶ J. L. VIVES, *De institutione..., Liber secundus & tertius, De luctu viduarum*, Introduction, Critical Edition, Translation and Notes ed. C. FANTAZZI and C. MATHEEUSSEN, Translated C. FANTAZZI (LEIDEN, NEW YORK, KÖLN: E. J. BRILL, 1998), *De secundis nuptiis*, 238 és PÁZMÁNY Péter, *Összes...*, VI. t. 192–193.

³⁷ Pál apostol levelei. In: *Szent Biblia azaz az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította KÁROLI Gáspár. Kiad.: Magyar Bibliatanács. Budapest, 1976. 157–237; PÁZMÁNY Péter, *Összes...*, VI. t. 190 és J. L. VIVES, *Introductio ad veram sapientiam* (Bruges: 1524). Széchényi könyvtári példány, J. L. VIVES, *Ad veram sapientiam introductio*, (Coloniae: 1578) 83, 84. maxima.

³⁸ J. L. VIVES *De officio mariti*, 1528.

³⁹ PÁZMÁNY Péter, *Összes...*, VI. t. 307, *Házasságban-élő asszonyok tanúsága*, és J. L. VIVES, *De institutione...*, Liber II.

⁴⁰ VIVES, J. L., *De institutione...*, Liber I. 1, 14, 20–22, 24, 26. és PÁZMÁNY Péter, *Összes...*, VII. t. 617–618.

⁴¹ HIERONYMI, *Epistulae*, Ed.: I. HILBERG (Lipsiae: 1912).

⁴² J. L. VIVES, *De institutione...*, Liber, I. 36, 42. és PÁZMÁNY Péter, *Összes...*, VII. t. 619, 619–620.

kedvencei.⁴³ A *Tirantus* főhőse egyrészt a szerző, Martorell és Hunyadi János. A híres, magyar vonatkozásokkal is rendelkező katalán lovagregényben, a *Tirant lo Blanc*-ban⁴⁴ a szerző életrajzi elemekkel keveri a törökellenes küzdelmeiről 1456 óta nyugaton is jól ismert, tisztelt Hunyadi János alakját.⁴⁵ *Tristanus* története 1501-től volt olvasható spanyolul. A kitalált történeteket elmesélő művek sem Vives kedvencei. A spanyol irodalom kimagasló darabja, a *La Celestina*, teljesebb címmel *La tragicomedia de Calixto y Melibea*⁴⁶ Vives ebben a művében még a tiltott, a nagyon káros, veszélyes olvasmányok egyik darabja; de nemcsak bírál, hanem önmagát is felülbírálja, s a méltó büntetést, a halált elnyerő bűnhődők tanulságul szolgálnak minden olvasónak, így később már nem tiltja.⁴⁷ II. Pius pápa művéről, az *Euryalus et Lucretiáról* nem változik meg elítélő véleménye.⁴⁸

Vives

„Tum et de pestiferis libris, cuiusmodi sunt in Hispania Amadisus, Splandianus, Florisandus, Tirantus, Tristanus: quarum ineptiarum nullus est finis. Quotidie prodeunt novae: Celestina lena nequitiarum parens, Carcer amorum. In Gallia Lancilotus a lacu, Paris et Vienna, Ponthus et Sydonia, Petrus Provinciális et Magalona, Melusina, domina inexorabilis [...] Sunt in vernaculas linguas transfusi, ex latino quidam: velut infacetissimae Facetiae Poggii, Euryalus et Lucretia, centum fabulae Boccatii.”

Pázmány

„Bolondság az aszszony-embernek hadakozó dolgokat olvasni, kárhozat szerelmes históriákat forgatni, melyekből halálos méregnél, az-az veszedelmes gonoszságnál egyebet nem vehetni. Ah! mely nagy esztelenség az atyáktul és a férjektül, ha virágéneket, szerelmeskedésről, irt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe.”⁴⁹

A Vives felsorolta közismert francia, itáliai, németalföldi, spanyol példákat⁵⁰ a magyar viszonyokra aktualizálta-rövidítette Pázmány: egyszerűen szerelmes históriákat és virágénekeket említve. Pázmány a prédikációiban név szerint csak a 628. oldalon,⁵¹ az ázsiai követek példáját idézve említi Vivest.

⁴³ *Amadis de Gaula* (Zaragoza: 1508) folytatásai *Esplandián*, 1510. és Páez de RIBERA, *Florisando*, 1510.; Miguel de CERVANTES SAAVEDRA, *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* (Madrid: 1605).

⁴⁴ Joanot MARTORELL, *Tirant lo Blanc*, (Valencia: 1490). A művet Marti Joan de GALBA fejezte be.

⁴⁵ VASS Eszter, „Magyar vonatkozások a <*Tirant lo Blanc*> című katalán lovagregényben”. In *Kutatási Közlemények III. A magyar-katalán kapcsolatok ezer éve*, összeáll. ANDERLE Ádám, 55–63. (Szeged: 2001).

⁴⁶ Fernando de ROJAS, *Tragicomedia de Calixto y Melibea*, vagy *La Celestina* (Burgos: 1499).

⁴⁷ Mária H. KAKUCSKA, *Juan Luis Vives y La Celestina, La crítica literaria de Juan Luis Vives a base de de la Celestina* in *Acta Hispanica Tomus IV: Comucniaciones del „Seminario sobre La Celestina y su época” 5de noviembre de 1999*, Szeged, Hungria, 89–98.

⁴⁸ M.H.KAKUCSKA, *Juan Luis Vives y La Celestina...*, 96.

⁴⁹ J. L. VIVES, *De institutione...*, Liber I., 46 és PÁZMÁNY Péter, *Összes...* VII. t. 621.

⁵⁰ Enea Sylvio PICCOLOMINI, *Euryalus et Lucretia, Historia de duobus amantibus* (Siena: 1444) spanyolul Salamanca, 1496; a *Decameron*-t katalánra 1429-ben, spanyolra 1450-ben fordították.

⁵¹ PÁZMÁNY Péter, *Összes...* VII. t. 628.

2. Vives és a magyarok

Vives nemcsak tanulmányozta, bírálta és megírta kora visszasságait, a tudományok romlásának, hanyatlásának okait, hanem levelezésében aggódva írt a legnagyobb – a magyaroknak mindenképp – bajról, a török veszélyről, a magyar eseményekről.⁵² A *De Europae dissidiis et Republica*⁵³ című, 1526-ban kiadott kötet negyedik darabjában, a dialógusokban megírt írásában hat, részben történelmi, részben mitológiai alak számol be a magyarok és a segítségükre sietett német és cseh zsoldosok török ellen nemrégiben vívott nagy csatájáról. A keresztények a csatát és a magyarok ifjú királyukat, országukat is elvesztették. Ennek az egésznek oka a békétlenség, az elégedetlenség. A győztes török a csata után visszavonult, ám a következő évben visszatérésével fenyeget; a keresztényeknek össze kell fogniuk ellene. Talán katalán–spanyol hazája történetének némi párhuzama miatt is figyelte aggodalommal 1526. augusztus 29-től a megszűnő, törvényeiben, szokásjogában összehasonlíthatatlan Magyar Királyság sorsát. Érdekes módon ezt a Vives-írást nem említik ismerői, pedig német fordításban ismerhették.⁵⁴

Vives a *De disciplinis*⁵⁵ jogtudományok hanyatlásának okait vizsgáló részében Mátyás király korabeli történetet idéz a magyar király Beatrixszal kötött házassága idején az országba jött idegen jogtudósok által okozott nagy felfordulásról. A magyar jogszokásokat nem ismerő itáliaiak keltette zűrzavart a király hazaküldésükkel és a régi jogszokások visszaállításával szüntette meg. Vives lehetséges informátorának tartom Oláh Miklóst,⁵⁶ annak ellenére, hogy a *Disciplinis* megjelenésének événél, 1531-nél jóval később érkezett Németalföldre. Személyes ismeretségük már azonos körben való mozgásuk miatt sem zárható ki: Oláh Miklós levelezett Marcus Laurinusszal,⁵⁷ szoros kapcsolatot alakított ki Franciscus Craneveldiusszal,⁵⁸ Vives legjobb barátjával. Ismeretségük nagyon közvetett bizonyítéka a löweni egyetem görög-tanárának, Rutgerus Resciusnak Oláh Miklóshoz írt levele, amelynek „mellékleteként” elküldi Vives egyik művét: „...Mitto tibi munusculum chartarum Viuis librum de Ratione dicendi...”,⁵⁹ melyet aztán Oláh Miklós küld tovább Levinus Ammonius kartauzi

⁵² Henry de VOCHT, *Literae virorum eruditorum...*, 217. levél: „[...] Nuper libellum <De dissidijs Europae> edidij: non dubito, quin sit hunc perlatus. [...] Est opus conveniens huic statui temporum. [...] Aliud incommodum [patimur in male] affecta parte corporis: Pannonij elegerunt regem Comitum Vidae: habes bellum in manibus inter eum et Fernandum.”

⁵³ J. L. VIVES, *De Europae dissidiis et Republica* (Bruges: 1526).

⁵⁴ Az Országos Széchényi Könyvtárban több példányban megtalálható Heinrich von EPPENDORF, *Türkischer Keyser Ankunft, Kreg und Haendlung... Allesverdolmetscht... Ein Gespraechij. Ludovici Vivis... Zu Strasbourg, Bey Hans Schotten*, 1540.

⁵⁵ J. L. VIVES *Opera in duos distincta tomos* I. t. 321–582. I. és az J. L. V. *De causis corruptarum atium* VII. Könyv IV. fejezet, 434–435.

⁵⁶ Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek, humanista történész II. Lajos özvegyének, Mária királynénak magántitkára.

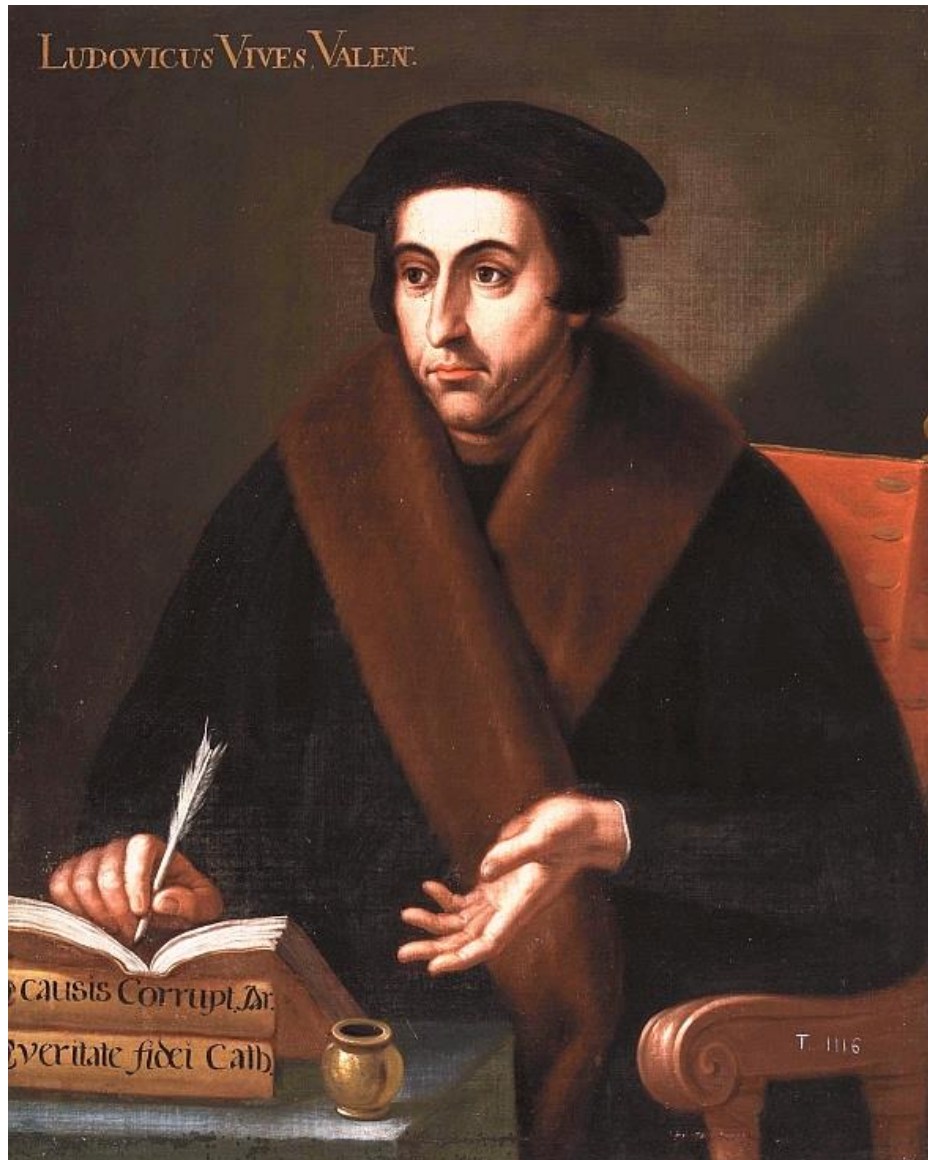
⁵⁷ Marcus Laurinus (1488–1540) németalföldi humanista. Erasmuszal is levelezett, a löweni Sant Donat iskola dékánja.

⁵⁸ Franciscus Craneveldius vagy Frans van Cranevelt (1485–1565) németalföldi humanista, 1515-től élt Löwenben. Leveleit kiadta Henry de Vocht, *Literae virorum eruditum ad Franciscum Craneveldium* 1485–1564, Louvain, 1928. Tovább: L. C.

⁵⁹ Ipolyi Arnold, *Oláh Miklós levelezése*, Budapest, 1875. 418. l.; a levél dátuma: Louvany, 13. Octobr. 1533.

szerzetesnek: „... tum quando rediens attulit mihi abs te Viuis libellum de ratione dicendi, sane quam elegantem, una cum duobis aliis libellis, et epistola tua mihi longa gratissima.”⁶⁰

Az 1540. május 6-án elhunyt, konfliktusokat kerülő, háborúkat, viszályokat mélységesen elítélő, hitvitákban részt nem vevő Vives gyakran hivatkozott és kiadott, nagy tekintélyű szerzője nem csak a protestáns érdeklődőknek, hitvitázóknak. Vives hatását talán jobban érzékeltethetjük, ha említünk néhány ismertebb nevet: Iñigo de Loyola, Alsted, Bacon, Montaigne, Descartes, Leibniz.

Juan Luis Vives (Museo del Prado, Madrid, P03461)

⁶⁰ Im., 477. I. és L.C. 29. I. Craneveltnek írja Levinus Ammonius: „... siue quum Lodouici Viuis oratione [legerem],... Quin etiam memini Dominum Nicolaum, illum dico amicum vere candidum Olaum, quum ob studia cum ipso mihi communia,...” Az LC.-ben található még Oláh Miklóstól Craneveltnek küldött levél: 276, 278.; Cranevelttől Oláh Miklósnak 275., 277., 279., 280., 281., 282., 283., 284., 285. levél.

JUAN LUIS VIVES NEVELÉSTUDOMÁNNYAL KAPCSOLATOS MUNKÁI

CÍM, KELETKEZÉS IDEJE	ELSŐ MEGJELENÉS UTOLSÓ	KIADÓ	AJÁNLÁS	MEGJEGYZÉS
DE INSTITUTIONE FEMINAE CHRISTIANAE, LOVANI/OXFORD, 1523	ANTWERPIAE, 1524 BASILEAE, 1641	FRANZ BIRCKMANN/ MICHAEL HILLEN=HILLENUS	ARAGÓNIAI KATALIN, VIII.HENRIK 1.	HAB
DE RATIONE STUDII PUERILIS, OXFORD/LONDON, 1523	LOVANI, 1524 HANOVIAE, 1614	PIETER MARTENS WEHELIANUS	MÁRIA ANGOL HG.NÓ [B.MARY]	HAB
DE OFFICIO MARITI, BRUGIS,1528	BRUGIS, 1528 HANOVIAE,1614	DE MOLENDINO WEHELIANUS	IOANNEM BORGIAM GANDIAM DUCEM	HAB
DE DISCIPLINIS, BRUGIS, 1531	BRUGIS, 1531 ANTWERPIAE 1531 COLONIAE, 1531 NEAPOLI, 1764	MICHAELHILLENUS IOANNES GYMNICUM	III. JUAN PORTUGÁL KIRÁLY	HAB
LINGVAE LATINAE EXERCITATIO, × BRUGIS, 1538	BASILEAE, Bredae, {1538 Coloniae Mexico, 1939	1539 R. Winter Julio Jiménez Rueda	Philippo Caroli caes. augusti Filio haeredi	HAB
Introductio ad veram sapientiam,× Brugis, 1524	Lovani, 1524 Valenciae, 1791	Pieter Martens	alt. olvasó	Ifj.Szlávy Pál 1779 Buda, anonim
DE SUBVENTIONE PAUPERUM, × Brugis, 1526	Brugis, 1526 szept./ dec. Firenze, 1973	Huberti de Croock Armandio Saitta	A brüggei szenatusnak	HAB HAB
Opera in duos distincta tomos	Basileae, 1555.	Episcopium iuniorem, Huldericus Coccius		HAB, OSZK, STAATSB.,Arad, Orczy, Ráday, ONB
Opera Omnia Joannis Ludovici Vivis Valentini 8. Köt.	Valencia, 1782-1790.	Gregorio Mayans y Siscar,	Nachdruck: London 1964. B. Monfort	Berlin/ Ibero Am.Inst.
Obras Completas de J.L.V. II. vols.	Madrid, Aguilar 1947-1948.	Lorenzo Riber,		MTA KIK, Stabikat.Staatsbibl.

J. L. Vives: *De causis corruptarum artibus, De causis corruptarum artium liber septimus, qui est de jure civili corrupto; Caput IV. Quae damna in jus civile inxerint ignorantio Dialecticae, et nimius altercandi ardor*, 241:590.

„In Pannonia, quemadmodum, accepi, vivebant olim sine juris interpretibus, non tamen sine jure, nam simpliciter et bona fide ex antiquis moribus, et paucis quibusdam legibus, res judicabant, immo dissensiones suorum civium facile componebant, et quemadmodum de Servio Sulpicio dicit Cicero, *tollere controversias malebant, quam constituere*, in Comitatu Beatricis, Fernandi Regis Neapolitani filiae, quae illinc fuit missa nuptum Matthiae Regi, venerunt Jureconsulti aliquot, qui barbarum (ut ipsi dicebant) morem magno vultus et superciliorum fastidio aspernati, homines, quo Princeps et comites haberent pro sapientibus, facile, perfecerunt ut homines rudes ac simplices illorum se sapientiae concrederent; coeperunt illi formulas praescribere, *quibus esset petendum, quibus respondendum, atque excipiendum, dies legitimos notare, judici quoque aliquid assignare quod diceret, ne muta esset persona*; brevi tempore, ubi nullae prius erant lites, omnia vidisses fervere *litibus, controversiis, petitionibus, repetitionibus, exceptionibus, comperendinationibus, procastinationibus*; erat prorsus fabula, nisi quod damnosissima, cetera festiva in primis, et ad risum movendum apta hominibus utique otiosis, et quibus nihil esset controversiae; quod malum tantum, et tam subitum, quodque late invasset plurimos, quum animaadvertissent homines prudentiores, ad Regem res est delata, qui re percognita Jureconsultos illos continuo regni finibus jussit excedere, et omnia in pristinum morem revocari: sedata est statim tempestas illa, tamquam si venti posuissent.”

(Kurzívval az eredetiben is.)

A szerző fordítása:

„Ahogy értesültem, Magyarországon egykor jogmagyarázók, de nem törvények nélkül éltek az emberek. Régi szokásaiknak és néhány törvényüknek megfelelően becsülettel, hűségre és hitre esküdve ítélték meg a dolgokat; igen, polgártársaik véleménykülönbségeit könnyen elsimították, és mint Cicero Servius Sulpiciusról mondta, inkább akarták a vitás kérdéseket az útból eltávolítani, semmint teremteni azokat.

Ferdinánd nápolyi király leányának, Beatrixnek udvarával – akit a Mátyás királlyal való házasságkötés céljából küldtek oda – jogtudósok is jöttek, akik a barbár szokásokat és életformát (mint ők maguk mondták) az arcukon látható nagy ellenérzéssel és homlokráncolással vetették meg. Mint olyan emberek, akiket a király és a kíséret egyaránt bölcseneknek tartott, könnyen keresztülvitték, hogy a tanulatlan és egyszerű emberek bölcsességükben megbízzanak. Ezen juristák elkezdtek szabályokat előírni, *amelyek szerint kellett igazat szolgáltatni, amelyek után kellett jogot szolgáltatni és jogilag ellenvetést tenni*, és elkezdtek *a törvénytöréseket feljegyezni*. A bírónak előadták, hogy mit mondjon, hogy ne egy hang nélküli szerepet játsszon.

Ha láttad volna, hogy rövid idő alatt ott, ahol azelőtt semmiféle peres ügy nem volt, most csak úgy hemzsegett minden a sok peres üggyől, vitás kérdéstől, követelésektől, visszakövetelésektől, az alperesnek a felperes elleni kifogásaitól, az ítélethozatal következő napra való elnapolásától és határidő-halasztásoktól. A történet önmagában, amellet, hogy nagyon káros, mindenkéft vicces volt, azokat az embereket – akik mindenkéltt békeszeretők voltak, és nem kedvelték a vitát – nevetésre ingerelte. Amint ezt a rossz és váratlan kórt sok ember elkapta és a még bölcsebb emberek ezt észlelték, akkor értesítették a királyt. Ő (a király) a dolgot átlátta, megparancsolta a jogtudósóknak, hogy azonnal hagyják el birodalmát, és mindent a régi rend szerint állított vissza. Rögtön elült a vihar, hasonlatosan, mint mikor a szél elcsitul.”

SZABÓ Miklós – HABÁNY Marianna

Az erő és az áldozat, amely örök emléket teremtett: Jefte lányának története

Absztrakt

Tanulmányunk bemutatja Jefte lánya különleges bibliai történetének mélyebb jelentését, különös tekintettel az i. sz. 1. századi zsidó irodalom értelmezéseire. A középpontban Jefte lányának tragikus sorsa áll, mely az áldozat(vállalás) és az erő témájába ágyazódik. A tanulmány részletezi, hogyan értelmezték a korabeli írók, köztük Josephus Flavius, a *Liber Antiquitatum Biblicarum*, valamint a targumok ezt az egyedülálló történetet. A vizsgálat során a tanulmány felfedi a történet mögött rejlő vallási és kulturális kontextust, valamint egy rövid kultúrtörténeti kitekintést tesz, amely tovább gazdagítja az i. sz. 1. századi zsidó irodalmi hagyományban gyökerező értelmezéseket, segít megérteni az erő, az áldozat(vállalás) és az emlékezet összefonódó dinamikáját. A tanulmány magyar nyelven közli az elsődleges forrásokat, ezzel növeli a kutatás mélységét és gazdagságát.

Kulcsszavak: Jefte lánya, „terrorszöveg”, korai zsidó irodalom

1. Visszapillantás a közelmúltból

„Én tényleg az életemet adtam a népért
– halálom elhúzódó kínja
értük könyörög a dühös isten előtt –
mint amikor Jefte lánya várt halálára.

Amikor eljön a hóhér, hogy elvágja előttem a láthatárt –
fejszéjének hangja együtt csendüljön
mégfáradt testvéreim énekével,
amint békében térnek vissza a csatából.”

Rachel Bluwstein (1890–1931) héber nyelvű költőnő *Tefilla*,¹ vagyis „Imádság” című költeményében Jefte lányának nevében szólal meg, hogy saját egzisztenciális szorongásának hangot adjon. Szavai egyben elvagyódást, önmegadást sugallnak, miközben árnyaltan tükrözik az áldozat- és sorsvállalás motívumát, de az autonómiát és az erkölcsi

¹ Laura VOGHERA LUZZATTO: La donna nella tradizione ebraica: spunti poetici, in Adriana Valerio (a cura di): *Donne a Bibbia. Storia ed esegesi*, EDB, Bologna, 2006, 307–328; 318.

emelkedettséget is. Nem Bluwstein az egyetlen, aki tudja, hogy Jefte lányának története mély érzelmi töltetet hordoz, és sokféle értelmezésre ad lehetőséget.²

A bibliai történet, az apa és lánya közötti beszélgetés évszázadokon át gazdag és változatos értelmezések forrása volt: fejtegették a zsinagóga, a tanház, a templom, az egyetemek és iskolák falain belül és azokon kívül, egyszerű otthonokban, műtermekben és filmstúdiókban, férfiak és nők is. Mikael Sjoberg szerint a Jeftéről és lányáról szóló elbeszélés a történelem során mintegy ötszáz művészi feldolgozást ihletett (drámák, zenei oratóriumok, romantikus költemények).³

Gertrud van le Fort *Die Tochter Jephthas* című novellája a spanyol inkvizíció korába kalauzolja el az olvasót, és ott Charon ben Israel rabbi a lánya pestis általi elvesztését Jefte áldozatával értelmezi.⁴

Jefte lánya feminista ikonként jelenik meg Naomi Ragen *Jephthe's Daughter* című regényében.⁵ Ez a munka például jelentős hatást gyakorolt a társadalomra. A mű, noha fiktív, mélyen ágyazódik a világi irodalom erejébe, és nagy szerepet játszott abban, hogy a zsidó ortodox közösség áttörést érjen el az erőszak három dimenziójának, nevezetesen a fizikai, erkölcsi és nemi erőszaknak a felismerésében.

Figyelemre méltó, hogy vannak olyan művészettörténészek, akik szerint Csontváry Kosztka Tivadar: *Zarándoklás a cédrusokhoz* c. festménye éppen azt a zsidó fiatal lányok gyakorolta rituális elvonulást és táncukat örökíti meg, melyről Jefte lányának történetében olvashatunk (vö. Bír 11,39).⁶

Az apa, Jefte *katonai* alakja például megtalálta pozitív helyét hatástörténetben és utat talált képzőművészetbe, illetve az életmódtörténetbe is. A kassai, a füzéri reneszánsz kályhások még lakóházak kályhacsempéire is feltették Jeftét. Ábrázolása megszokottnak és közkedveltnek számított.⁷

Mi ez a történet, hogy ekkora visszhangot keltett? Nagyítsunk rá a történetre!

2. Bevezető gondolatok

A Bibliában a nőalakokat vizsgálva sokszínű és sokrétű vonatkozásokkal találkozunk az olvasó. Egy feltáró jellegű vállalkozás alapvető felismerése az, hogy az Ószövetség (héber Biblia) világában aligha lehet átfogó kijelentést tenni a nőkről.⁸ A rekonstrukciót az is nehezíti, hogy

² Ralf JULKE: Jefte és a lánya: egy ősi történet a Bibliából, amely éppen olyan aktuális, mint a néma patriarchátus. URL:

https://bibliakultura.blog.hu/2023/05/11/jefte_es_a_lanya_egy_osi_tortenet_a_bibliabol_amely_eppen_olyan_aktualis_mint_a_nema_patriarchatus (Utolsó letöltés: 2024. 05. 30.).

³ SJOBERG, Mikael: Jephthah's Daughter as Object of Desire or Feminist Icon, *Biblical Interpretation* 15 (2007) 377–394; 377.

⁴ SJOBERG, Mikael: Jephthah's Daughter as Object of Desire or Feminist Icon, i. m.

⁵ Gertrud VAN LE FORT: *Die Tochter Jephthas und andere Erzählungen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1964.

⁶ SZÁSZ Tibor András: Szádokfák szerepe, tisztelete és emléke Székelyföldön, in SÓFALVI András – VISY Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, Pro Énlaka Alapítvány – Haáz Rezső Múzeum, Énlaka – Székelyudvarhely, 2012, 233–239; 238.

⁷ Képanyaggal lásd GYURICZA Anna: *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról*, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1992, 18, 171.

⁸ Phyllis A. BIRD: Images of Women in the Old Testament, in Norman K. GOTTWALD (ed.): *The Bible and Human Liberation. Political and Social Hermeneutics*, Orbis, Maryknoll, 1983, 252–288, 254–257.

az alapvetően nemzeti érdeklődésű Ószövetséget meghatározza a férfiközpontúság. Nem véletlen mutatnak rá a kutatók, hogy ez a vallási korpusz egy férfi-dominanciájú társadalomban élő férfiak által írt írások gyűjteménye,⁹ pedig a nők hangja és hallgatása vörös szálként húzódik végig az Ószövetségen.¹⁰ Így lehet az, hogy egy női történet valójában sokszor férfitörténet, ahogy ezt vizsgálandó szövegünk is igazolja.

Jefte lányának története (Bír 11,29–40) közismerten sok fejtörést okoz az olvasóknak és az értelmezőknek is. Álljon itt a bibliai szöveg a Magyar Bibliatanács fordításában (2014):

²⁹Ekkor az Úr lelke szállt Jefteire, és ő átvonult Gileádon és Manassén, majd átvonult Gileád-Micpén, és Gileád-Micpéből vonult az ammóniak ellen.

³⁰Fogadalmat tett Jefte az Úrnak, és ezt mondta: Ha valóban kezembe adod az ammóniakat, ³¹akkor bárki is jön ki elém a házam ajtaján, amikor épségben visszatérek az ammóniaktól, az Úré lesz az, feláldozom égőáldozatul.

³²Fölvonult Jefte az ammóniak ellen, és megütközött velük. Az Úr pedig a kezébe adta őket. ³³Verte őket Aróértől fogva a Minnítbe vezető útig, húsz városon keresztül egészen Ábél-Kerámíig. Igen nagy vereség volt ez. Így kellett megalázkodniuk az ammóniaknak Izráel fiai előtt.

³⁴Amikor Jefte megérkezett Micpába a házához, éppen a leánya jött ki eléje dobolva és táncolva. Csak ez az egyetlen gyermeke volt, nem volt rajta kívül se fia, se leánya. ³⁵Amikor meglátta őt, megszaggatta a ruháját, és ezt mondta: Ó, leányom! Porba sújtottál, szerencsétlenné tettél! Mert én magam adtam szavamat az Úrnak, és nem vonhatom vissza. ³⁶A leány így felelt neki: Apám, ha szavadat adtad az Úrnak, tedd velem azt, amit kimondtál! Hiszen megengedte az Úr, hogy bosszút állj ellenségeiden, az ammóniakon. ³⁷Majd ezt mondta apjának: Csak arra az egyre kérlek, ne bánts engem két hónapig: hadd menjek el a hegyek közé elsiratni a szüzességemet barátnőimmal! ³⁸Az apja azt felelte: Menj! És elbocsátotta két hónapra. Az pedig elment a barátnőivel elsiratni szüzességét a hegyek között. ³⁹Két hónap múlva visszatért apjához, az pedig megtette vele azt, amit megfogadott. A leány soha nem hált férfival. Azóta vált szokássá Izráelben, ⁴⁰hogy évről évre elmennek Izráel leányai, és megéneklék a gileádi Jefte leányát, évente négy napig.

⁹ Phyllis A. BIRD: *Images of Women in the Old Testament*, i. m., 257.

¹⁰ Rita TORTI MAZZI: *Voci e silenzi di donne nell'Antico Testamento*, San Paolo, Cinisello Balsamo (Milano), 2018.

Ez az egyik „legtragikusabb”,¹¹ „legaggasztóbb”¹² történet az egész Bibliában, amely számtalan kérdést felvet. Az olvasóban rögtön kérdések sora merül fel.

- Igaz, történelmi eseményről van-e szó (*History*) vagy kitalált, legendás történetről (*Story*), esetleg szimbolikus történetről?
- Milyen áldozatra gondolt Jefte (véres állatáldozatra, véres vagy vértelen emberáldozatra, amely összefügg a szüzesség elsiratásával)?
- Miért nem nevezi meg a fogadalom pontosan a megígért áldozatot, hogy kiről vagy miről van szó? (Ez azért is *kivételes*, mert a Biblia mindig egyértelműen határozza meg a fogadalom tárgyát.)¹³
- Mi történt később Jefte lányával, tekintettel arra, hogy a szöveg nem nyújt egyértelmű tájékoztatást?
- Miért nincsenek adataink arról, hogy az izraeliták négynapos megemlékezést tartanak Jefte lányának tiszteletére (vö. Bír 11,40)?
- Miért nincs a Bibliában reflexió, kritika Jefte magatartásával kapcsolatban?
- Ez lenne az egyetlen bibliai hely, amely hallgatólagosan megfelelőnek tartja a véres emberáldozatot?
- Mi a fontosabb: a közösség vagy a saját gyermekünk jóléte? Melyik magasabb rendű küldetés?
- Igaza lenne Pilinszky Jánosnak, akik a *Tékozlók* c. versében írja: „A fiúk hazatérnek. / A lányok soha.”? (Ellentétben Ábrahám és Izsák történetével, ez a történet tragikusan végződik: nincs isteni közbelépés, sem az ígélet alóli feloldozás.)
- Egyszóval: miért burkolózik hallgatásba Isten?

3. A Héber Biblia tanúsága

A Bírak könyvében a vonatkozó szövegegység bevezetője történelmi és teológiai támpontokat kínálva felvázolja a helyzetképet Jefte történetéhez: mivel az izraeliták bálványoknak szolgáltak (10,6), Isten hosszú évekre kiszolgáltatta őket a filiszteusoknak és az ammonitáknak. Gileád lakói a hányattatott múltú, rablóvezérnek állt Jefte harci segítségét kérik, akit korábban kiteszítottak maguk közül. Fejedelmükké választják (11,11), Jefte pedig a követségek sikertelen „békemissziója” után hadüzenetet küld Ammon királyának és súlyos vereséget mér seregeire (11,32–33). Ám a mindent eldöntő hadakozás előtt megfogadja az Úrnak, hogy ha kezébe adja Ammon fiait, akkor bárki lép ki elsőnek háza ajtaján, hogy elé jöjjön, amikor békességgel visszatér, bemutatja áldozatul az Úrnak (11,30–31). Csalódására viszont egyetlen lánya jött eléje, dobokkal és táncoló karokkal. Jefte saját ruháinak megszaggatása után közli vele, hogy nem másíthatja meg az Úrnak adott szavát. A lány készségesnek mutatkozik, és csak két hónapos kikérőt kér, hogy barátnőivel együtt elsirassa szüzességét a hegyekben. „Két hónap múlva visszatért apjához, az pedig megtette vele azt,

¹¹ Von Alexandra – Dirk U. ROTTZOLL: Die Erzählung von Jiftach und seiner Tochter (Jdc 11,30–40) in der mittelalterlich-jüdischen und historisch-kritischen Bibelexegese, ZAW 115 (2003) 210–230; 210.

¹² Walter BRUEGGEMANN: *Gift and Task. A Year of Daily Readings and Reflections*, Westminster John Knox Press, Louisville, 2017, 267.

¹³ Vö. Hubert TITA: *Gelübde als Bekenntnis. Eine Studie zu den Gelübden im Alten Testament*, Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg – Göttingen, 2001, 86.

amit megfogadott. A leány soha nem hált férfival.” (11,39) A narrátor annak a szokásnak a magyarázatával zárja a történetet, hogy Izraelben évente négy napra elmennek Izrael leányai felidézni a gileádi Jefte leányának történetét.

A Jefte fogadalmával és lánya feláldozásával kapcsolatos szövegegységet (11,30–31.34–40) többen a törzsanyag kiegészítésének tekintik, mert Jefte története az említett versek nélkül is tökéletesen érthető volna, és egy nagyobb, történelmi jellegű szövegegységnek, az ún. deuteronomista történetírásnak ilyen összefüggésében Jefte pozitív szereplőként tűnik fel.¹⁴

Az eredeti elbeszélés bővítésében gondolkodó kutatók a hellenisztikus időszakot jelölik meg, amikor az i. e. 5. sz. végén vagy a 4. sz. elején az Iphigenia-legendát feldolgozó euripidészi drámák hatására (*Iphigenia a tauruszok között*, *Iphigeneia Auliszban*) a betoldást eszközlő személy a görög legendával párhuzamosan megalkotta a „héber Iphigeniát”, akit apja, Agamemnón Artemisz istennő kiengesztelése érdekében feláldozott.

Arra is rámutatnak továbbá, hogy a szerkesztő a Prédikátor könyvének kortársa volt, és „osztotta Qohelet szkepticizmusát az emberek ostoba fogadalmait és cselekedeteit korrigáló isteni beavatkozással kapcsolatban” (vö. Préd 5,1.3–5).¹⁵ Már a 14. században összekapcsolják Jefte és Agamemnón lányát. Dante *Isteni színjátékának* Paradicsomában (5:64–72):¹⁶

„Ne fogadkozzál soha könnyedén!
Álld a szavad – ám ne légy esztelen,
mint Jefte volt: feláldozta az elsőt.
Jobb lett volna, ha azt mondja: »Hibáztam!«,
de kitarzott, s a bajt növelte. Balgán
fogadkozott a görög fővezér is;
ezért siratta Iphigénia
szép ifjúságát, és mind vele sírt;
aki hallott e szörnyű áldozásról.”

Lillian R. Klein arra az ironiára hívja fel az olvasók figyelmét, hogy a szövegben szokatlanul, feltehetőleg szándékosan ismétlődik a Micpa helységnév, amely alapvetően kilátóhelyet jelent. Mintha Jefte sem nézne ki, nem figyelne fogadalmánál, illetve fogadalma teljesítésénél.¹⁷ Valóban, ez az irodalmi célú ismétlődés ironikusan kiemeli az elbeszélés kibontakozását.

Vannak olyan kutatók is, akik ténylegesen a királyság intézménye előtti, önmagában megálló szövegnek tartják a történetet (persze különbséget téve Jefte történelmi alakja és a rá emlékező szájhagyomány között). Vannak, akik a babiloni fogság kontextusába helyezik a történetet, amely arra keresi a választ, hogy miért jutottak megalázott helyzetbe és miért pusztult el Szentélyük. Peter Feinman szerint például a történetben Jefte lánya az izraelita

¹⁴ Thomas RÖMER: Why Would the Deuteronomists Tell About the Sacrifice of Jephthah’s Daughter?, *JSOT* 77 (1998) 27–38., Walter Gross: *Richter*, Herder, Freiburg im Breisgau, 2009.

¹⁵ Thomas RÖMER: Jephthah’s Daughter – Hebrew Bible/Old Testament, in *EBIR* 13 (2016) 889–890; 889.

¹⁶ DANTE: *Isteni színjáték*, Magvető, Budapest, 2020, 544. Nádasdy Ádám fordítása.

¹⁷ Lillian R. KLEIN: *The Triumph of Irony in the Book of Judges*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1989, 88.

népet képviseli. Maga a történet pedig figyelmeztetésként íródott, hogy „milyen veszélyek fenyegetik az izraelita népet, ha egy sikeres harcos Izrael földi királyává akar válni”.¹⁸

Amikor Cornelis Houtman és Klaas Sronk összegezi a bibliatudomány meglátásait, akkor arra a tartható következtetésre jut, hogy *Jefté és lánya* története számtalan kérdést vet fel, hiszen önmagában hiányos történet, tele tisztázásra szoruló és kiegészítésre váró fehér foltokkal. „Olyan szöveg, amely elegendő előfeltételeket kínál egy izgalmas értelmezői történethez, egy olyan partitúra, amely vég nélkül kínál változatos témákat.”¹⁹

4. A Septuaginta, vagyis a Görög Biblia tanúsága

A Septuaginta tanúsága azért is nagyon lényeges, mert a héber Biblia első fordításával (és bizonyos értelemben annak értelmezésével) van dolgunk.

Natalio Fernández-Marcos egyik írásában elemzi,²⁰ hogy mi veszett el és mi maradt meg a fordítás során, illetve rámutat az ókori *imitatio* (mai kontextusban lehetne: intertextualitás) felidéző erejére, amit a tudatos szóválasztással kiemel, és amellyel az olvasó előtt feltűnik az *aqéda* jelenete és Euripidész tragédiái. A spanyol kutató a szöveget hú, de nem szó szerinti fordításnak találja, amely az i. e. 2. században készülhetett, a szeleukida üldözés idején. Fernández-Marcos szerint a lány mártírként való bemutatása, hogy hajlandó meghalni, mert fogadalmra győzelemre vitte népét az ammonitákkal szemben, jól beleillene a Makkabeus-harcok nacionalista légkörébe.

Mindent összevetve: a fordító megmarad fordítónak, nem értelmez, megoldatlanul hagyja a teológiai problémákat (Isten hallgatását, Jefté értelmetlen fogadalmát).

5. A Liber Antiquitatum Biblicarum tanúsága

A latin nyelven fennmaradt palesztinai eredetű *Bibliai régiségek könyve* feltehetőleg az i. sz. első században, a jeruzsálemi Templom lerombolása előtt vagy közvetlen utána keletkezett héberül. Ez az „újraírt Biblia” Ádámtól Saul haláláig – némely esetben radikális változtatásokkal – *haggadikus* stílusban dolgozza fel és színezi ki a bibliai elbeszéléseket. Vizsgálódásunk szempontjából lényeges, hogy a *Liber Antiquitatum Biblicarum* (a továbbiakban: *LAB*) a bibliai szöveghez képest markánsabban előhossa a háttérből a női karatkereket.²¹

¹⁸ Peter FEINMAN: A terror politikai szövegei a Bírák könyvében. URL: <https://bibliakultura.blog.hu/2023/03/17/jefta> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 18.).

¹⁹ Cornelis HOUTMAN – Klaas SPRONK: *Jefta und seine Tochter. Rezeptionsgeschichtliche Studien zu Richter, 11,29–40. Mit einem Beitrag von Pieter van der Woel*, Lit, Zürich – Berlin – Münster – Wien, 2007, 17.

²⁰ Natalio Fernández MARCOS: *Jephtah's Daughter in the Old Greek (Judges 11:29–40)*, in Wolfgang KRAUS – Martin KARRER – Martin MEISER (Hrsg.): *Die Septuaginta. Texte, Theologien, Einflüsse*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2010, 478–488.

²¹ SZABÓ Miklós Xavér: A női vezető szerep igénye a *Liber Antiquitatum Biblicarum*ban, in Szőnyi Etelka (szerk.): *Bibliaértelmezés – korok, módszerek, kontextusok*, Szeged, JATE Press, 2020, 803–821. A fordítás alapjául szolgáló latin szöveg: Howard JACOBSON: *A Commentary on Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum. With Latin Text and English Translation*, Vol. 1., Brill, Leiden – New York – Köln, 1996, 59–61.

A LAB 39,1–40,9 szövege az „Újraírt Bibliákhoz” hasonlóan egy bővített verzióját kínálja Jefte történetének, de a testvérharcot, az efraimitákkal folytatott polgárháborús bibliai epizódot kihagyja (vö. Bír 12,1–6).

A fogadalmához kapcsolódó szövegegyeség így hangzik (LAB 40,1–9).

Jefte pedig eljött, és megütközött Ammon fiaival, és az Úr kezébe adta őket, és hatvan városukat lerombolta. Jefte pedig békében tért vissza, és az asszonyok énekkel és tánccal jöttek eléje. És egyetlen lánya volt az, aki elsőként jött ki a házból a tánckarban, hogy találkozzon apjával. És amikor Jefte meglátta őt, elvesztette lélekjelenlétét, és így szólt: Joggal hívtak Szeilának, hogy áldozatul áldozzanak fel téged. És most ki teszi mérlegre a szívemet és a lelkemet súlyra? Én pedig állok, és megnézem, melyik győz, a bekövetkezett örvendezés vagy a rám törő szomorúság? És mert megnyitottam a számat az én Uramnak éneken fogadalommal, azt nem vonhatom többé vissza. És azt mondta neki Szeila, az ő lánya:

És ki az, aki szomorú lenne a halálban, ha látná a népet felszabadulni? Vagy nem emlékszel-e arra, mi történt atyáink idejében, amikor az apa a fiút égőáldozatként helyezte el [az oltáron], és az nem utasította vissza, hanem örömmel adta beleegyezését, és a felajánlott kész volt, az áldozó pedig örült? És most ne semmisítsd meg mindazt, amit megfogadtál, hanem hajtsd végre. Még egy kérést kérek tőled, mielőtt meghalok, egy apró kérésem van, mielőtt visszaadom lelkemet: hadd menjek a hegyekbe, maradjak a dombokon, és sétáljak a sziklák között, én és szűz társaim, és ott öntsem ki könnyeimet, és meséljek ifjúságom szomorúságáról. És a mező fái siratni fognak engem, és a mező vadjai siratni fognak engem. Mert nem azért szomorkodom, mert meg kell halnom, és nem azért fáj nekem, hogy visszaadom a lelkemet, hanem azért, mert apámat fogadalmra csapdájába ejtette; és ha nem áldoznám fel magam önként áldozatul, attól tartok, hogy halálom nem lenne elfogadható, vagy hiába veszíteném el az életemet. Ezeket elmondom a hegyeknek, és azután visszatérek.

És az apja így szólt: Menj. És elment Szeila, Jefte leánya, ő és szűz társai, eljöttek, és elmondták a nép bölcseinek, de senki sem tudott válaszolni a szavára. És azután eljutott a Stelac-hegyre, és az Úr éjjel gondolt rá, és ezt mondta: Íme, most elzártam népem bölcseinek nyelvét ebben a nemzedékben, hogy ne tudjanak válaszolni Jefte leányának a szavára, hogy beteljesedjék az én szavam, és ne hiúsuljon meg az én tervem, amelyet kigondoltam. És láttam, hogy a szűz bölcsőbb az apjánál, és éleslátó az összes itt lévő bölcsékkel szemben. És most az ő kérésére adja oda az életét, és halála minden időben becses lesz előttem, és eltávolodva [az élettől] anyja ölére hull. És amikor Jefte leánya a Stelac-hegyre ért, sírni kezdett, és ez az ő siralma, amellyel siratva gyászolta magát, mielőtt elhagyja az életet. És így szólt:

Halljátok, hegyek, panaszomat és figyeljétek, ti dombok, szemeim könnyeire; és legyetek tanúi, sziklák, lelkem sírásának. Nézzétek, hogyan tesznek engem próbára! De nem hiába veszik el az életemet. Szavaim menjenek az égbe, és

könnyeim legyenek felírva az égboltra! Hogy egy apa nem tagadta meg leányát, akinek feláldozására esküdött, gogy egy uralkodó megengedte, hogy egyetlenét feláldozásra ígérje. Nem lehettem elégedett a hitvesi ágyammal, nem fontak körül menyasszonyi koszorúval. Nem öltöztem pompás ruhákba a lányszobában, és nem használtam illatszereket, nem élvezte lelkem a kenet olaját, amit nekem készítettek. Hiába születed, óh, anyám, egyszülöttedet, mert az alvilág lett a nászágyam és lányszobám a föld felett. Kiöntetik a számomra készített illatszer, megeszi a moly a ruhát, amelyet anyám szőtt, elhervad a virágkoszorú, melyet dajkám font nekem lila és vörös színben. És amikor szűztársaim majd rólam beszélnek, sirassanak engem hosszú napokon át sóhajtozva! Ti fák, hajtsátok le ágaitokat és sírjatok ifjúságom felett, ti erdők vadállatai, jöjjetek és sirassátok szüzességemet, mert az éveimet elvágták és életem ideje megöregedett a sötétségben.

És amikor ezt elmondta, Szeila visszatért az apjához, és ő megtette mindazt, amit megfogadott, és égőáldozatot mutatott be. Akkor összegyűlt Izrael minden leánya, és eltemették Jefte leányát, és siratták őt. Izrael fiai pedig nagy gyászt tartottak, és abban a hónapban, a hónap tizennegyedik napján rendelték el, hogy minden évben összegyűljenek és négy napon át sirassák Jefte lányát. Sírját pedig nevének megfelelően Szeilának nevezték el. Jefte pedig tíz évig bíraskodott Izrael fiai felett, és meghalt, és eltemették az ő atyáival együtt.

A Jeftéről szóló teljes szövegegységben (LAB 39,1–40,9) főhősünk egy *potens in virtute*, vagyis igen bátor, hős harcos, aki bár vonakodva, de mégiscsak elvállalja a vezetői szerepet, amire testvérei, népe felkéri. A szöveg nem említi Jefte gyalázatos múltját, hogy ő egy parázna nőszemélynek volt a gyermeke, akinek nem szántak örökséget testvérei (vö. Bír 11,1–2), a LAB csupán az irigységet jelöli meg az elűzés okaként. Miután azonban egy szorult helyzet miatt felkeresik az elűzött vitézt, ő *mintegy prófétaként*²² buzdítja övéit a megtérésre és a szabadulásért való imádságra. Az ammonitákkal való küzdelemből sikerrel jön ki és a bibliai szövegtől eltérően nem fogadalmat tesz, hanem csak „mondja” (*dicens*), hogy harci sikere esetén azt, akivel elsőként szembetalálkozik (*omnes quod prium*), áldozatul felajánlja. Ez a megfogalmazás persze egy „szándékos taktika a fordító részéről, hogy megkönnyítse az érvelés áthelyezését egy állatra, nem pedig egy emberre”.²³ A fogadalmat az áldozati tisztaság jegyében Isten is hibásnak tartja (11. vers). A LAB ezennel megnyitja az utat Jefte kritizálásához is, amit a későbbi rabbik soha nem mulasztanak el, hiszen Istennek ez az elkapkodott fogadás olyan nem-kóser húsú állatok, például teve, szamár, kutya feláldozásához is vezethetett volna, ami nem Istennek tetsző (vö. LR 37,4). A nem várt csapás azonban megtörténik, de Jefte lánya, Szeila, készségesnek mutatkozik, „boldog mártírnak”.²⁴ Mintha Szeila neve már előrevetítené sorát: a *sáál* héber ige passzív melléknévi igeneve jelölheti azt, „akit [feláldozásra] kért/követelt [az istenség]”. A találkozás a szövegben egyébként rendkívül

²² Cheryl Anne BROWN: *No Longer Be Silent. First Century Jewish Portraits of Biblical Women. Studies in Pseudo-Philo's Biblical Antiquities and Josephus's Jewish Antiquities*, Westminster – John Knox Press, Louisville, 1992, 96.

²³ Howard JACOBSON: *A Commentary on Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum*, Vol. 2., Brill, Leiden – New York – Köln, 1996, 959.

²⁴ *Ibid.* 961.

elnagyolt, és ahogy arra Cheryl Anne Brown szépen rámutat, az olvasó már tudja, hogy ki lesz az első, akivel találkozni fog, az igazi kérdés, hogy mit szól ehhez a lány.²⁵ Azt is érdemes megjegyezni, hogy a *LAB* szerzője itt nem ragadja meg az alkalmat, hogy elítélje az emberáldozatot.²⁶

Figyelemre méltó, hogy a szerző Jefte lányát és Ábrahám fiát párhuzamba állítja (40,2): mindkettő elsőszülött (*primogenitum*) és egyetlen (*unigenita*) gyermeke az apának, ágyékának gyümölcse (*fructum ventris sui*). Érdekes módon a *LAB*-ban Isten valóban magára vállalja a parancsot, de visszaadja fiát az apának (vö. 18,5) – nem így ebben a történetben: elfogadja (40,4: „halála minden időben becses lesz előttem”).

Drámaian megindító továbbá az a siralombetét (40,5–7), amellyel a *LAB* kibővíti elbeszélését. A legfőbb kérdés azonban az, hogy mit akar ezzel a szerző elmondani? Cheryl Anne Brown szerint – és számtalan példával igazolja feltevését – a szerző által használatos szavak, képek és gondolatok a korszak más szövegeiben úgy funkcionálnak, mint amelyek leírják Jeruzsálem és/vagy a Szentély pusztulását.²⁷ Így például

- az a megjegyzés, hogy Isten rendelte el a halált (pusztulást),
- Jeruzsálem lerombolásának engesztelő jellege,
- a „leány” mint a Jeruzsálem és a Szentély, amely egyben „az első”, az egyetlen Istennek,
- aztán vezetőség beszédes hallgatása (vö. *LAB* 40,4),
- a házasság képvilága: a beteljesületlen házasság, mint Jeruzsálem lerombolása,
- végül a lamentáció, a siralom.

A *LAB* nem csupán egy „kis színes” a korabeli irodalomban, hanem egy rendkívül szépen átgondolt és kidolgozott narratív exegézis, amely utal a pészáhra (vö. 40,8-ban a „hónap tizennegyedik napja”, mint az „elsőszülöttek felajánlásának ünnepe), kapcsolódik az *aqédá*hoz (Izsák feláldozásnak kísérletéhez), amely a zsidó önazonosságnak az egyik legkiforrottabb képe.

6. Josephus Flavius tanúsága

Josephus Flavius apologetikus céllal készült, pogány olvasóközönséget megcélzó, görög nyelven ránk maradt magnum opusa, *A zsidók története* című munkájának fejezetei újra elbeszélnek a bibliai történéseket a teremtéstől kezdve. Ez a kívülállóknak megfogalmazott nemzeti történelem a Biblia módszeres, kronologikus újrafeldolgozása, amelyben bizonyos elhagyások és kiegészítő értelmezések a szóbeli hagyományból is helyet kapnak.²⁸ A történelmi munka, amelyben a szerző inkább a *történetteológus* köpenyét ölti magára, i. sz. 93–94-ben íródott.

²⁵ Cheryl Anne BROWN: *No Longer Be Silent*, i. m., 99.

²⁶ Michaela BAUKS: Comments and Commentaries on Judges 11:29–40 in the History of his First Reception, in Sydney H. AUFRÈRE – Philip S. ALEXANDER – Zlatko PLEŠE (eds.): *On the Fringe of Commentary. Metatextuality in Ancient Near Eastern and Ancient Mediterranean Cultures*, Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, Leuven – Paris – Walpole, 2014, 219–235, itt 228.

²⁷ Cheryl Anne BROWN: *No Longer Be Silent*, i. m., 111–115.

²⁸ GRÜLL Tibor: *Áruló vagy megmentő? Flavius Josephus élete és művei*, Kalligram, Pozsony, 2010, 218–239; 243–257.

Az *Ant.* 5:255–270 szövegegyeségekben Josephus nem csupán ismerteti Jefte történetét, hanem történetteológusként viselkedik, vagyis értékeli: dicsér, ha úgy látja és elmarasztal, ha úgy véli. Ezzel együtt mindezt úgy teszi, hogy római olvasóit tartja szem előtt.²⁹

Louis H. Feldman szerint Josephus elsőrendű forrása a Biblia mellett a targumok voltak.³⁰

„Utána a héberek megint elfajzottak és megsértettek Istent és a törvényeket. Ezért az ammoniták és a filiszteusok megvetették őket és nagy sereggel elpusztították földjüket. Miután a Jordánon túl fekvő területet elfoglalták, nekikészülődtek, hogy átkeljenek a folyón és az ország többi részét is meghódítsák. Azonban a héberek most már okultak balsorsukból, áldoztak Istennek és könyörögve kérték, enyhítse haragját, engedjen szigorúságából és hallgassa meg kegyelmesen könyörgéseiket. Isten csakugyan megszelídült és megígérte nekik segítségét. Midőn az ammoniták betörték Gálaád tartományba, az ország lakosai a hegységig elébük mentek, de nem volt vezérük. Élt akkor bizonyos Jefte, aki régi nemes nemzetségből származott és a maga költségén hadsereget tartott fenn. Hozzáfordultak a héberek, segítséget kértek tőle és megígérték neki, hogy viszonzásul alávetik magukat uralmának, ameddig csak élnek. Ő azonban elutasította kérésüket és szemükre vetette, hogy akkor sem segítették meg, mikor testvérei gyalázatos módon kisémmizték. Tudniillik nem volt édestestvérük, hanem idegen asszonytól származott; atyja magához vette, mert nagyon szerette s ezért, mivel elhagyatott volt, megvetették és elkergették hazulról. Azóta Gálaádban lakott és mindenkit zsoldjába fogadott, aki hozzá csatlakozott. Végül azonban mégis csak hajlott kérésükre és miután esküvel megígérték, hogy életük fogytaig alávetik magukat uralmának, hadba szállt. Miután Jefte mindent igen gyorsan előkészített, haderejét Mászfát városába rendelte és követeket küldött az ammoniták királyához, hogy emeljenek panaszt támadó hadjáratai miatt. De a király ugyancsak követeket küldött és szemükre vetette az izraelitáknak, hogy kivándorolnak Egyiptomból; felhívta őket, hogy távozzanak az amorreusok földjéről, ami azelőtt az ő őseié volt. Jefte azonban visszaüzente neki, hogy alaptalanul vádolja az izraelitákat, hogy őseik birtokukba vették az amorreusok földjét; inkább köszönje meg nekik, hogy az ammoniták földjét meghagyták, hiszen Mózes azt is megtarthatta volna, mikor a hatalmában volt. Mivel azonban a király azt követeli, hogy az izraeliták távozzanak az országból, amelyet Isten rendelkezéséből most már több mint háromszáz éve birtokukban tartanak, akkor bizony ők megharcolnak érte. E szavakkal útjukra bocsátotta a követeket, imádkozott Istenhez a győzelemért, s megfogadta, hogy ha épségben tér haza, akármilyen lesz, ami elsőnek az útjába kerül, feláldozza Istennek. Aztán megütközött az ellenséggel, legyőzte, sokat megölt közülük, a többit pedig egészen Mennit városáig kergette; majd benyomult az ammoniták területére, sok várost elpusztított, pompás zsákmányt ejtett és megszabadította népét a szolgaságból, amelyben tizennyolc esztendeig sínylődtek. Mikor pedig ezek után hazatért, olyan szerencsétlenség érte, amely, egyáltalán nem volt méltó sikeres hadjáratához:

²⁹ Flavius JOSEPHUS: *A zsidók története*, Renaissance, Budapest, 1946. Révay József fordítása.

³⁰ Louis H. FELDMAN: *Josephus' Interpretation of the Bible*, i. m., 17.

mert az, aki elsőnek az útjába került, egyetlen hajadon leánya volt. Rettentő fájdalommal felnyögött és korholta leányát, miért sietett ennyire eléje, mivel most fogadalma értelmében fel kell áldoznia Istennek. De a leány nem riadt vissza sorsától, mert apja győzelméért és népe szabadságáért szívesen odaadta az életét. Mindössze két hónap haladékot kért, hogy társaival együtt elsirathassa fiatalságát, azután pedig hajlandó fogadalma értelmében feláldozni életét. Atyja megadta neki a haladékot és mikor ez letelt, leányát feláldozta egészen eléggő áldozatul. Ezzel azonban sem a törvény értelmében nem cselekedett, sem Isten akaratát nem töltötte be és a jövőre sem gondolt és arra sem, mit gondolnak majd e tetteről azok, akik értesülnek róla. Ezután Efraim törzse háborúval fenyegette meg, mert nem engedett nekik részt az ammoniták ellen viselt háborúból és a zsákmányt és a hadi dicsőséget teljesen, magának kaparintotta meg. De ő ezt válaszolta nekik: hiszen tudták, hogy vérrokonaikat háború fenyegeti; és nem siettek segítségükre, ámbár felszólították őket pedig kérés nélkül is tulajdonképpen azonnal segíteniük kellett volna; továbbá igaztalanságot követtek el, hogy meg akarták támadni barátaikat, holott az ellenséggel nem mertek harcolni, végül megfenyegette őket, hogy ha nem térnek észre, Isten akarata szerint megbünteti őket. Mivel azonban szavakkal nem ért náluk célt, kivonult Gálaádból, megtámadta őket és rettenetesen megverte. Azután üldözte a menekülőket, megakadályozta átkelésüket a Jordánon és negyvenkétezer emberüket megölte. Hatévi uralkodás után meghalt és eltemették szülőfalujában, Szebészben, Gálaád tartományban.”

Josephus megemlíti ugyan Jefte törvénytelen származását, de kiemeli, hogy apja idegen származása ellenére is szenvedélyesen szerette anyját. Mivel pedig alapvetően megbecsüléssel tekint Jefte vezető szerepre teremtett alakjára és hadvezéri tulajdonságaira, kerüli, hogy fattyúnak nevezze, amit egyébként megtesz a hasonló származású Abimelek esetében, akit rendre becsmérel.³¹ Azzal sem hozakodik elő, hogy testvérei éppen származása miatt semmizték ki, így az olvasóban némi részvét ébred Jefte alakja iránt. Vagyis törekszik Jefte hírnevének a megóvására.

Louis H. Feldman rámutat arra,³² hogy Gileád vénjeinek segítségkérése, rábeszélése emlékeztetheti a kortárs olvasókat arra homéroszi jelenetre, amelyben Agamemnón követeli igyekeznie rávenni Akhilleuszt a trójaiak elleni harc folytatására (*Iliász* 9:225–655). Így Jefte rögtön úgy jelenik meg az olvasók előtt, mint aki hajlik a nép segélykérő szavára, és készen áll a vezetésre és élére állni az idegeneknek való fegyveres ellenállásnak, amit a görög szöveg szerint *gondosan* és gyorsan készít elő.

Josephus erényes emberként tünteti fel Jeftét. Egyrészt kiemeli a józanságát, amikor – a testvérharcot elkerülendő – mértéktartásra buzdítja az efraimitákat (*Ant* 5:268). Ez a magyar fordításban kevésbé érhető tetten, amely úgy adta vissza a szöveget, hogy „ha nem térnek észre”, de a figyelmes, vájt fülű olvasó felismeri a görög elmekiválóságra és józan észre apelláló görög erényt (*szófroszüné*).

Ugyanígy hangsúlyosan igazságos emberként tünteti fel. Az ammonitáknak ugyanis nem volt jogos sérelme az izraelitákkal szemben, illetve az efraimiták ellen is csak alapos

³¹ Lillian R. KLEIN: *The Triumph of Irony in the Book of Judges*, i. m., 83–84.

³² Louis H. FELDMAN: *Studies in Josephus' Rewritten Bible*, Brill, Leiden – Boston – Köln, 1998, 179.

körültekintés és figyelmeztetés után indult Jefte háborúba. Feldman ismét rámutat arra,³³ hogy Jefte a rómaiak által is ismert jogszokást tart be, hiszen csak ismételt provokációk és kellő figyelmeztetés után volt szabad háborút indítani (vö. Cicero: *De officiis* 1.11.34-36; *De re publica* 3.23.34-35).

A pozitív katonai sikerek után azonban Josephus rátér Jefte fogadalmára. De még ha röviden is rendezi le a jelenetet, az egész epizódot a görög tragédiák szempontjából szemléli. Feldman rámutat arra,³⁴ hogy amíg a héber szöveg szerint Jefte lánya „dobolva és táncolva” jött apja elé, addig Josephus szerint Jeftét szerencsétlenség „érte”. Az itt használatos ige rokon azzal az arisztotelészi *peripeteia* főnévvel, amely a drámákban a hirtelen fordulatot jelöli, amelyen az egész tragédia nyugszik. „Josephus itt ténylegesen hangsúlyozza az ironikus kontrasztot Jefte tisztességes teljesítménye (»sikerés hadjárata«) és az ettől nagyban elütő szerencsétlenség között (*Ant.* 5:264).”

Talán azért, hogy tompítsa az olvasók benyomását, hogy milyen meggondolatlanul fogadkozó embert fogadtak fejedelemnek maguk fölé, Josephus úgy dönt, hogy az áldozatra utalva („akármilyen lesz, ami elsőnek az útjába kerül”) semleges nemet használ. Ezek szerint egy állat feláldozása is teljesítette volna a fogadalmat.³⁵ Az is figyelemre méltó, hogy fogadkozása elején csak egyszerű áldozatról beszél, és csak az áldozat fogantatásánál derül ki az olvasónak, hogy teljesen eléggő áldozatra gondolt.

Itt is hangsúlyos, hogy milyen olvasókat lát maga előtt Josephus. Ugyanis elhallgatja azt a bibliai tényt, hogy Jefte lánya a hegyekbe vonult vissza társnőivel szüzességét elsíratni, és nem tesz említést arról az éves ünnepegről sem, amely megemlékezik erről az eseményről (vö. Bír 11,39-40). Tette ezt minden bizonnyal azért, hogy elejét vegye a pogány Artemisz-kultuszhoz és más siratókultuszokhoz való hasonlítgatásnak (Perszephoné, Ozirisz, Tammuz, Attisz, Adonisz).³⁶

Ahogy bizonyos erények tekintetében Jefte kimagasló, úgy más erények tekintetében, jelesül a bölcsesség és a jámborság hiánya miatt feddésre szorul Josephus előtt. Felrója neki (*Ant.* 5:266), hogy ezt az áldozatot a törvény nem engedélyezte, Istennek sem tetszett, illetve nem gondolt arra, hogy mi történhet, és hogy mit gondolnak azok, akik tudomást szereznek tettéről. Vagyis hiányzott tetteből a racionális gondolkodás (*logiszmosz*) és a helyzet alapos felmérése (*diabaszanidzó*).

³³ Ibid. 181.

³⁴ Ibid. 186-187.

³⁵ Michaela BAUKS: *Comments and Commentaries on Judges 11:29-40 in the History of his First Reception*, i. m., 225.

³⁶ Louis H. FELDMAN: *Studies in Josephus' Rewritten Bible*, i. m., 184-185.

Érdeemes összehasonlítani a *Liber Antiquitatum* szerzőjének és Josephusnak a nézeteit, amiben az alábbi táblázat segít:³⁷

Liber Antiquitatum Biblicarum	Josephus Flavius
Az ammonitákkal való küzdelem előtt Isten lelke megerősítette Jeftét.	Hiányzik az Istenre és a Lelkére való utalás.
Jefte elmagyarázza a népnek, hogy felajánlja Istennek teljesen eléggő áldozatként azt a valakit, aki...	Imádság és áldozatvállalási ígéret valamire vonatkozóan.
Isten kritikusan szemléli a nem konkrét fogadalmat, ezért Jefte lányát választja.	Szűz lánya, egyetlen gyermeke jön elé.
A lány elfogadja sorsát és Izsákra hivatkozik.	A lány elfogadja sorsát.
Jefte rádöbben Szeila nevének jelentésére.	
A lány azt kéri, hogy elsirathassa szüzességét.	A lány azt kéri, hogy elsirathassa fiatalságát.
[Teljesen eléggő áldozat]	A lányt felajánlják teljesen eléggő áldozatul.
Isten elhallgattatja annak a bölcs embernek a nyelvét, akivel Jefte lánya tanácskozott, és megerősíti az emberáldozat szükségességét.	Az áldozatbemutatás nem felel meg a törvénynek és Istennek sem tetszik.
Teljesen eléggő áldozat, temetés és rituálé (évenkénti megemlékezés Jefte lányáról).	Hiányzik a rituálé etiológiája: talán az áldozat botrányos jellege miatt nincs megemlékezés. Josephus nem farag hősnőt Jefte lányából.

Egyik munka sem szó szerinti kommentárja Jefte történetének, inkább értelmező jellegű parafrázisok vagy hipertextusok.

7. A targumok tanúsága

A targum alapvetően a bibliai szöveget követi, de a zsinagógai írásértelmezés módszereivel kiegészít, kiemel, korrigál, dramatizál vagy éppen elhagy bizonyos részeket. Jefte életének háttere kapcsán az olvasó néhány új információhoz jut, de ez nem szöveges vagy szóbeli hagyomány, inkább csak az értelmezés lecsapódása.

A targum beszámol, hogy a hős harcos Jefte apja Gileád volt, de anyja csak egy fogadós, amely a kor irodalmában ismert szépítő kifejezés volt a kéjnőkre. A történet aztán folytatja a bibliai szálát: Jeftét féltestvérei elűzik otthonról, letelepedik Tób földjén semmirekellő népség közepette, de néhány nap múlva az ammoniták háborút indítanak Izrael ellen, Gileád vénjei

³⁷ Michaela BAUKS: Comments and Commentaries on Judges 11:29–40. in the History of his First Reception, i. m., 229 alapján javításokkal és kiegészítésekkel. Eadem: «Sakrale Sprache» und «heilige Worte»: die Erzählung von Jephthas Tochter (Ri 11,29–40) ein «text of terror»? , ASR 6 (2005) 417–428.

felkeresik és megkéri, hogy legyen a vezérük, amit Jefte elfogad, majd sikertelenül követeket küld az ammoniták királyához, fogadalmat tesz, megküzd velük és legyőzi őket. Willem F. Smelik megjegyzi, hogy fogadalomtételnél az arámi fordító nem szó szerinti, nem az etimológiának megfelelő fordítást alkalmaz, amely Onkelosz targumában például egy négyes hagyománycsoportban jelentkezik (Ter 28,20 és 31,13; Szám 21,2; Bír 11,30 és 1Sám 1,11). Minden más fogadalmat Onkelosz és Jonatán targuma szó szerint fordít. Ez a négyes fogadalmi hagyomány azonban mintha inkább négy *eskü* hagyomány lenne Izrael történelmi fordulópontjain, két szerencsés és két szerencsétlen kimenetelű fogadás (vö. Genesis Rabba 70:3).³⁸ A targum szerint Jefte apja teljesítette fogadalmát. Olvashatunk azonban egy kiegészítést is (11,39):

„Az lett a rendelet Izraelben, hogy senki sem áldozhatja fel az ő fiát vagy leányát égőáldozatul, mint a gileáditá Jefte, aki nem kért tanácsot Fineász paptól. Ha ugyanis tanácsot kért volna Fineász paptól, akkor pénzadománnyal megválthatta volna a lányt.”

A kiegészítés mögött egy korabeli gyakorlatot takart: konzultálni kellett az illetékes vallási vezetőkkel a fogadalmak és áldozatok visszavonhatóságáról (vö. Lev 27).³⁹

Jefte viselkedése a későbbi rabbikat annyira felháborította, hogy a Jonatán-targum egyik kéziratában a Bír 12,7 fordításához fűztek egy széljegyzetet.⁴⁰

„Jefte hat évig bíraskodott Izrael felett. Ekkor a gileádi Jefte meghalt súlyos szenvedésekben, mert nem könyörült a lányán, és nem ment el a megoldásért Fineász paphoz, aki érvényteleníthette volna a lánya felé tett fogadalmát. Végtagjai leestek róla, és végtagjait Gileád városaiban temették el.”

A Jonatán-targum, Jefte lányának történetét lezárandó, a Biblia szövegéhez hasonlóan megjegyzi, hogy Izrael leányai időről időre, az évben négy napra elvonultak, hogy megsirassák Jefte lányát. Ezt követően a targum beszámol Jefte és az efraimiták viszályáról.

8. Összegzés

Tanulmányunkban igyekeztünk feltárni Jefte lánya bibliai történetének jelentését az i. sz. 1. századi zsidó irodalmi kontextusban, és időutazást kínálva bevezetni az olvasót a korabeli zsidó irodalmi hagyományba, leleplezve a történet mögött húzódó vallási és kulturális kontextust.

A mai olvasó talán rácsodálkozik, hogy Jefte lánya, akit a *Liber Antiquitatum Biblicarum* néven is nevez (Szeila) neveltetése felölelte a lázadás elutasítását, amely a hagyományos női alázatosság részét képezte, de a visszavonulásra való kérése halála előtt az autonómia és az erkölcsi emelkedettség auráját adja neki apja önző és meggondolatlan fogadalmával

³⁸ Willem F. SMELIK: *The Targum of Judges*, i. m., 551–552.

³⁹ Michaela BAUKS: *Comments and Commentaries on Judges 11:29–40. in the History of his First Reception*, i. m., 224.

⁴⁰ Cornelis HOUTMAN – Klaas SPRONK: *Jefte und seine Tochter*, i. m., 37.

szemben. Így a lány „minden tradíció és tórai norma ellenére merészen vállalja az emberáldozat útját”.⁴¹

A lány karaktere nemcsak a régi időkben, hanem a mai olvasók számára is inspiráló lehet, mivel hősiességével az emberi autonómia és erkölcsi integritás ügyét képviseli, messze túlmutatva a társadalmi elvárásokon, a kollektív hallgatáson és a vélt vagy valós vallási normákon.

A tanulmány zárásaként a még mindig fennmaradó kérdések körüljárásával arra ösztönzünk, hogy gondolkodjunk el a bibliai szöveg értelmezésén és a konfliktus kezelésén, és hangsúlyozzuk, hogy a történet elemzése hozzájárulhat az értékrendünk és morális nézeteink formálódásához, a patriarchalizmus értékeléséhez.

Végezetül – a feltárt történet fényében – érdemes lehet újra elolvasni Rachel Bluwstein tanulmányunk elején közölt versét.

⁴¹ Laura VOGHERA LUZZATTO: La donna nella tradizione ebraica: spunti poetici, i. m., 318.

BRAUN László

Emberek és a háborúk

*„A háború abban rossz, hogy több rossz embert csinál,
mint amennyit elpusztít.”
Görög mondás¹*

Absztrakt

A háborúk végigkísérik az emberi történelmet, s olyannyira részei a múltnak, hogy azok a történelmi gondolkodás szerves, kihagyhatatlan elemei. A nagy háborúk esetenként történelmi korszakhatárokat jelentenek. Az bizonyos, hogy a háborúk után az élet már sohasem tér vissza ugyanabba a mederbe, és előre nem látható módon, kiszámíthatatlanul változtatják meg a jövőt. Egyes filozófusok – mint Kant vagy Hobbes – az emberi természet részének tartották a háborúkat, s inkább a háborúktól mentes állapotot gondolták természetellenesnek.

A háború az ember műve. Nem magától, előre nem látható módon robban ki, hanem akkor lesz, amikor akarják annak kitörését. A tanulmány a múlt mintáin keresztül kutatja, hogyan lehet az ellenséges érzelmekből háború; miképpen viszonyul a háborúhoz a kereszténység; milyen a benne keresett igazság; szabályozhatók-e a háborúk, vagy éppen a benne alkalmazott erőszak; kötelesség lehet-e a részvétel a háborúban.

1. Bevezető

A háborúk végigkísérik az emberi történelmet, az első közösségek megjelenésétől napjainkig. Valójában olyannyira meghatározzák a történelmet, hogy úgy a múltban, mint a jelenben életünket a háborúk következményeként kijelölt utakon járjuk végig. Összefoglalva a tényekből adódó következtetést: nincs történelem háborúk nélkül.

„Mindenütt fegyverkeznek és a fegyvergyárakban ágyúkat öntenek, puskákat gyártanak, kardokat élesítenek, a kikötőkben hajókat építenek és fegyvereznek fel; lázas tevékenység mindenütt! Európa parlamentjeinek a napirendjén katonai kölcsönök és véderőtörvények állnak; már alig lélegzünk, alig élünk!

Ki gondol a parasztra, a kereskedőre, a munkásra, a tudósra! A politikusnak még több vér kell, hogy dülöngélő építményét megszilárdítsa [...].

Senki sem hisz az erkölcsös politikában; de legalább a legarcátlanabb képmutatásról mondanának le a népek vezetői és a történelemformálók [...]. És nincs senki Európában, nincs egyetlen becsületes harmadik sem, aki azt javasolná, hogy az emberi jogok és a népakarat tiszteletben tartását terjesszék ki [...].”²

¹ Kant, Immanuel 2019: 41.

² Ausztria–Magyarország és szövetségesei. Julius Felix nyílt levele őfelségéhez, I. Ferenc József császárhoz. 1888 áprilisa. In: Hamann, Brigitte 1990: 362.

Ezeket a sorokat akár napjainkban is írhatták volna, s ha nem utalna a stílus vagy néhány kifejezés a leírt mondatokban egy elmúlt korra, akkor a szöveg ma is megfelelne.³ Nincs új a nap alatt, és a háborús előjelek félelmével, valamint a háborúk rémével minden kor emberének szembe kellett néznie. Még örülhet is az a generáció, amely csak a háború félelmével, és nem a tényével találta szemben magát.

A történelmi korszakhatárokat is elsősorban háborúk vagy háborúskodások – belháborúk, polgárháborúk, forradalmak – szabják meg, amelyek következtében határozott életformaváltás következett be. A korszakhatárok a történelemben azt érzékeltetik, hogy az élet a korábbiakhoz képest végérvényesen és visszafordíthatatlanul megváltozott. A középkor átmenetét az újkorba a nagy földrajzi felfedezések és a reformáció jelentette, amelyek az idő távlatából talán békésebb viszonyoknak tűnnek, de ami késik, nem múlik alapon a felfedezések együtt jártak a gyarmatosító, hódító, valamint a gyarmatokért vívott háborúkkal, a reformációt pedig vallásháborúk követték.

A háborúkat követően a korábbi élet soha nem tér vissza ugyanabba a formába. Ha csak a XVII. század nagy hadvezérének, Raimondo Montecuccolinak tulajdonított nevezetes mondásra utalunk, hogy: „A háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz és pénz”, akkor nyilvánvaló, hogy az óriási költségekkel járó hadakozás a békeidőre is rányomja bélyegét. Az áru- és anyagihiány, a véghez vitt rombolás, a helyreállítás munkája és költségei, a kölcsönök visszafizetése a lakosság életét jelentősen megnehezíti. A háborúnak az is lehet konkrét célja, legalább az egyik fél részéről, hogy a fennálló gazdasági és társadalmi viszonyokat alapvetően megváltoztassa. Ha nem a változás céljából háborúzó fél győzelmével ér véget a fegyveres konfliktus, még akkor is jelentős társadalmi és gazdasági változás történik. Valójában minden hadakozó fél a háború során abban bíz, hogy győzelme esetén a béke változást hoz a korábban fennállott viszonyokhoz képest. Erre az első és a második világháborút követő viszonyok a legjellemzőbb példák. Megfigyelhető, hogyan hullottak szét birodalmak, alakultak ki új országok, változtak meg államrendek, erősödtek fel szélsőségek. A két világháború új világrendet hozott, és egyben Európa vezető pozíciójának elvesztését, hanyatlásának kezdetét jelentették.⁴

A háborúban a harcoló felek abban bíznak, hogy győzelmük esetén helyzetük a korábbinál sokkal kedvezőbb lesz. A legutóbbi háborúk arra világítanak rá, hogy a győztesek is olyan nagy veszteségeket szenvedtek, amelyek következtében még a korábbi pozíciójukat sem tudták megtartani.

Az emberek egy csoportja mégis újra meg újra – a történelemből nem tanulva, vagy azt tudatos törekvéssel irányítva – úgy véli, a vitás kérdések megoldásának legeredményesebb megoldása: a háború.

Az 1888 áprilisában megjelent, a császárnak címzett harmincoldalas nyílt levél valószínűleg Rudolf trónörökösztől származott.

³ Az idézetben „a politikusnak” kifejezés Bismarckot rejti, illetve az „ágyukat öntenek és kardokat élesítenek” szófordulat utal a múltra.

⁴ A korábbi rendszerek felbomlása a háborúk miatt nem csak a modern kor jelensége. A történetírás atyja, Hérodotosz ír egy spártai királyról, Kleomenészről, aki hadjáratot vezetett Argosz ellen. Az argosziak vereséget szenvedtek, bár a városukat nem, csak a közeli ligetben álló szentélyüket foglalta el Kleomenész. A háborúban viszont annyi argoszi polgár esett el, hogy a rabszolgák magukhoz ragadták a hatalmat. Évek múltán a polgárok visszaszerezték hatalmukat és elkergették a rabszolgákat. Ezután egy véres és hosszú háború bontakozott ki, míg nagy nehezen felülkerekedtek az argosziak. Hérodotosz 1998: 424–426.

2. Érzelmek és háborúk

Clausewitz a háborúk okát az érzelmekre vezette vissza. *„Ha a háború az erőszak ténye, akkor az szükségképpen az érzület világába is tartozik. Ha a háború közvetlenül nem is lenne az érzület folyománya, mégis többé-kevésbé erre visszavezethető. Az érzületnek többé-kevésbé befolyásoló nyilvánulása [...] az ellenséges érdekek fontosságától és tartalmától függ.”*⁵

Kétféle elemet különböztetett meg a neves hadvezér: az ellenséges érzületet és az ellenséges szándékot. Az utóbbit tartotta általánosabbnak, mert a gyűlöletet nem képzelhetjük el ellenséges szándék nélkül, de sok olyan ellenséges szándék van, amivel nem, vagy csak kis mértékben jár együtt az ellenséges érzület.⁶

Véleményünk szerint a szándék lehet általánosabb és jobban megnyilvánuló, de az érzelem elsődleges. Az ellenséges érzelemnek kell felébrednie először, amiért a vélt vagy valós ellenfélnek rosszat kívánnak. Az érzelem szüli a kívánságot, a kívánság a szándékot, a szándék gyakorlati tettekhez vezet. Az ellenséges szándék aránytalanul nagyobb is lehet, mint az ellenséges érzelem mértéke. Sőt, önuralommal, önfegyelmel – aminek alapja a tudás, a műveltség és az erkölcsi tartás – az ellenséges érzelmeket az egyén csillapíthatja önmagában, és a békés megoldásra törekedhet. Minden ellenséges szándék mögött bizonyos mértékben ott rejtőzködik az ellenséges érzelem. Az ellenséges szándék felkorbácsolására elég lehet egy kisebb mértékű ellenséges érzelem (vagy Clausewitz szerint: érzület), de ellenséges szándék nem létezik érzelem nélkül.

Az ellenséges érzelem egyfajta negatív érzés megjelenése a másikkal szemben. Ilyen lehet az irigység, félelem, harag, hatalomvágy. Sokszor a harag is csak másodlagos érzelmeként fogalmazódik meg, mivel az irigység, félelem vagy hatalomvágy jelenik meg először, s ezek lassanként haragot szülnek.

Arisztotelész szerint az érzelem lehet: vágy, indulat, félelem, magabiztosság, irigység, öröm, szeretet, gyűlölet, sóvárgás, féltékenység, szájalom. Minden olyan dolog, amivel kellemes vagy kellemetlen érzés jár együtt. A haragot többek között lelki képességnek tartja, amit az érzelmek váltanak ki.⁷

A kívánság önmagában megfoghatatlan, inkább valamilyen vágyat fejez ki. A kívánság megjelenésekor még nincs semmilyen cselekvési terv, azonban a végcélra vonatkozik, melyet elérni szeretnénk. Arisztotelész azt írja, a kívánság tárgya a jó, de egyes emberek esetében az, amit ő jónak lát. Az erkölcsös embernek mindig az a jó, ami igazság szerint is az, a hitvány embernek ellenben akármi jó lehet, ami számára annak látszik.⁸

Amikor megjelenik az ellenséges szándék, az már megfontolás tárgyává teszi a kezdeti negatív gondolatokat. Megfontolni viszont azt lehet, ami tőlünk függ, amit megtehetünk. Az elgondolás okká formálódik.

Arisztotelész úgy fogalmaz: *„Valaminek az oka lehet: természet, kényszerűség, véletlen, továbbá ész, s minden, ami az ember által jön létre. Ámde minden ember csak azt szokta megfontolni, amit meg is tehet. [...] Megfontolásnak pedig olyan dolgok esetében van helye, amelyek legtöbbször egy bizonyos módon történnek ugyan, de amelyeknél a végső kimenetel nem világos, amelyekben van valami, ami nem teljesen meghatározott. [...] Nem a célokat fontoljuk meg*

⁵ Clausewitz, Károly 1999: 15.

⁶ Clausewitz, Károly 1999: 14–15.

⁷ Arisztotelész 1987: 41.

⁸ Arisztotelész 1987: 67.

azonban, hanem ami a célhoz vezet. [...] kitűzve maga elé a végcél, azt vizsgálja, hogy miképpen, milyen eszközökkel érheti ezt el.”⁹

A megfontolások, a várható események folyamatának és következményeinek a végiggondolása vezet az elhatározáshoz. A megfontolás és az elhatározás tárgya ugyanaz a dolog. Az elhatározás konkretizálja a megfontolást, előrevetíti a tettet, ami a megfontolást követi. *„Az elhatározás nyilván nem egyéb, mint a tőlünk függő dolgokra való megfontolt törekvés: a megfontolás alapján megalkotva ítéletünket, törekszünk valamire a megfontolás útmutatása szerint.”¹⁰*

Cselekedni természetesen megfontolás nélkül is lehet, sőt, eredményhez vagy sikerhez is vezethetnek az ilyen tettek. A megfontolás nélküli cselekedetekhez valójában két dolog: a butaság és az elkeseredettség vezet. A határozott, gyorsan meghozott döntések hatásossága mögött ott áll a tudás és a helyzet gyors felismerése. A megfontolatlan cselekmények esetén sokkal kisebb az esélye az eredményességnek, mint megfontolt gondolataink alapján elhatározott tetteinknek.¹¹

A háború kitörését és lefolytatásának módját a kezdeményező fél biztosan megfontolja. Spontán elgondolásból tehát nem indítanak háborút. Háborút akkor kezdeményeznek, ha van valamilyen esély a sikerre. Feltehető viszont az is, hogy amikor a háborút megelőzően, egy korábban hosszan elhúzódó, nem feltétlenül fegyveres konfliktus terhelte két állam kapcsolatát, akkor valószínűsíthetően a később megtámadott fél is foglalkozott a hadviselés gondolatával – megfontolva az elmérgesedő viszony legrosszabb lehetőségeit –, akár mint lehetséges támadó, akár mint egy támadással szemben védekező oldal.

Max Weber a tapasztalati tudományok szerepéről szólva gondolkodik a „cél” és az „eszköz” kategóriáiról, mint az emberi cselekvés végső elemeiről. Amikor az ember akar valamit, akkor azt vagy az „önértékéért” akarja, vagy eszközként használni ahhoz, amit végeredményben akar. A tudomány legfeljebb azt segít megállapítani, hogy az eszközök mennyire felelnek meg valamely célnak. Ez hozzásegít ahhoz, hogy mérlegelni lehessen, hogy bizonyos eszközökkel milyen esély van bizonyos célok elérésére. A történeti szituáció talaján ezáltal minősíthető egy célkitűzés értelmesnek, vagy az adott viszonyok között értelmetlennek. Ha a cél elérhetőnek látszik, akkor tisztázható – a mindenkori tudásunk határai között –, hogy milyen nem szándékolt következményekkel járna a cél elérése. Mibe kerül a cél elérése más értékek előrelátható megsértésével? *„...Felelősségteljesen cselekvő emberek semmiképpen sem tehetik túl magukat a cselekvés céljainak és következményeinek ... az összemérésén. ... A döntés azonban természetesen már nem tartozhat a tudomány feladatkörébe, hanem az akaró ember dolga: az ember saját lelkiismerete és személyes világnézete szerint mérlegel és választ a szóban forgó értékek között. A tudomány hozzásegíti őt annak tudatához,*

⁹ Arisztotelész 1987: 64–65.

¹⁰ Arisztotelész 1987: 66.

¹¹ A megfontolatlan cselekedetre biztatás jellegzetes példája Madách Imre *Ember tragédiája* c. művében Lucifer szövege, ahogy Ádámot és Évát arra készíti, hogy szakítsanak a tiltott gyümölcsből:

*Hát hagyjatok fel az okoskodással,
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mindazt végigészleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jőni rá nem ér.
A tett halála az okoskodás.*

hogy minden cselekvés ... és nemcselekvés is következményeit tekintve állásfoglalás bizonyos értékek mellett, ... és állásfoglalás más értékekkel szemben.”¹²

A tudományos kutatásoknak tárgyilagosoknak, megalkuvások nélkülinek, elfogulatlanoknak kell lenniük, amiben még az arisztotelészi arany középút sem elfogadható.¹³ A tudomány csak abban az esetben lehet a politika segítségére, ha annak objektív állásfoglalását figyelembe veszik: „A gyakorlati politikus számára egy-egy esetben szubjektíve természetesen éppoly kötelességszerű lehet az, hogy közvetítsen az egymással szembenálló nézetek között, mint az, hogy egyikük mellett állást foglaljon. Ennek azonban leghalványabb köze sincs a tudományos »objektivitáshoz«. A »középút« egy hajszállal sincs közelebb a tudományos igazsághoz, mint a legszélsőségesebb jobb- vagy baloldali párteszmények. Sehol végzetesebben és tartósabban háttérbe nem szorul a tudomány érdeke, mint ott, ahol nem akarják tudomásul venni a maguk keménységében az élet tényeit és realitásait.”¹⁴

A tudománynak van lehetősége rávilágítani a célok elérésének módozataira és következményeire, ami elősegítheti a politikai döntéseket. A döntéseket viszont az egyén, vagy a politikai közösség hozza meg. Amikor a politikai szemléletek mögött háttérbe kerülnek a valós tények, akkor a tudomány képtelen segíteni egy kialakult élethelyzet megoldásában.

3. A háborúk és keresztény szemléletük

Thomas Hobbes szerint a háború az emberek természetes állapota. Az emberi természet velejárója és okozója a háborúnak: „Tekintettel arra, hogy minden ember természettől fogva milyen nagy értéket tulajdonít önmagának, mennyire megköveteli másoktól, hogy megbecsüljék, s milyen kevés értéket tulajdonít másoknak, ami egymás közti szakadatlan versengést, viszályt, pártütést és végül háborút idéz elő...”¹⁵

A viszálykodás okai az emberi természetben találhatók, és ezek a versengés, a bizalmatlanság és a dicsvágy. Az első a nyereségért, a második a biztonságért, a harmadik pedig a hírnévért támad másokra. Az első azért alkalmaz erőszakot, hogy uralkodjon mások személye felett; a második, hogy ezt megvédje; harmadik pedig jelentéktelen dolgok miatt, amelyek elképzelése alapján ellene irányul – egy szó, egy mosoly, egy eltérő vélemény vagy bármi más. Ha nem lenne közhatalom, semmi sem akadályozná meg, hogy az emberek állandó háborúskodásban éljenek.¹⁶

Kant sem a békét, hanem a háborút tartotta természetes állapotnak (*status naturalis*) az emberek között. Ha nem is mindig a kirobbanó ellenségeskedést, da annak állandó veszélyét. Ezért azt vallotta, hogy a béke állapotát intézmények által kell megteremteni.¹⁷

A háború mint természetes állapot, amelyek szünetében a béke átmeneti jelenség, talán a római korból származó történelemfelfogás. A háborúk olyan gyakran ismétlődtek a köztársaság és a korai császárság korában, hogy a rómaiak magyarázataikban természeti

¹² Weber, Max 1970: 10–11.

¹³ „...Az erkölcsi erény: középhatár. ... Annyi tehát bizonyos, hogy a középet kereső lelki alkat mindenestre dicséretre méltó.” Arisztotelész 1987: 51, 53.

¹⁴ Weber, Max 1970: 15.

¹⁵ Hobbes, Thomas 2020: 81.

¹⁶ Hobbes, Thomas 1999: 168.

¹⁷ Kant, Immanuel 2019: 16.

jelenségekhez, például egy vulkán tevékenységéhez hasonlították az állapotokat. A vulkán kitörése után alvó állapotba kerülhet, de bármikor újra működésbe léphet. Ebből a magyarázatból kiindulva Róma történelme háborúk sorozatának látszott, amelyek között időnként rövid nyugalmi periódusok adódtak.¹⁸

Az állandó háborúskodást Róma életében egyes történetírók a városalapítás legendájával, Romulus és Remus viszályával, illetve egyikőjük halálával magyarázták. Romulus elhamarkodott döntése következtében halt meg Remus, amikor kinevette és átugrotta Róma épülő, a földből még csak éppen kiemelkedő falát. Az építés vezetője, Romulus hú társa, Celer, akinek halállal kellett büntetnie a fal átlépőjét, ásójával azonnal agyonsújtotta Remust.¹⁹ A költő Lucanus így írt: „*Testvérnek vére áztatta az első kőfalat*” a Caesar és Pompeius közötti háborúkról szóló *A polgárháború* (De bello civili) című elbeszélő költeményében. Róma, sőt a civilizáció történelmére úgy tekintettek, amely a polgárháborúk átka alatt áll.²⁰

A Bibliában inkább az ember előtti, de legalábbis a bűnbeesést megelőző édeni viszonyok jelentik a teljes béke állapotát. Az ember megjelenése és természetéből adódó összeférhetlensége mással, az ismeretlennel, a másik emberrel jelentik a konfliktusok kezdetét. Az emberi törekvés célja a mindenk fölötti jó, az isteni béke elérése, Isten országa eljövételének elősegítése.

Az első emberi viszálykodás a Bibliában Káin és Ábel története, amely gyilkossággal végződött.²¹ Az elszakadás Istentől olyan állapotot okozott, amelynek tragédia lett a vége. A gyilkosság oka az volt, hogy Isten elfogadta Ábel ajándékát, Káinét pedig nem. Nem tudjuk pontosan, miért tett különbséget Isten az áldozatok között. A zsidókhöz írt levél tizenegyedik részének negyedik verséből tudomásunkra jut, hogy Ábel hittal ajánlott fel értékesebb áldozatot, mint Káin.²² Káinban minden bizonnyal irigység támadt Ábellel szemben, mert azt érezte, Isten jobban szereti őt. A testvérét azért akarta meggyilkolni, hogy Isten számára ne legyen más rajta kívül. Az Úr elől nem lehetett eltitkolni a gyilkosság szándékát, Káin mégis elkövette a tettét. Claus Westermann azt írja, hogy ebben egy mélységes igazság jut kifejezésre: ilyen az ember. A gyilkosság az ember lehetőségei közé tartozik, és ez a lehetőség mindenki előtt nyitva áll. Isten szeretetéből kikerülve életünkben nemcsak a szeretet, hanem a gyűlölet is érvényesül.²³

A Tízparancsolatban a „Ne ölj!” elsősorban az egyéni gyilkosságok ellen szólít fel, a háború, a politikai öldöklés kérdése háttérbe szorul.²⁴ Az Ószövetségben Izráel népének a háborúit Isten szent ügyének és szent háborúknak tekintették.²⁵

Megtörtént, hogy Isten parancsa nélkül ragadtak fegyvert. Ábrahám szolgálóival és szövetségeseivel legyőzte a négy királyt, akik Szodomát és Gomorát kirabolták, visszahozta unokaöccsét, Lótót, a népet és a jószágot. Melkisédek, Isten papja azonban helyeselte a tettét

¹⁸ Armitage, David é.n.: 31–32.

A szerző kutatási témája alapján elsősorban a polgárháborúk kitörésére és lefolyásuk következményeire helyezi a hangsúlyt.

¹⁹ Római regék és mondák. <https://mek.oszk.hu/00600/00692/00692.htm#5> Letöltés: 2023. január 25.

²⁰ Armitage, David é. n.: 32, 38.

²¹ 1Móz 4, 1–13.

²² Zsid 11, 4.

²³ Westermann, Claus – Gloege, Gerhard 1997: 23–24.

²⁴ Lochman, Jan Milič 1993: 102.

²⁵ Biblia, 2010: 1555.

és megáldotta Ábrahámot: „Áldott vagy Abrám a Felséges Isten előtt, aki a mennyet és a földet alkotta! És áldott a Felséges Isten, mert kezedbe adta ellenségeidet.”²⁶ Grotius ezt példának tekinti a természetjog igazolására és alkalmazására az erőszakkal szemben, miszerint a legszentebb és legbölcsebb férfiú, Ábrahám e jog alapján lépett fel.

A jogos önvédelmi harc jelenik meg abban a háborúban, amikor a zsidók Mózes és Józsué vezetésével legyőzték a rájuk törő amálekítákat.²⁷ A tetteket nem Isten parancsolta, de a harc közben a döntés egyedül Isten kezében volt. Amikor az Úr akarata ellenére bocsátkoztak harcba, vereséget szenvedtek.²⁸

Grotius az Ószövetség példázatainak keresztül magyarázta az igazságos háborúk lehetőségét. A háborúk megvívására jogos oknak tekintette a határok védelmét, amikor Jeftét vezérré választották és megküzdött az ammonitákkal. Úgyszintén jogos ok volt a háborúra a nép képviselőinek megalázása, amikor a követek meggyalázása miatt Dávid ismét az ammoniták ellen háborúzott.

Az Újszövetség végső ígérete a szövetséges nép számára nem a kard és az öldöklés, hanem az élet és a békesség. A hegyi beszéd megmagyarázza a hatodik parancsolatot: Igyekezzél a te ellenségeddel megbékélni hamar! Ez az eszkatológiai és egyben történeti békességszerzés.²⁹

Sebestyén Jenő a hegyi beszédet elemezve leírja, hogy a keresztény emberre Krisztus kijelentése kötelező, de a világ megtartásában akadályozza. A két szférában élő keresztény ember számára a világ a külső, a bűn pedig a belső akadály. Ezért a mindenki számára kötelező morál a hívő számára mérték, a hitetlen pedig semmibe veszi. „Minél keresztyénibb szférában élhetünk, annál inkább élhetünk a Hegyi Beszéd morálja szerint.” A beszéd kötelező volta a keresztény ember életében fennáll mint ideál, de egy állandó küzdelem, mert nem minden helyzetben és nem minden időben egyformán megtartható.³⁰

Az egyházban arra törekedtek, hogy teológiai és politikai viszonylatban a háborút valamiképpen elfogadtassák. A kegyetlenség tényét nem lehetett figyelmen kívül hagyni, ezért megkísérelték magyarázatában emberiessé tenni a háborút.

A keresztény-morális teológia ismeri az igazságos háború (*bellum iustum*) kifejezést, miközben meg kell jegyezni, hogy semmilyen háború – a lefolyása következtében – nem lehet igazságos. A teológiai tanítás alapján a keresztények csak bizonyos feltételek alapján vehetnek részt a háborúban.

Az igazságos háború tanítása öt pontban foglalható össze:

1. igazságos ügy (*causa iusta*) – a háború, mint végső kísérlet a jogsérelem jóvátételére,³¹ vagy amikor nincs más mód az állam vagy a nemzet értékeinek a megvédésére;³²
2. helyes szándék (*recta intentio*) – a cél a „pax” együttélés az ellenféllel, és nem annak megsemmisítése;

²⁶ 1Móz 14,19–20.

²⁷ Grotius, Hugo 1960: 194.; 2 Mózes 17, 8–13.

²⁸ 4Móz 14,41–45.

²⁹ Lochman, Jan Milič 1993: 102–103.

³⁰ Sebestyén Jenő 2000: 154.

³¹ Lochman, Jan Milič 1993: 103.

³² Vető Miklós 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

3. szabályszerű eljárás (*debitus modus*) – a háborús szabályok betartása csak erkölcsileg megengedett hadieszközökkel lehetséges;
4. legitim hatalom (*legitima potestas*) – háborút csak törvényes felsőség folytathat;
5. a javak mérséklése – a háborús károk ne haladják meg a vitatott jogot.³³

A keresztény teológia által elfogadott szempontok figyelembevételével könnyen legalizálták a háborúkat, azokat is, amelyek hatalompolitikai okokból zajlottak le. A nyugati világ történelmében ezért a legtöbb fegyveres konfliktust igazságos háborúként fogtak fel. Az is problémát jelent, hogy a háború ezáltal az emberi konfliktusok igazolható eszközévé vált. Megjelent a háború dicsőítése a keresztény teológia magyarázata révén. Kant is említi munkájában a háborút, amelyet a történelem során a Föld különböző pontjain dicsőítettek, és úgy értelmeztek, mint ami megnevesít, az emberiségnek méltóságot ad.³⁴

Az első világháborúig jelen volt a háborúk magasztalása úgy a teológiában, mint az irodalomban. Neves személyiségeket is megtévesztett – legalábbis a kezdetekben – a dicsőséges küzdelem hangulata. Thomas Mann eleinte üdvözölte a háborút. „*Gondolatok a háborúban*” című esszéjében az író egy „*kultúrháborúról*” beszél, amely Németországot az erkölcs, a függetlenség és az identitás útján vezeti: „*Amit éreztünk, az a megtisztulás, a felszabadulás és a hatalmas remény volt*” – jegyezte le a neves író.³⁵ A háború dicsőítése úgyszintén megtalálható volt Anatole France, George Bernard Shaw és Gabriele D'Annunzio írásaiban.

A második világháború után megváltozott a korábbi felfogás. Az atombomba bevetése után a háború már nem lehetett a konfliktusok megoldásának egyik lehetséges változata. Egy atomháború után nem lehet helyreállítani a földi életet. Semmivel sem lehetne megmagyarázni az emberiség ellen elkövetett háborús bűnt egy atomcsapás után, mint ahogyan a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák bevetésének a szükségességét máig éles viták kísérik. A háború többé nem keresztény lehetőség.³⁶ A tömegpusztító fegyverek alkalmazásával fennállott – és napjainkban egyre inkább fennáll – az emberiség kiirtásának lehetősége. Mindemellett az atomfegyverek a birtokló országok számára békéjük szempontjából biztosítékot jelentenek. Az egész Földre kiható konfliktus keletkezhet egy atomhatalom megtámadása következtében. A bekövetkezendő veszélyektől való kölcsönös félelem tartja fenn azt a békét, amely atomfegyverek nélkül valószínűleg már korábban megtört volna. Ezért egyelőre elképzelhetetlen, hogy a nagyhatalmak lemondjanak az atomfegyverekről.

Az atombomba léte ez idáig megakadályozta a világháborút, de lehetővé tette a regionális háborúk folytatását. A nem atomfegyverekkel folytatott háborúkban is Damoklész kardjaként függ felettünk az atomfegyverek bevetésének veszélye. Vető Miklós vallásfilozófus

³³ Lochman, Jan Milič 1993: 103.

Vető Miklós az utolsó pontot úgy fogalmazta meg, hogy igazságos háborút lehet vívni akkor, „amikor az az igazságtalanság, kár és veszély, amely fennáll, legalább olyan súlyos, vagy súlyosabb, mint ami bekövetkezhet a háború folytán”. <https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

³⁴ Kant, Immanuel 2019: 41.

³⁵ Der Mythos von der Kriegsbegeisterung. <https://www.handelsblatt.com/politik/international/100-jahre-weltkrieg/leben-im-krieg/kriegsausbruch-1914-thomas-mann-bejahte-den-krieg/10058210-2.html>. [Letöltés: 2022. 09. 29.]

³⁶ Lochman, Jan Milič 1993: 104–105.

ezt úgy fogalmazta meg: „Az emberiség megsemmisülésének árnyékában állunk.”³⁷ A háborúk feltehető pusztításának súlya túl nagy teherré vált az egész emberiség számára.

4. A háborúk és az „igazság” keresése

A háborús erőszak „törvényesítése” bizonyos körülmények között érthető honvédő háború, szabadságharc vagy forradalom esetében.

A szabadságért folytatott küzdelem a törvényesen fennálló rend ellen kívülről sokszor jogtalannak tűnik. A szabadságharcosok ezért lehetőség szerint megfogalmazták problémáik lényegét, megindokolták igazságos harcuk okait és a világ elé terjesztették ügyüket, mintegy nemzetközi ítélőszék felé benyújtott igazságot. Küzdelem a szabadságért, az igaz ügyért, ami törvényesíti a világ számára a harcot, nem pusztán a fennálló rend elleni küzdelmet, hanem a megsértett rend helyreállítását jelenti. Így volt ez a Rákóczi-szabadságharc brezáni kiáltványában: „A' keresztyén világ minden fejedelmeinek és respublikáinak [...]. Adgyatok engedelmet igaz fájdalomunknak és panaszunknak, [...] midőn okát igaz táborozásunknak nyilvánvalóvá tesszük, legyetek igaz ítélő bírák.”

Hasonlóképpen fogalmaztak az Amerikai Egyesült Államok népének függetlenségi nyilatkozatában is: „Amidőn az emberi események sodrában szükségessé válik egy nép számára, hogy feloldja azokat a kötelekeket, amelyek egy másik néphez fűzték, [...] akkor az emberiség ítélete iránt érzett illő tisztelet megkívánja, hogy kinyilatkoztassa azokat az okokat, amelyek a különválásra készítették. [...] Mindezeknek a bizonyítására engedtessek meg nekünk, hogy Tényeket terjesszünk a pártatlan világ elé.”

A jogtiprás, a szabadság korlátozása, az önkényeskedés jelentette azokat a természetellenes, Isten akaratával szembenálló dolgokat, amelyek révén olyan állapotba került a nép, hogy csak fegyveres harccal lehetett javítani a fennálló helyzeten.

Az uralkodó, lényegében a fennálló rend elleni küzdelmet a nagy gondolkodók közül többen elleneztek. Kálvin határozottan elutasította a magánember lázadását a „fejedelmek” ellen, még akkor is, ha azok zsarnokok, kiszipolyozzák a népet és „rablóuralmat tartanak fenn”. Isten igéje azt írja elő, hogy nemcsak a becsületes uralkodókat, hanem azokat is szolgálni kell, akik bármilyen módon a hatalom birtokosai. Még akkor is, ha minden emberben megvan a veleszületett hajlandóság, hogy gyűlölettel forduljon a zsarnok ellen. Kálvin azzal magyarázta álláspontját, hogy minden felsőbbség, akár becsületesen, akár igazságtalanul uralkodik, Isten akaratából kapta hatalmát, és ezért tiszteletet érdemel. A zsarnokot a nép a romlottsága miatt kapta büntetésként. Isten gondviselése úgy mutatkozik meg, hogy szolgálói közül valakit megbíz a megtorlással és az elnyomott nép megszabadításával. Emellett megjegyezte, hogy ahol léteznek a nép által választott vezetők, azoknak kötelessége fellépni az önkényes uralkodókkal szemben. Isten őket a nép szabadságának őrzőivé állította.³⁸

Kant a törvények hibás voltáról és azok helyreigazításáról írva megemlítette, hogy ha a rossz törvények miatt forradalom törne ki, joggal büntetnék meg azokat, akik abba belekeveredtek. Ráadásul az államtól külső veszélyeztetettség esetén nem is követelhető despotikus törvényeinek megváltoztatása, hanem azt a megfelelő időpontig el kell halasztani.

³⁷ Vető Miklós 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

³⁸ Kálvin János 1995: 318–324.

Egy állam törvények által biztosított jogrendszere egyfajta szabályozottságot, kiszámíthatóságot jelent még akkor is, amikor a törvényeket egy zsarnoki rendszer fenntartására alakították ki. A háborúk, szabadságharcok, forradalmak kitörése következtében a fennálló jogrendszer megváltozik. Minél nagyobb jelentőségű egy-egy fegyveres konfliktus, és minél erőteljesebb hatást gyakorol a politikára, annál jelentősebben alakulnak át az érintett társadalmak és az azokat szabályozó törvények. A legtöbb állam az új szabályozatlan létrejöttétől inkább tart, mint pártfogolja, mivel a hatalmi helyzet megváltozása bizonytalanságot hozhat. A korábbi erőviszonyok módosulnak, új szövetségi rendszerek alakulnak ki, és gazdasági tekintetben sem lehet kiszámolni az új körülményeket követő változásokat. Ha egy váratlanul kirobbanó forradalomra vagy szabadságharcra a nagyhatalmak nincsenek felkészülve, akkor jobb esetben a semlegességet választják, vagy a korábbi hatalmi helyzet fennmaradását támogatják.

Más állapotok alakulnak ki akkor, ha egy vagy több jelentős állam a politikai környezet megváltoztatására törekszik, és tudatosan támogat egy felkelést a vele szembenálló hatalom gyengítése érdekében. A történelemben számos példa akadt arra is, hogy államok, elsősorban egy adott korszak nagyhatalmai bábáskodtak új államok létrejöttében.

A háború igazságos voltának a megindoklása minden esetben és minden résztvevő oldaláról megtörténik. Egyik küzdő fél sem engedheti meg magának, hogy ne az igazságosság nevében szálljon szembe a másikkal. Ha valamelyik oldal nem fogalmazná meg az igazát, nem számíthatna sem nemzetközi segítségre, sem igazi tömegtámogatásra saját hátszágában. Az igazságos háború képének a kialakítására ezért akár hamis dolgokat is felhasználnak, illetve a körülményeket alakítják számukra megfelelően, érveik alátámasztására. Az igaz küzdelem kívülre irányuló megnyilvánulása vagy nemzetközi támogatást, vagy a többi nemzet semlegességét célozza meg. Az egyik esetben a konfliktus kiszélesítése, a másikban a lokálissá tétele a cél. Mindkét helyzet kialakulása óriási veszélyt hordoz magában – vagy a háború kiterjedését, vagy a gyengébb állam kilátástalan küzdelmét jelentheti.

David Armitage megjegyzi, már rómaiak is törekedtek arra, hogy háborúikat igazságos küzdelemnek tekintsék. A polgárháborúk idején a szembenálló felek igyekeztek meggyőzni az embereket igazukról, egyrészt támogatás végett, másrészt konfliktusaikat meg akarták feleltetni az igazságos háborúk hagyományos értelmezésének.³⁹

Clausewitz azt írta, hogy a háborúban a győzelem megszerzése két tényezőtől függ, a rendelkezésre álló eszközöktől és az akaraterő nagyságától, amit az ellenség erejével kell összehasonlítani. A rendelkezésre álló eszközöket számokban meg lehet határozni, az akaraterőt nem. Annak mértéke a háborút elindító tényezőktől függ,⁴⁰ azaz mivel indokoljuk meg a háború kirobbanását és saját harcunkat. Ezért fontos feltételezett igazság keresése és annak megfogalmazása a háború kezdetén.

Valójában az, hogy milyen módon lehet megvédeni egy állam érdekeit, a mindenkori szituációtól is függ. A történelem során gyakran akként alakították a politikai helyzetet, hogy úgy tűnjön, az érdekeket csak háború révén lehet érvényesíteni. Ezek ismeretében nagyon közel állnak egymáshoz az adott helyzetben elméletileg igazságos és a kiprovokált háborúk. Minden hadba lépő fél keresi a maga igazát az eseményekben. A céljuk mindig annak alátámasztása, hogy az igazság mellettük áll. Az erkölcsi tartást ad, képes összefogni az

³⁹ Armitage, David é.n.: 30.

⁴⁰ Clausewitz, Károly 1999: 17.

államot és lendületet adni a küzdelem megvívására. Mindezek mellett képes elfedni a többi, nem feltétlenül fenséges – hatalmi, gazdasági, területszerzési – célt, és egyúttal a világ közvéleményét, lehetőleg annak erkölcsi kiállása mellett anyagi támogatását is maga mellé állítani, vagy a helyzettől függően semlegességét elérni.⁴¹

Egyik jellegzetes példája a kiprovokált háborúnak az 1870–1871-ben lezajlott francia–porosz háború. A hadüzenetet a franciák küldték, gyakorlatilag ők indították el a háborút, viszont Helmuth von Moltke vezérkari főnök 1868–69 telén megírt emlékiratából, illetve Bismarck törekvéseiből tudjuk, hogy a Franciaország elleni háborút már korábban előkészítették. A francia politikai hangulatot ismerve a hadüzenet kiprovokálása nem jelentett nehézséget a német kancellárnak. Egy olyan háború kellett az akkori porosz politikai vezetésnek, amelyben a német nép az áldozat, a megtámadott fél.⁴² Az is tény, hogy a franciák olyan követelésekkel léptek fel, amelyeket presztízsveszteség, pontosabban bizonyos megaláztatás nélkül nem lehetett volna elfogadni.⁴³ Valójában a provokáció mindkét részről megtörtént.

A francia–porosz háború esetében az is nyilvánvaló, hogy mindkét fél akarta a háborút. A megtámadott fél legfeljebb a nyilvánosság, a nemzetközi közvélemény előtt játszotta el az áldozat szerepét, s egyben a háború jogos megvívására is igényt tartott. Ám a támadó félnek is voltak indokai, amelyek történelmileg a többé-kevésbé valós fenyegetettségét támasztották alá. Mindkét állam a maga igazát kereste a háborúban.

A remény a háború sikeres megvívására mind a két félben megvolt. A háborúhoz való hozzáállás, a hadsereg szerkezete, rendszere, technikai felszereltsége döntötte el végül a háború kimenetelét, s jött létre egy erős nemzeti egységen alapuló állam Európában.

⁴¹ John Rawls politikafilozófus a háborúkat kilenc különböző típusba sorolta:

1. Fennálló, életképes államok közti háborúk (első és második világháború).
2. Polgárháborúk (a társadalmi igazságosságért) életképes államokon vagy társadalmakon belül.
3. Kisebbségek elszakadási háborúi egy tartományon belül.
4. Gyarmati elszakadási háborúk.
5. Beavatkozási céllal indított háborúk (beavatkozás emberességi alapon).
6. Nemzetegyesítési háborúk.
7. A birodalmak hódító háborúi.
8. Keresztes, vallási vagy szekuláris háborúk.
9. Nemzeti felszabadító háborúk (a mai értelemben); gerillaháborúk.

Armitage, év nélkül: 143.

Kende Péter szociológus ugyancsak kilenc főbb típusra osztotta fel a második világháborút követő évtizedek fegyveres konfliktusait:

1. határmódosítást célzó háború (pl. Irak–Irán, Tibet, szerb–horvát stb.)
2. terület elfoglalása (pl. Falkland-szigetek, Kuvait)
3. gyarmatosító elleni függetlenségi-felszabadító háború
4. politikai vagy törzsi háttérű polgárháborúk
5. pacifikáló célzatú fegyveres beavatkozás (mint pl. Afrika több országában a nyolcvanas évek óta)
6. elszakadó célzatú felkelés, illetve azt támogató külső beavatkozás (Katanga, Kelet-Bengália stb.)
7. büntetőháború (pl. Kína kontra Vietnám)
8. humanitárius célzatú fegyveres akció (pl. Koszovó)
9. a fennálló kormányzat eltávolítását kívülről megcélzó háború (pl. Kambodzsában Vietnám részéről, Afganisztánban előbb szovjet, később amerikai részről, második iraki háború).

Kende Péter: A háború új képletei és régi-új aktorai. <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00050/10kende.htm>

[Letöltés: 2022. október 15.]

⁴² Majoros István 1993: 34, 41.

⁴³ Európai hadművészet 2001: 98–99.

Az évszázadokon keresztül fennállt hatalmi helyzet megváltozott, amit egyes államok még hosszú ideig nem tudtak elfogadni.

Háború tehát **akkor keletkezik, ha akarják azt**. A háború akarása alapvető tény annak kirobbantásakor. Legalább az egyik félnek akarnia kell a háborút. Sokszor azt érzékeljük, hogy mindkét oldal akarja, legfeljebb felvezetésének módszere és minősége más.⁴⁴

A modern korban megjelent a humanitárius háború fogalma, amikor a megtámadott fél, mint áldozat, igazságos háborút folytatott. A koszovói háború volt ilyen, amikor az ellenség részéről az emberi jogok teljes semmibevétele olyan katasztrófát vetített előre, amely az erőszak áldozatává vált emberi jogok vereségét jelentette volna a nemzetközi politika színterén. Az etnikai tisztogatás megakadályozása és egy diktatórikus rezsim megfékezése a nemzetközi emberjogi felfogás politikai célja lett, s ezzel a külső beavatkozás ennek a célnak az eszközévé vált. Az emberi jogok védelmét a nemzetközi politikai gondolkodás az államok jogai fölé helyezte. A humanitárius katasztrófa megállításának szükségessége nemzetközi felhatalmazást adott a beavatkozásra, ami az igazságosság nevében történt.⁴⁵

A háború nem hirtelen keletkezik, elterjedése nem a pillanat műve.⁴⁶ Az egyik fél biztosan készül a háborúra, de sokszor mindkettő. Ez történhet nyíltan, de legtöbbször a politikai színpalak mögött, amikor az államok védelmi garanciáik biztosítása szempontjából modernizálják hadseregüket, korszerűsítik annak fegyverzetét. Közben a társadalom figyelmét a megfelelő propagandával felhívják a közelben levő gonoszra, és elhintik a fenyegetettség érzését. A biztonság érzete, amely az egyik legfontosabb társadalmi szükséglet, hamarosan biztonsági követeléssé lép elő a nyugtalanná váló lakosság körében. Mindez párosulhat a saját nagyság, az egyediség, a kulturális hagyaték, az ősoktól örökölt dicső múlt védelmének stb. demagógiájával. Ezeket egyesek talán komolyan is veszik, de a háttérben a társadalom anyagi és szellemi felkészítése áll egy majdani háború elfogadtatására. A háború elmaradhat, ha az érdekek megváltoznak, de az elhintett bizalmatlanság megmarad, készen tartva a társadalmat egy későbbi ellenségeskedésre. A biztonságában veszélyeztetett, egyfajta félelemben tartott lakosságban felébrednek, és egyre nagyobb igénnyel lépnek fel a természetes önvédelem reakciói, ezáltal az ország militarizálását is könnyebb végrehajtani.

A háborút olykor eszközként használják a cél felé vezető úton, de a cél elérésében a társadalmi küzdelmeket vagy állami törekvéseket nem szabad, és főleg senkinek sincs joga háborúvá alakítani, mert annak tartalma a pusztítás és az emberi szenvedés. Az élet pusztulása egy társadalom számára nagyobb kárt okoz, mint amennyi hasznot hozhat az élet győzelme egy elkerülhető háborúban.

⁴⁴ Olykor úgy tűnik, a háborús, de akár a politikai csatározások folyamán is, hogy nem demokráciát és emberi jogokat, hanem azok imitálását tapasztaljuk. Az államok nem arra törekednek, hogy az őket fenntartó társadalom valódi demokratikus jogokat éljen meg, hanem annak csak a látszatát tartják fenn. Szükséghelyzetre hivatkozva a társadalommal elfogadtatják a jogok korlátozását, illetve furfangos utakat keresnek a demokrácia kijátszására még a törvényes kereteken belül, aminek ők az őrzői. Egyes politikai döntéseket bizonyos erők is a demokrácia jelszavai alatt hajtanak végre, mesterségesen teremtve meg ahhoz a politikai feltételeket. Kihasználnak minden hibát, amivel kritizálni lehet a fennálló jogi és társadalmi helyzetet, és fellépésük alapjának tartják. Hatalomra jutva a demokrácia megteremtése nevében akár diktatúrát is teremthetnek, hogy megtisztítsák a megmaradt rossztól a társadalmi környezetet. Kísértetiesen hasonlít ez a proletárdiktatúra elméletéhez, amely egy olyan demokrácia előfeltétele volt, amely valójában soha nem következett be.

⁴⁵ Gombár Csaba 2004: 13.

⁴⁶ Clausewitz, Károly 1999: 18.

5. A háború és az erőszak

A háborúk kiindulópontja ugyan az emberi konfliktusok, azonban mégsem az egyének egyén elleni küzdelme, vagy egy csoportosulásnak a másik ellen folytatott harca (pl. a törzsi összecsapások), hanem a szervezett, állami formában, bizonyos szabályokkal meghatározott küzdelmek tekinthetők háborúnak.

A törzsi háborúkra vonatkozóan nem zárható ki, hogy a versengésben és a hadakozásban egymás között nagyon korán kialakulhattak a küzdelem bizonyos szabályai – hogyan mérkőzzenek meg a harcosok, egyéni küzdelemmel kiváltható-e a háború, mit kell cserébe adni a békéért, mit az áldozatokért stb. –, általános szabályozás azonban nem volt és nem is lehetett, viszonyai térben és időben folyamatosan változtak. A törzsi viszályok időnként egyetlen csatában is eldőlhettek, így mai szemmel nézve kérdéses, háborúknak tekinthetőek-e azok a fegyveres konfliktusok?

Carl von Clausewitz *A háborúról* című munkája szerint biztosan nem, mivel szerinte a háború több összecsapásból, bizonyos időtartamon keresztül húzódó esemény. Ahogyan ő fogalmaz: „A háború nem lehet egyetlen, tartam nélküli csapás.”⁴⁷ Hasonló véleménnyel volt Thomas Hobbes is a háború menetéről: „[...] A háború nemcsak csatákból és harci cselekményekből áll, hanem abból az időtartamból is, amelynek folyamán a harci szándék kellőképpen közismert. Ezért az idő fogalma [...] hozzátartozik a háború lényegéhez.”⁴⁸

Rousseau azt állította, hogy: „A dolgok és nem az emberek viszonya idézi elő a háborút, s minthogy a háború nem személyes, hanem tárgyi viszonyokból keletkezik, így tehát sem a természetes állapotban, ahol nincs állandó tulajdon, sem társadalmi állapotban, ahol minden a törvények uralma alatt áll, nem létezhet egyéni háború, vagyis ember ember elleni harca. [...] A háború tehát nem egyének, hanem államok közötti viszonyt jelent, ahol az egyének csak véletlenül ellenfelek, még pedig nem mint emberek, nem is mint polgárok, hanem mint katonák, nem mint a haza alkotórészei, hanem mint annak védelmezői. Röviden: az állam ellensége csak egy másik-állam lehet...”⁴⁹

Hugo Grotius a viszályokról, így a háborúkról is azt tartotta, hogy a „nem egy állami jog uralma alatt állók” között keletkeznek. A háborúk kialakulhattak olyanok között, akik még nem alakultak nemzetté, illetve nemzetek között, magánszemélyek, uralkodók vagy szabad népek viszályából. A szembenállókat nem feltétlenül államokhoz, de valamilyen szervezett közösséghez tartozóknak tekintette.⁵⁰ *A háború és a béke jogáról* című munkájában azt írta, hogy a természetjog nem tilt minden erőszakot. „Nem ellenkezik tehát a társas együttélés természetével, hogy magunkról gondoskodunk és saját érdekeinket előmozdítjuk, mindaddig, amíg nem csorbítjuk ezáltal mások jogait. Következésképpen az erőszak sem jogtalan, amely másnak jogát nem sérti.” Ciceróra hivatkozva megjegyzi, hogy a vitákat csak kétféle módon lehet elintézni: érveléssel vagy erőszakkal. Az erőszakkal csak az erőszakot lehet szembeállítani. Ebből következik, hogy erőszakot erőszakkal, fegyvert fegyverrel szabad visszaverni.⁵¹

⁴⁷ Clausewitz, Károly 1999: 18.

⁴⁸ Hobbes, Thomas 1999: 168.

⁴⁹ Rousseau, Jean-Jacques 1947: 24–25. <http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf> [Letöltés: 2022. 09. 16.]

⁵⁰ Grotius, Hugo 1960: 169.

⁵¹ Grotius, Hugo 1960: 193.

A legjelentősebb hadvezérek nem a háborúk kitörésének okával, hanem azok lefolytatásával foglalkoztak. A hadseregparancsnokokat nem az érdekelte, mi okozta a fegyveres konfliktusokat, esetleg hogyan lehetett volna elkerülni a harci cselekményeket, hanem az, miképpen lehet megnyerni a csatákat és végső soron győztesen kikerülni a háborúból.

Az egyik legrégebb háborúkról tudósító forrás Szun Ce *A hadviselés tudománya* című írása, amely valószínűleg az i. e. VI–V. század fordulóján keletkezett. Meglátásai, stratégiai gondolkodása és taktikai lépései máig időszerűek. *„Szun Ce azt mondta: A hadviselés a legjelentősebb államügy. Élet és halál alapja, a túlélés vagy a megsemmisülés Útja (Tao). Éppen ezért alapos vizsgálatot és mérlegelést kíván. [...] Az Út (Tao): biztosítani kell, hogy a nép teljes összhangban legyen az uralkodóval. Tehát képes legyen együtt meghalni vele, együtt élni vele, és ne rettenjen meg semmilyen veszélytől.”*⁵²

Szun Ce eleve abból indult ki, hogy a háborúk az államok életének velejárói. Előbb-utóbb az államok háborúba keverednek, akár ők kezdeményezik, akár őket támadják meg, de nem létezik hadviselés nélküli ország. Háborúba nem lehet meggondolatlanul belépni, mindig fel kell mérni és tisztában kell lenni a fennálló viszonyokkal. A háborút úgy lehet megvívni, ha az állam vezetőjét a lakosság minden körülmény között támogatja, és nemcsak a fegyveres viszály idején, hanem békeidőben is képesek legyenek az együttélésre és együttműködésre.

Clausewitz a háború meghatározásáról azt írta, hogy az egy nagyobb térben, két fél között zajló párviadal. Ha egységben gondolkodunk a párharcokról, akkor két fél küzdelme azért történik, hogy az egyik a másikra akarátát rákényszerítse, legyőzze és képtelenné tegye az ellenállásra.

*„A háború tehát az erőszak ténye, mellyel az ellenséget saját akaratunk teljesítésére kényszeríteni igyekszünk.”*⁵³

Clausewitz a háborút az erőszakkal azonosította, amivel az ellenségre rá lehet kényszeríteni a másik fél akarátát. Ezért az erőszakot eszköznek, az akarat rákényszerítését az ellenségre pedig célnak tartotta. Az erőszak egyben fizikai erőszakot jelent, amit törvényesnek, saját kifejezésével élve „erkölcsinek” tart, ameddig az az állam és a törvény keretein belül létezik.

Cicero úgy fogalmazta meg, hogy a háború erőszak alkalmazásával vívott harc. Ezt Grotius annyiban pontosította, hogy szerinte a háború nem cselekvést, hanem állapotot jelöl, és ezért a háború az egymás ellen erőszak alkalmazásával harcolók állapota.⁵⁴

Max Weber szerint a modern állam meghatározója a fizikai erőszak, amely minden politikai szervezet jellemzője: *„Az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül [...] a legitim fizikai erőszak monopóliumára sikerrel tart igényt. A jelenkor sajátossága ugyanis az, hogy bármely más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszakhoz való jogát csak annyiban ismerik el, amennyiben az állam a maga részéről engedi alkalmazását: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának.”*⁵⁵

⁵² Szun Ce, 2012: 17.

⁵³ Clausewitz, Károly 1999: 13.

⁵⁴ Grotius, Hugo 1960: 169.

⁵⁵ Pongrácz Alex 2017. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_-evi-17_-szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskoreroi.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

Az állam valóban az erőszak alkalmazásának legitim monopóliumával rendelkezik a maga területén.⁵⁶ Rendfenntartás céljából szüksége van különféle erőszakszervezetekre, illetőleg megfelelő büntetőtörvényekre, amelyek tartalmazzák a törvények ellen vétőkkel szemben az erőszakot. A történelem viszont azt mutatja, hogy időről időre az államok egy-egy rendszer kényszeres megvalósítása folyamán emberellenes törvényeket is elfogadnak, így maga az állam válik bűnözővé, amit hatalma révén törvényesít. Az erőszakos hatalomgyakorlás zsarnoki törvényekhez vezet, és a hatalom elnyomóvá válik. Ezek után az emberi igazság nevében fellépők válnak a rendszer, a fennálló hatalom ellenségeivé. Az állam tehát a törvényt, de nem mindig az igazságot képviseli. Az államok törvényeinek hatása eredményezhet erőszakot, de az nem mindig nevezhető erkölcsinek. Egy idő után az igazságtalan erőszak és a képmutató moralitás aláássa a hatalom tekintélyét és belső válsághoz vezet. Franklin azt írta: „*Hasznos semmi sem lehet, ami nem becsületes úton jön létre.*”⁵⁷ Ennek ellenére az állam valóban nem ismerheti el a törvényein kívül álló erőszakot.

Az erőszak végletekig történő kiterjesztése Clausewitz szerint minden háború velejárója. Ez egyben azt jelenti, hogy egy háborúban küzdő valamely ország hadserege törvényesen háborúzik és követ el erőszakot, mert a cél az ellenség legyőzése. Az a fél, amely nagyobb erőszakot alkalmaz, fölénybe kerül a másikkal szemben. Ezáltal az erőszakot a háborúban egyik fél sem tudja feladni.

A háborús erőszakot nehéz elválasztani a kegyetlenkedésektől, ami a túlzott erőszak velejárója egy adott személy vagy több ember, esetleg közösség ellen. Háborúban nemcsak „törvényes” erőszak, hanem kegyetlenkedések is történnek, mivel az erőszak szinte észrevétlenül csap át egy ellenőrizhetetlen, durvább formába.

A háborúk kegyetlenségét Thuküdidész már megfogalmazta a *Peloponnészoszi háború* című munkájában. A kegyetlenség mellett egy másik dologra is felhívta a figyelmet: a gondolkodás megváltozására. A háborús gondolkodás eltorzította a szavak eredeti értelmét. Az emberek másképp, ravaszabbul és kegyetlenebbül viszonyultak mindenhez. Az emberek magatartása és hozzáállása a fennálló helyzettel együtt változott.

„*A háború azonban megszünteti a mindennapi kényelmet, s a tömeg indulatait erőszakos mesterként a pillanatnyi helyzet szerint alakítja. A polgárháborúktól szenvedő városok, s azok, amelyekben később támadt villongás, a tapasztalatok alapján terveikben még inkább túlzásokba estek, akár a támadás ravaszágáról, akár a bosszúállás újszerűségéről volt szó. S önkényesen megváltoztatták az egyes dolgokat jelölő szavak megszokott jelentését is. Az esztelen vakmerőséget bajtársias férfiaságnak nevezték, a megfontolt óvatosságot viszont önmagát jól palástolt gyávaságnak, a bölcs megfontolást álcázott pipogyaságnak s a minden dolgában óvatosat mindenben tehetetlennek tartották. Az esztelen elhamarkodottságot férfias tulajdonságnak tekintették, a megfontolt mérlegelést pedig jól hangzó kifogásoknak a cselekvéstől való húzódozásra. Az állandó elégedetlenkedő volt a mindig megbízható, aki pedig ennek ellentmondott, a gyanús. Aki mást sikeresen törbe tudott csalni, az volt az okos, aki a tört gyanút fogva kikerülte, az a még okosabb. Aki viszont eleve gondoskodott az ilyen esetek megelőzéséről, azt bajtársiatlannak s ellenfelei előtt meghódolónak mondták. Általában azt dicsérték, aki a másikat a tervezett gazságban megelőzte, s azt, aki mást ennek szándéka ellenére ilyesmire rábírt. A politikai szövetségek tagjait még a vérségi szálaknál is erősebb kötelékek kapcsolták össze*

⁵⁶ Simai Mihály 2006: 11. <https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

⁵⁷ Franklin, Benjámín 1961: 14.

annak következtében, hogy hajlamosabbak lettek a legszántabb vakmerőség elkövetésére is. Mert ezek a szövetségesek nem a fennálló törvények szerinti üdvös célokat, hanem ezekkel ellentétes, önző szándékokat szolgáltak, s a tagok egymásba vetett bizalma sem az isteni törvényen, hanem sokkal inkább a közösen elkövetett törvényszegéseken alapult. Az ellenféltől üdvös javaslatot ezek csak akkor fogadtak el, ha az erősebb volt, nem pedig bizalomból vagy jóindulatból. S nagyobb érdemnek számított bosszút állni, mint a bajt megelőzni.⁵⁸

A háborúk a mindennapi életre is hatással vannak, pontosabban a mindennapok menthetetlenül megváltoznak. A háború ott is hat, ahol nincs fegyveres összecsapás, ahol elméletileg béke van, de a törvényesség és az értékek fogalmai átalakulnak. A békétlen gondolatok pedig táplálják a háborút.

Hobbes nem véletlenül írta: „Háborús időkben nincs [...] se művészet, se irodalom, se társadalmi érintkezés, s ami a legrosszabb: örökös félelem uralkodik, az erőszakos halál veszélye fenyeget, s az emberi élet magányos, szegényes, állatias és rövid.”⁵⁹

Clausewitz elvetette azt, hogy az ellenség lefegyverzése vagy leverése vérontás nélkül is megoldható. Véleménye szerint a háború értelme és egyetlen hatásos eleme – a harc.⁶⁰

A fizikai erőszak nem zárja ki az értelmet, azonban az értelem csak arra jó, hogy a vérontást esetleg korlátozza. Ezzel magyarázta azt is, hogy a művelt népek háborúi sokkal kevésbé kegyetlenek, mint a műveletleneké. A műveltség hozzájárulhat a felesleges vérontás elkerüléséhez, de nem szünteti meg az erőszakot. Mivel az erőfeszítések lényege az, hogy egyik fél felülmúlja a másikat, így ez vonatkozik az erőszak alkalmazására is. „A mérséklet elvét a háború bölcséletébe felvenni merő képtelenség.”⁶¹

Clausewitz azt is megfogalmazta, hogy a háborúban a végletekre irányuló törekvés jut kifejezésre. Amíg az ellenség lefegyverzése – másképpen tönkretétele – meg nem történt, addig attól kell tartani, hogy az ellenség győzedelmeskedik. Mindkét félre hatással van a másik, tehát a küzdők a győzelem érdekében nemcsak a saját akaratukból cselekszenek, hanem a másakra is reagálnak. Győzelem céljából, figyelembe véve az ellenfél cselekedeteit, többet kell tenni náluk, túl kell haladni azokat, amelyek tehát meghatározzák a háborús döntéseket.⁶²

6. Háborús szabályok – szabályozható háborúk?

Ha nem szabályozható az erőszak a háborúban – márpedig a háború maga az erőszak kifejeződése –, akkor felvetődik a kérdés: egyáltalán szabályozható-e a háború?

A harci események lezajlását kevésbé lehet szabályozni. Inkább a háborút szervező és irányító személyekre gyakorolnak hatást a szabályozások. A háborús bűncselekményeket elkövetett politikai vezetők büntetésére jött létre a Nemzetközi Büntetőbíróság,⁶³ amely

⁵⁸ Thuküdidész 2006: 238–239.

⁵⁹ Hobbes, Thomas 1999: 168–169.

⁶⁰ Clausewitz, Károly 1999: 77.

⁶¹ Clausewitz, Károly 1999: 14.

⁶² Clausewitz, Károly 1999: 16.

⁶³ A Nemzetközi Büntetőbíróság állandó, nemzetközi hatáskörű büntetőbíróság. Az első és a második világháború után is felmerült létrehozásának a gondolata, de bíróság állandó jelleggel nem valósult meg. Az 1990-es években Jugoszlávia és Ruanda területén elkövetett bűncselekmények kivizsgálására két ideiglenes bíróság, a Nemzetközi Törvényszék (1993) és a Nemzetközi Büntetőtörvényszék (1994) alakult meg. A Nemzetközi Büntetőbíróság

utólagosan ugyan felelősségre vonhatja az elkövetőket, de egy adott pillanatban a majdani számonkérés lehetősége nem rettent el a negatív érzemettől elragadtatott irányítókat az utasítások kiadásától, vagy a katonákat az erőszakos tettektől. Az erőszak valójában ellenőrizhetetlen velejárója a háborúnak, bármely oldal katonai cselekvéseiről legyen szó.

Clausewitz állítása nem minden esetben helytálló, és kétségbevonható az emberi fejlődés felfelé ívelő folyamatossága. Az idő múlásával az oktatás, a művészet, és általában a civilizáció terjedésével együtt az emberi közösségek lehet, hogy műveltebbekké váltak, de nem feltétlenül erkölcsösebbekké. Clausewitznél a műveltség összekapcsolódik a háború moralitásával, azaz úgy gondolta, művelt ember nem követ el kegyetlen dolgokat. Az első és a második világháború összevetése folytán meg kell állapítanunk, hogy az első világháború áldozatainak nagy részét katonák tették ki, és a háború kimenetele a csatatereken dőlt el, míg a második világháború egyik eleme volt az ellenfél megfélemlítése, és ennek érdekében a civil lakosság elleni támadások végrehajtása. A második világháború idején nem pusztán a harctereken elkövetett kegyetlenségekről van szó, hanem a kiadott parancsokról, városok lebombázásáról, a polgári lakosság elhurcolásáról és különböző táborokban elpusztításukról. Számottevő volt a háború irányítóinak felelőssége, akik túlnyomó többségükben nem voltak tanulatlanok és műveletlenek. Az ő döntéseik révén a katonák felhatalmazást kaptak a kegyetlenségre, ami a fennálló háborús helyzet gonoszságát még tovább fokozta.

A XX. században bekövetkezett két világháború az ellentétek kiéleződésének és az emberi tragédiáknak eddigi csúcspontjai voltak. Nem lehet lemérni a fájdalmat, milyen volt a szenvedések nagysága a történelem korábbi időszakában. Az viszont tény, hogy a világot szinte teljes mértékben átfogó, és tízmilliók halálát okozó világháborúk, valamint azok súlyos következményei korábban nem történtek meg. Ha a középkort bizonyos szemlélet alapján, és talán túlságosan kritikusan „sötét”-nek nevezzük, akkor nem reálisabb-e a két világháborút és a számtalan diktatúrát hozó, megannyi ember erőszakos halálát okozó korszakot „sötét kornak”, a történelem leggyászosabb és legfájdalmasabb időszakának nevezni?

Az általános műveltség és a közoktatás kiterjesztése még nem elegendő a kegyetlenkedések korlátozására a háborús övezetekben. Ehhez a morálnak kell gátat szabnia, ha mégoly ingatag is az erkölcsi szint a háborúban. Thomas Hobbes szerint az erkölcs egyenesen az emberiség békés együttélését és egyetértését jelenti.⁶⁴ Az erkölcs és a tudás nem ugyanaz. Akár egyént, akár egy közösséget okosnak és műveltnek tarthatunk anélkül, hogy az adott személy vagy a társadalom morális problémái komolyabb gondot okoznának békeidőben. Konfliktushelyzetben, amikor minden élesebben nyilvánul meg, az erkölcs hiányosságai tragédiákhoz vezethetnek.

Nagyon fontos az, hogy államok közötti fegyveres konfliktusoknak vannak szabályai. Vető Miklós szerint az elméleti gondolatok és a gyakorlati jogszabályok, amelyek a háborúra vonatkoznak, azért születtek, hogy: „[...] a háború rettenetességét valamilyen módon csökkenteni próbálják, az elkerülhetetlen rosszat minimalizálják.”⁶⁵

Statútumát 2002. július 1-én fogadták el. 2010-ben módosításokra került sor, amelyek 2017-ben léptek életbe. A bíróság a népirtás bűncselekménye, az emberiség elleni és a háborús bűncselekmények, valamint az agresszió elkövetésében részes személyek felett rendelkezik joghatósággal.

Blahó András – Prandler Árpád 2011: 146–150.

⁶⁴ Hobbes, Thomas 1999: 145–146.

⁶⁵ Vető Miklós 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

A háborúk szabályozása már a X–XI. század fordulóján elkezdődött Európában. Előbb a *pax Dei* mozgalom szerveződött meg az egyházat sújtó katonai erőszak miatt. Az egyház, amely a társadalomra nézve a legnagyobb befolyással bírt, az állandó belháborúk következtében igyekezett megvédeni a fegyverteleneket a támadásokkal szemben és helyreállítani a békét. A püspökök zsinatokon próbálták rávenni egyházmegyéik földesurait, hogy fogadják el azokat a határozatokat, amelyek alapján nem támadnak védtelenekekre, tegyenek esküt betartásukra, és ha kell, erővel kényszerítsenek arra másokat is. A béke megszegőit egyházi büntetéssel, kiátkozással vagy kiközösítéssel sújtották. A *treuga Dei* ennek a folytatásaként a XI. század első felétől igyekezett mindenfajta harcot meggátolni az egyházi ünnepeken. Az egyház szempontjából a béke – Krisztus békéjének a megteremtése – az egyik eleme volt a kereszténység általános megújulásának. A *pax Dei* és a *treuga Dei* békemozgalmak nem szüntették meg a háborúkat, de megszilárdult az egyház és átalakult a társadalom. Az erőszak csupán a társadalom egy szűk csoportjának lett előjoga, és segítettek kialakítani az érzékelhető különbséget a legitim és illegitim erőszak között.⁶⁶

A nemzetközi politikának a háborúk szabályozásában, pontosabban az európai békerendszer megteremtésének folyamatában fontos állomását jelentette a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke. A hosszú vallásháborúba belefáradó államok igyekeztek tartós békét teremteni az első európai konfliktus befejezésével. A békeszerződés elsősorban a Német-Római Birodalomra vonatkozott, mivel az ellentétek ott éleződtek ki leginkább a vallási különbségek miatt, de a háború okai között nem lehet figyelmen kívül hagyni a Habsburg uralkodók központosító törekvéseit és Franciaország nagyhatalmi céljait. A békeszerződés azonban arra törekedett, hogy általános lefektetett és elfogadott szabályokkal Európa számára hosszan tartó békét biztosítson.

A vesztfáliai béke garantálta a birodalom alkotmányát és a fejedelemségek szabadságát, nehogy politikai vagy vallási okokból kialakuló ellentétek újra kiterjedjenek Európára. A birodalmi gyűlésen szavazattal rendelkező német államok nem váltak ugyan függetlenné, de szabadon köthettek szövetséget és békét, vagy léphettek háborúba. Elismerték a kálvinista vallást a katolikus és a lutheránus mellett. Az alattvalóknak nem kellett követniük fejedelmük vallását annak áttérése esetén. A vallási és felekezeti véleménykülönbségek politikai megoldására törekedtek, s ez egyben a vallási irányzatok békére irányuló törekvését fejezte ki. A békekötéshez vezető, évekig tartó tárgyalássorozat komoly hatást gyakorolt Európára, mivel az erőszak visszaszorításán és az örök béke megteremtésén fáradoztak. Tartós békét ugyan nem hoztak létre, de megjelent a kapcsolattartás és tárgyalások fontossága még a háború idején is, ami a későbbiekben a diplomáciai képzés megindulását jelentette. Egy olyan közös fogalmi nyelv kialakítása vette a kezdetét, amely a kulturális eltérések ellenére az egyetemes európai civilizáció alapjait képezte.⁶⁷

Rousseau *Társadalmi szerződés* c. munkájában foglalkozott a háború szabályaival, és állította, hogy azt még a támadó fél is köteles betartani. Ilyen pl. a hadüzenet, a polgárok életének és vagyonának, valamint a fegyvert letevő katonák életének a megkímélése.

A szabályozott háború tehát a hadüzenet küldésével kezdődik. Rousseau elmélete szerint: „A hadüzenet nem is a főhatalomhoz, hanem a néphez intézett figyelmeztetés. Az idegen,

⁶⁶ Györkös Attila 2000. https://epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3-03.html [Letöltés: 2022. 09. 19.]

⁶⁷ Hámori Nagy Zsuzsanna 2012: 1–2. 8, 12. http://real-j.mtak.hu/2910/1/vt2012_1-2_teljes_A1b.pdf [Letöltés: 2022. 10. 06.]

*legyen az király, magánegyén vagy akár az egész nép, ha hadüzenet nélkül lop, zsákmányol vagy foglyokat ejt, – nem ellenség, hanem rabló.*⁶⁸

A *jus in bello*, a hadijog jelentősége rendkívül nagy, mert a háború menetében szabályokkal kényszeríti a küzdő feleket, hogy az ellenséget is emberszámba kell venni.⁶⁹

A nagy háborúkat követően időről időre megjelentek azok a kísérletek, hogy az államok közötti vitás kérdések megoldására az érintettek ne az erőszak, hanem a jog eszközeihez folyamodjanak. A harmincéves háború után a következő nemzetközi tárgyalássorozat a hosszan tartó béke érdekében az 1814-ben összehívott bécsi kongresszus volt. A kongresszus közel egy évnyi ülésének során (1814. szeptember 13. – 1815. június 9.) igyekezett a napóleoni háborúk után újjászervezni az európai hatalmi viszonyokat. Valójában nem a háborúk szabályozása, hanem azok elkerülése volt az akkori rendezés célja.

Az európai államok képviselői abban egyetértettek, hogy Franciaországot nem szabad megalázni, mert a háborút nem az ország, hanem Napóleon ellen viselték, ezért az ország politikai képviselői részt vettek a tárgyalásokon. Összesen 200 állam, város és különféle közösség képviseltette magát, de a legfontosabb kérdéseket négy nagyhatalom vezetői tárgyalták meg és hoztak döntéseket: Anglia, Ausztria, Oroszország és Poroszország. A kongresszus teljes egészében soha nem ült össze, a tárgyalások végeredménye a záróokmányban nyilvánult meg.

Az erőegyensúly fenntartását különbözőképpen képzelték el a győztes nagyhatalmak. Szerették volna visszaállítani a nagy francia forradalom előtti állapotokat, restaurálni az uralkodóházak korábbi hatalmát, és megtartani az 1815 előtt megszerzett területeket. Az angol diplomácia elsősorban azért törekedett az európai erőegyensúly fenntartására, hogy gyarmati terjeszkedését, tengeri kereskedelmét és pozícióját egyetlen európai ország se veszélyeztethesse. Oroszország jelentősen ki akarta terjeszteni határait, Ausztria Itáliában és Közép-Európában kívánt megerősödni – ami azonnal szembeállította érdekeit Oroszországgal – Poroszország minél több német fejedelemség megszerzésére törekedett. A nagyhatalmi érdekek ellentéte következtében majdnem újabb háború tört ki az egykori szövetségesek között, s a konferencia érdekközösségét Napóleon visszatérése mentette meg. A trónját visszaszerző császár ellen összefogtak a nagyhatalmak, s az a politikai döntéshozatalban, valamint a csatatéren is megmutatkozott. 1815. június 9-én írták alá a bécsi kongresszus záróokmányát, és alakították ki az akkori Európa hatalmi egyensúlyát. A június 18-án lezajlott waterlooi csata még inkább megerősítette a nagyhatalmi együttműködésre és az általuk biztosított garanciákra épülő európai béke fontosságát.

A bécsi kongresszus szellemisége hozta létre Oroszország, Poroszország és Ausztria együttműködésével a Szent Szövetséget, amely később egy forradalmak ellen fellépő közösséggé vált. A bécsi kongresszus valójában nem vette figyelembe, vagy inkább minél jobban vissza akarta szorítani az egyre nagyobb erővel fellépő nemzeti érdekeket, melyek idővel az egyik legjelentősebb eszmei áramlattá váltak és átalakították Európa hatalmi viszonyait, valamint nagymértékben hozzájárultak a Habsburgok birodalmának a bukásához. A nagyhatalmi együttműködés az érdekek különbözősége miatt hosszú távon nem működött.

Az első világháború után újabb nagyszabású kísérlet történt a nemzetek közötti békés együttműködés megteremtésére a Nemzetek Szövetségének (más néven Népszövetség)

⁶⁸ Rousseau, Jean-Jacques <http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf> [Letöltés: 2022. 09. 16.]

⁶⁹ Gombár Csaba 2004: 12.

létrehozásával. Az Egyesült Államok elnökének, W. Wilsonnak a kezdeményezésére indították el az Egyezségokmány kidolgozását még 1919 januárjában, ami a következő évben, 1920 januárjában lépett életbe. Wilson elképzelései azonban távolról sem valósultak meg, egy alkalommal meg is jegyezte: „Nagy reményekkel jöttem, sok mindent reméltem elérni, amiket egyáltalán nem értem el. Újabb hadsereget kellene Európába hoznom, ha minden ígéretemet valóra akarnám váltani.”⁷⁰

A Nemzetek Szövetségének tagjai a versailles-i békeszerződést aláíró 27 állam volt (azok között szerepelt az Egyesült Államok is), valamint a Brit Birodalom négy domíniuma Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika, illetve a félgymarmati sorban lévő India. Ezenkívül 13, a háborúban semleges ország is az eredeti tagok között szerepelt, így Svájc, Svédország, Hollandia, Dánia, valamint több latin-amerikai állam. Az Egyesült Államok 1920-ban megalakult új kormánya viszont nem erősítette meg az Egyezségokmányt,⁷¹ így az USA később nem vett részt a Szövetség munkájában. A Nemzetek Szövetsége a béke és a biztonság megőrzése céljából alakult meg, egyes esetekben pedig kötelezettséget vállaltak a háború elkerülésére. Három állandóan működő szerve volt: a Közgyűlés, a Tanács és a Titkárság. A szervezet felépítése azóta is mintául szolgál a nemzetközi szervezetek kialakításában. Az államok közötti vitás kérdések egy részét az Állandó Nemzetközi Bíróság elé vitték, amely hivatalosan nem volt a Népszövetség szerve. A Tanács és a Közgyűlés hatálya mindenféle vitára kiterjedt. Az eljárást követően jelentést írtak, amely megoldási indítványokat tartalmazott. A rendelkezések ellenére háborút indító államot szankciókkal sújtották.

A Nemzetek Szövetségének munkája sokszor elégtelenül működött. A fegyverkezési versenyt, a hadseregek létszámának növelését nem tudták megakadályozni, és ezzel magát a háborús veszélyhelyzetet sem. A Népszövetségnek nem volt elég tekintélye ahhoz, hogy az Egyezségokmány pontjait végrehajtsa az államokkal. Nem találtak kellő megoldást az újonnan keletkezett országokban a kisebbségek helyzetére. Az ún. kisebbségi szerződések szűk körű védelmet biztosítottak, és azt is inkább az egyének, mintsem a kollektív közösség számára. Felróható volt, hogy a benyújtott panaszokat is inkább politikai, semmint jogi szempontból vizsgálták meg. Bibó István úgy vélte, hogy a politikai kérdések egy részének hátterében a területi viták álltak, amelyekkel nem foglalkozott kiemelten és a többitől elkülönítve a Nemzetek Szövetsége, és ezért nem ismerték fel a háború megelőzésének alapproblémáját. Az államok egyenlősége sem alakult ki a Népszövetségben, mivel megalakulásakor kizárták az Antanttal ellenséges országokat, amelyeknek ezáltal nem volt lehetőségük politikai függetlenségük és területi sérthetlenségük biztosítására. A Szövetség nem a béke, hanem a békeszerződés fenntartójává vált.⁷²

A második világháború idején még erősebben vetődött fel a gondolat egy nemzetek fölötti szervezet megalakítására. A pusztítás, a háború okozta szörnyűségek, a rengeteg polgári áldozat, a megkülönböztetés és az emberek üldöztetése faji, nemzeti és társadalmi osztály alapon, valamint a modern haditechnika alkalmazása rádöbbenette az államok politikai vezetőit az emberiségnek okozott károk nagyságára és tragikus voltára.

⁷⁰ Balogh Arthur 1940: 3–4. <http://real-eod.mtak.hu/9654/1/07573.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 31.]

⁷¹ Száz éve alakult meg a Nemzetek Szövetsége. <https://www.ogyk.hu/hu/blog/posts/100-eve-alakult-meg-a-nemzetek-szoevetsege> [Letöltés: 2022. 11. 01.]

⁷² Balogh Arthur 1940: 10–11. <http://real-eod.mtak.hu/9654/1/07573.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 31.]

Egy átfogó nemzetközi biztonsági szervezet létrehozására az előkészületek már a háború folyamán megkezdődtek. Az Egyesült Nemzetek konferenciájára San Franciscóban 1945. április 25. – június 26. között került sor, ahol megalkották és aláírták az Alapokmányt, amely 1945. október 24-én lépett hatályba, amit az ENSZ világnapjaként tartanak számon.

Az ENSZ Alapokmánya többoldalú nemzetközi szerződés. Az Alapokmánynak elsőbbsége van más szerződésekhez képest. A Preambulumban kiemelésre kerül, hogy fegyveres erő alkalmazására, hacsak a közérdek nem kívánja, többé ne kerüljön sor. A „közérdeket” minden esetben a Biztonsági Tanács rendelkezéseivel összhangban kell meghatározni. Az ENSZ Alapokmányának 24. cikkelye alapján: „A Szervezet gyors és hathatós cselekvésének biztosítása érdekében a tagok a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért a fő felelősséget a Biztonsági Tanácsra ruházzák és elismerik, hogy a Biztonsági Tanács e felelősségből folyó kötelességeinek a teljesítésekor az ő nevükben jár el.” A 25. cikkelyben leszögezik: „A Szervezet tagjai megegyeznek abban, hogy a Biztonsági Tanács határozatait a jelen Alapokmánynak megfelelően elfogadják és végrehajtják.” E sajátos feladatkör szerint az ENSZ tagállamai átadják szuverenitásuk egy lényegi részét a Biztonsági Tanácsnak, amikor megbízzák azzal, hogy fegyveres erő alkalmazását is magában foglaló rendszabályokat foganatosítson a nemzetközi béke és biztonság védelmében. A 43. cikk értelmében a Biztonsági Tanács megállapodásokat köthet a tagállamokkal a fegyveres erő rendelkezésre bocsátásáról. Az ENSZ Közgyűlése megvizsgálhat minden olyan kérdést, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkozik (köztük a leszerelés és a fegyverkezés szabályozásának irányelveit).⁷³

Az Egyesült Nemzetek Szervezete a béke és a biztonság megteremtése, az államok közötti együttműködés céljából jött létre – amit csak részben tud végrehajtani, vagy megkövetelni a tagországoktól. A nagyhatalmaktól álló – USA, Oroszország, Kína, Nagy-Britannia, Franciaország – Biztonsági Tanács öt állandó és vétőjoggal rendelkező tagja nem biztosítéka a békének. Saját céljaik elérése érdekében szabotálják vagy manipulálják a szervezet munkáját, ami a legutóbbi évek háborúi során világosan megnyilvánult. A nagyhatalmak konfliktusai ellen az ENSZ nem képes eredményesen fellépni. Sokszor egy-egy regionális összetűzés mögött is nagyhatalmi vetélkedés feltételezhető. Saját hadsereg nélkül (az ENSZ békeműveleteiben részt vevő katonákat a tagországok hadseregei biztosítják) a nemzetközi szervezet fellépése nem eléggé hatékony, pontosabban nem eléggé elrettentő.

Az ENSZ működését az is gátolja, hogy az államok nem akarják feladni saját szuverenitásukat egy nemzetek és államok feletti szervezetnek. Az országok óvakodnak egy világkormány létrejöttétől, amely a nemzeti kormányok fölé helyezheti magát, amelyben a kisebb államok esetleg nem lesznek megfelelően képviselve, ahol az érdekérvényesítésben erősebb nagyhatalmak befolyása következtében a nemzetek többsége csak kiszolgálója lehet a szervezet tényleges irányítóinak. Egy-egy téves döntést a nagyobb államok kisebb megrázkódtatással képesek átvészelni, akár bizonyos mértékben korrigálni, addig a kisebbek komolyan megszenvedhetik a következményeket. Egy ténylegesen irányító világszervezet hibás igazgatásánál fennáll az államok közötti egyenlőtlenség veszélye, az egyre növekvő struktúra kiterjedésével pedig annak átláthatatlansága, az anarchia kialakulása. Egy államok felett álló nemzetközi szervezet irányításának a megszerzése óriási hatalmat adna a vezetők kezébe, amit megfelelő kontroll nélkül nem feltétlenül pozitív célokra is felhasználhatnának.

⁷³ Blahó András – Prandler Árpád 2011: 170–172, 178, 182–183.

A jelenleg fennálló viszonyok még nem biztosítékai az ilyen és ezekhez hasonló negatív jelenségek kiküszöbölésének.

E kettősség között ingadoznak az államok: egyik oldalról tisztában vannak azzal, hogy a nemzetközi konfliktusokat csak egy államok fölötti szervezet tudja megakadályozni, illetve megoldani; a másik oldalról viszont óvatosan és fenntartással viszonyulnak egy világhatalmi intézmény létrejöttéhez, amely részére önkéntes hozzájárulásukat adják jogaik korlátozására.

7. Hatalom, politika és a háborúk

A hatalom egyik jellemzője a vágy az állandó terjeszkedésre. Lehetőségeitől függően állandóan törekszik rá, s előbb-utóbb mások akarata ellenére teszi azt. Van, amikor a közösség számára úgy tűnik, saját érdekei kívánják meg a fölöttük álló hatalom kibővítését. Amikor viszont nincs meg a közösség beleegyezése, de a lehetőség adott, akkor a saját körein kívül, államon vagy szövetségi rendszeren túl, jogszabályok és törvények ellenére is terjeszkedni fog.

Az abszolutisztikusan uralkodó XIV. Lajos Franciaországában a nemesség nagy része a király szolgálojává vált. A Napkirály gyakorlatilag mindent megtehetett, és nem elégedett meg belső, korlátlan hatalmával. Háborúi viszont nem hozták meg a remélt sikereket, és feleslegesen óriási összegeket emésztettek fel. A pazarló életmód, valamint a belső problémák elfedésére, a dicsőségvágyból indított háborúk viszont a későbbiekben is követésre találtak, ami jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Franciaországban a XVIII. század végére súlyos társadalmi és gazdasági problémák jelentek meg. Természetesen nem pusztán ezek az okok vezettek el a nagy francia forradalomhoz, de a korlátlan hatalom feltartóztathatatlan terjeszkedési vágya komoly nehézséget hagyott maga után.

A lengyel államban a királyi hatalom soha nem vált teljhatalmúvá. A XVI. század vége és a XVII. század első fele a Rzecz Pospolita történelmi fejlődésének csúcspontja volt, de ekkor lezárultak a további külső terjeszkedés lehetőségei. A birtokok megnövelésének módszere a lengyel nemesség, elsősorban a főnemesség részéről az volt, amit már korábban is alkalmaztak, hogy hol törvények alkotása, hol erőszak által szereztek meg mások, és nem csak a parasztok földtulajdonát. Ez egyrészt a jobbágyrendszer súlyos kiterjesztéséhez, másrészt köznemesi ellenálláshoz vezetett, azaz belső ellentéteket okozott, ami valahol a belső hanyatlás előzménye volt. A kontrollálatlan főúri hatalom és az ennek fejleményében kialakult terjeszkedési vágy a legnagyobb dicsőség idején vetette el a bomlás magvait.

Mindkét esetben visszaélés történt a hatalommal annak tényleges birtokosai részéről. A túllépett jogkörök megoldatlansága hatalmas társadalmi problémát hordozott magában. Amit a hatalom birtokosai egy prosperáló időszakban megtehetnek, az egy nehezebb korban az állam hanyatlásának okává válhat.

A kontrollálatlan hatalom birtokosának másik jellemzője a döntéshozatal leszűkítése kisebb csoportra, vagy egy személyre, önmagára korlátozása. Ez együtt jár a bizalmatlansággal, amikor a hatalom élén álló személy csak a közvetlen környezetében, vagy még abban sem bízik meg. A hatalom és egyben saját személyének a féltése miatt mindenkiben a potenciális ellenséget látja. Bár a hatalom gyakorlása lehetetlen a feladatok

bizonyos elosztása nélkül, a végső döntés meghozatala a hatalom irányítójához kapcsolódik. Az a biztos, amit egyedül végez.

A hatalom birtokosa gyakran tetszeleg bizonyos közösségek vagy személyek pártfogójaként. Egyrészt személyes népszerűségének növelése szempontjából, másrészt csak olyanokat pártfogol, akikről úgy véli, számára teljesen veszélytelenek a hatalom megtartása szempontjából.

Kant a politikában a hatalom tudatos kibővítésének három alapelvét fogalmazta meg.⁷⁴ Úgy vélte, hogy a gyakorlati embereknek tartott moralizáló politikusok számára a morál csupán teóriát jelent. Azok mindig az államhatalmat szolgálják ki, hatalomra kerülve pedig egyre nagyobb jogkört ragadnak magukhoz:

1. *Valld be és utólag magyarázd tettedet (Fac et excusa)* – a kedvező alkalom kihasználása a hatalom megszerzésére a saját vagy szomszédos nép felett. A vakmerőség azt a látszatot kelti, hogy a tett jogos volt;
2. *Tagadd le, ha már megtetted (Si fecisti nega)* – a felelősség letagadása, ha a nép fellázad a gáztettek miatt, és a lakosság hibáztatása a helyzetért. A szomszédos nép leigázása esetén annak hangoztatása, hogy ha nem alkalmaz előbb erőszakot, az megelőzi és leigázza;
3. *Oszd meg és uralkodj (Divide et impera)* – előjogokkal rendelkező, befolyásos emberek egymással szembeállítás, összevesztése, elidegenítése a néptől, majd a nép támogatása és nagyobb szabadság ígérete számukra. Külső államok esetén viszály szítása közöttük, és a gyengébb támogatásának ürügyével alattvalóvá tenni azokat.⁷⁵

A hatalmi jogkörök kibővítésének leírt módjai az egyén hatalomvágyából fakadnak. Az ilyen formában folytatott politizálás külországok viszonylatában akár háborúhoz is vezethet, mivel egyetlen állam sem egyezik bele önszántából jogai korlátozásába. A háborút nem széles társadalmi vitákon, hanem szűk körben döntenek el, olykor talán egyéni akaratból kiindulva.

A készítés, hogy az ember birtokolja a hatalmat, illetve egyre több és nagyobb hatalmat szerezzen meg, valójában mindenkién megvan. Hobbes szerint ennek az örökös és szüntelen vágynak csak a halál vethet véget. Ezért történik meg az, hogy az államok vezetői, akik nagy hatalommal rendelkeznek, országukban törvények bevezetésével, más országokkal szemben pedig háborúkkal biztosítják a jóléthez szükséges hatalmat és annak eszközeit. Az emberi viszálykodásnak három fő okát ismerteti: a versengést, a bizalmatlanságot és a dicsvágyat. Az első arra indítja az embert, hogy nyereségért, a második, hogy biztonságért, a harmadik pedig, hogy hírnévért törjön rá másokra. „Az első azért alkalmaz erőszakot, hogy uralkodhassék mások személye, felesége, jószágá felett, a második, hogy mindezt megvédje, a harmadik pedig semmiségek, egy szó, egy mosoly, egy eltérő vélemény vagy lebecsülésének bármilyen más jele miatt, amely közvetlenül ellene irányul...”⁷⁶

⁷⁴ Kant más típusúnak tekinti a morális politikust, aki a politikát az erkölcsi követelményekkel összhangban alakítja ki, és igyekszik a törvényes jogrendben található hibákat kijavítani. Bizonyos politikai helyzet fennállása miatt a morális politikusok is hibázhatnak egyes jogszabályok elsietett bevezetése vagy mások preferálása miatt, de ezek ellenére is munkájuk inkább pozitív.

Kant, Immanuel 2019: 49–66.

⁷⁵ Kant, Immanuel 2019: 56–57.

⁷⁶ Hobbes, Thomas 1999: 145–146.

A hatalom fogalma ugyan nem azonos a politikai vagy fizikai hatalommal, de mindkettővel szoros összefüggésben áll. A politika is egyfajta hatalomgyakorlás, amelynek képviselői, ha az állam élére kerülnek, szolgálatukba állítják a fizikai erőt, és így az a hatalom eszközévé válik.

Az államok politikai igazgatása és irányítása alól országon belül sem a közösségek, sem az egyének nem tudják kivonni magukat. Bizonyos esetekben talán el lehet kerülni, vagy inkább elodázhatók egyes politikai döntések következményei, viszont függetlenedni a hatásuk alól nem lehet. Minél szervezettebb egy állam, annál inkább ránehezedik a politikai vezetés döntésének a súlya alkotórészének minden elemére.

Ahogy a háborút államok vívják, és nem az egyének konfliktusát jelenti, úgy a háborúk kitörése is az államok vezetésétől, a politikától függ – a támadó részéről mindenképp, de olykor a védekező oldaláról is. A közösség egyszerű tagjai, különösen, akik csak közvetve szólnak bele a politikai döntésekbe, nem rendelkezhetnek akkora hatalmi vagy mozgósító erővel, amely képes lenne háborúba vinni az országot egy másik ország ellen a hivatalos politikai irányítás ellenében. Arra természetesen van példa, hogy befolyásos személyek, közösségek, szervezetek a háború irányába befolyásolták az ország vezetését, vagy ellenséges támadás esetén ellenállásba kezdtek. Mivel az erőszak az állam monopóliuma, így háborút vívni csak az állami politika jóváhagyásával lehet. A védekezés megszervezhető politikai irányítás nélkül, vagy a hivatalos politikával szemben is, de kevésbé hatékonyan, mintha azt az állami irányítás szervezte volna.

A háborúk kirobbantása tehát elsősorban az állami politikához kapcsolódik, és a társadalom általában elszenvedője a politikai döntéseknek. Gombár Csaba szerint a világon mindössze két-három tucat ország van, ahol a közvéleménynek igazán politikaformáló hatása van, s ott fontos az állampolgárok meggyőzése.⁷⁷

Clausewitz szerint a háború politikai helyzetből indul ki, politikai célból keletkezik, és később sem válik önállóvá, mindig is a politika eszköze marad. A háborút meghatározó minden tényező politikai jellegű: mindkét fél hatalma, a szövetségesek, a népek és kormányok hozzáállása. A hadvezér ezért tartotta a háborút politikai tevékenységnek. A politika az összes hadműveletet, az egész cselekményt amennyire csak lehet, állandóan befolyásolja. Ebből következett nevezetes meghatározása, hogy: *„A háború a politika folytatása csupán, csak hogy más eszközökkel”*. A porosz hadvezér ezt azzal magyarázta, hogy *„...a politikai szándék a cél, a háború pedig eszköz a cél szolgálatában: az eszközt pedig cél nélkül sohasem gondolhatjuk”*.⁷⁸

A háborúnak azonban egy erős visszahatása is megtörténik. Nemcsak a háború vált ki rosszat a maga menete során, hanem a háború következményei, akár hosszabb távon is, negatív következményekkel járnak. Tacitus *Évkönyvek* (Annales) című munkájában megfogalmazta a polgárháborúk által kiváltott zsarnokságot. *„Otthon minden csendes, a közhivatalok névleg változatlanok; az ifjabbak az actiumi győzelem után, de az idősebbek is nagyrészt a polgárháborúk alatt születtek: ugyan hány maradt olyan, aki a köztársaságot láthatta? Így hát a közállapotok megváltoztával nyoma sem maradt a régi és érintetlen erkölcsnek: kivetkőzvé az egyenlőségéből, mindenki a princeps parancsait leste...”*⁷⁹ Mintha csak Clausewitz

⁷⁷ Gombár Csaba 2004: 16.

⁷⁸ Clausewitz, Károly 1917: 30–31.

⁷⁹ Tacitus 1970: 9.

meghatározása más szemszögből nézve megfordítható, vagy továbbvihető lenne: a zsarnokság a polgárháború folytatása más eszközökkel.⁸⁰

A háború nemcsak a civilizáció pusztítása, de az ölésre kényszerítés miatt civilizációvesztés is.⁸¹

Ha kétségbe vonható a háborút kezdeményező és irányító személyek moralitása, akkor kérdésessé válik maga az igazságos cél is. Arisztotelész alapján valljuk, ami erkölcsileg hibás, az nem lehet igaz.

8. Az ipari fejlődés és az örök béke reménye

Már a XVIII. században megfogalmazódott az a gondolat, hogy a háborútól a világot a gazdasági érdekek mentik meg és hozzák el az általános békét. A gazdasági vagy „üzleti szellemű” pacifizmus kialakulásához hozzájárult a protestáns etika, a klasszikus gazdasági liberalizmus és azon belül az utilitarista gondolkodás, valamint a szociáldarwinizmus. A protestáns etika szemlélete alapján a militarizmus pazarló, a háború pedig rombolja a gazdasági vagyont; a fegyveres erők békeidőben „passzív rombolóknak” bizonyulnak, azaz a többi ember munkájának eredményeit használják fel. A gazdasági liberalizmus szerint az országok közötti kapcsolatok növekedésével, a közös érdekek kialakításával, valamint a szabadkereskedelmi megállapodások gyarapodásával elképzelhetetlenné válik a háború. A szociáldarwinizmus a gazdasági verseny szerepét emelte ki túlzott mértékben, amivel hozzájárult a gazdasági pacifizmus elterjedéséhez.⁸²

Kant ezt úgy fogalmazta meg, hogy a természet a kölcsönös haszonszerzés, a kereskedőszellem által egyesíti a népeket. Ez a fajta szellemiség nem egyeztethető össze a háborúval. Úgy tartotta, hogy: „...az államhatalomnak alárendelt erőeszközök között a pénz hatalom talán a legmegbízhatóbb...”, ezért ha nem is erkölcsi alapon, de a közös érdek miatt az államok igyekezni fognak közvetítés útján elhárítani a háborút, mintha szövetségben állnának egymással. A filozófus azt is hozzáteszi, hogy a háború érdekében szervezett egyesülések nagyon ritkán fordulhatnak elő, és még ritkábban sikerülnek.⁸³

Herbert Spencer úgy vélte, hogy az ipari társadalom kialakulása az embereket elfordítja a háborútól, és a katonai uralmat az ipari uralom váltja fel, ami a legjelentősebb változás a nyugati társadalom történetében.⁸⁴

⁸⁰ Armitage, David é.n.: 53.

A szerző könyvének egy másik részében is hasonló megjegyzést tesz. Michel Foucault (1926–1984) francia filozófus és történész *A büntető társadalom (La société punitive)* című előadás-sorozatát elemezve a polgárháborúk jellemzésénél megjegyzi, hogy „a politika valójában más eszközökkel vívott polgárháború”. 145., 146.

⁸¹ Csomár Csaba 2004: 12.

⁸² Pongrácz Alex 2017: 6–7. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_-evi-17_-szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskorol.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

⁸³ Kant, Immanuel 2019: 45–46.

⁸⁴ Pongrácz Alex 2017: 7. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_-evi-17_-szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskorol.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

Az ipari fejlődésbe vetett bizalom azt az illúziót keltette az újkor emberében, hogy a technika csodálatos és végeláthatatlan távlatokat, korábban megfejteni sem remélt titkokat tár fel az emberiség előtt, s talán végső soron még a természet is legyőzhető. Sokan bíztak egy jobb és igazságosabb jövőben, amelyben az élet nemcsak könnyebbé, hanem nyugalmasabbá is válik a közös érdekek által megteremtett béke eljövetelével. Minden történelmi tapasztalat ellenére utólag is úgy véljük, a remény nem volt alaptalan, hiszen az ipari fejlődés sok korábbi, megváltoztathatatlanul hitt társadalmi korlátot döntött le. Gazdasági gyarapodást hozott, ami idővel nem csak szűk körben, hanem átfogó társadalmi viszonylatban is megmutatkozott. A fejlődés és sok pozitív társadalmi átalakulás elvitathatatlan a korszaktól. Megjelentek azonban azok az árnyoldalak is, amelyekkel nagyon kevesen számoltak a kezdeti fejlődés időszakában. A XIX. század végére a világ vezető államai között a konfliktusok elmélyülése, a gyarmatokért zajló versenyfutás, ami egyben a nyersanyagforrások megszerzésének küzdelme is volt, a katonai tömbök kialakulása teljesen ellentmondott a megfogalmazott békereményeknek. Az új viszonyok új társadalmi ellentéteket, sőt, feszültséget teremtettek. A természet megváltoztatása napjainkra már katasztrófálissá vált, és a gazdasági-pénzügyi érdekek váltak elsődlegessé az államok politikai irányítása számára. A legsúlyosabb nehézségek idején az állampolitika talán legnagyobb dilemmája lett, hogy az emberek érdekeit kell-e nézni és aszerint dönteni, vagy úgy szolgálják leginkább az emberek érdekeit, hogy a gazdasági-pénzügyi hatalom működését garantálják, s azáltal biztosítják a lakosság jólétét. Ha a kettő – a lakosság és a gazdasági hatalom érdekei – össze is függ egymással, attól még nem ugyanaz. Különösen kiélezett helyzetben nyilvánul meg a különbség, amikor az egyik stabilitása csak a másik korlátozása révén maradhat fenn.

Karl Kautsky az első világháború kezdetén megjelent *Ultra-imperialismus* c. cikkében leírta, hogy az iparosodott kapitalista országok a legváltozatosabb formákban törekszenek a velük kereskedelmi kapcsolatban álló mezőgazdasági övezetek megszerzésére, és ez a kapitalizmus létezésének egyik feltétele. „*Ahogy az ipari államokból a világ mezőgazdasági övezeteibe irányuló tőkeexport növelésére irányuló törekvés növekszik, úgy növekszik az a tendencia is, hogy ezeket az övezeteket államhatalmuk alá vonják*” – írja Kautsky. Ennek megvalósítása során lerombolják a belső ipart, aminek következtében a felszabaduló munkaerő a tőke rendelkezésére áll. A munkások, mivel hazájukban nem találnak munkát, kivándorolnak, de otthon maradnának, ha az ipar lehetővé tenné. A külföldi tőke beáramlik az országba a nyersanyagtermelés fejlesztése érdekében, ami a mezőgazdaság mellett a kitermelő ipart is magában foglalja. Az agrárzónák feletti uralom a népeiséget jogtalan rabszolgákká változtatja. A termelés növelése és a terjeszkedés a kapitalizmus lételemévé vált, és erről éppolyan kevésbé hajlandóak lemondani, mint öngyilkosságot elkövetni.⁸⁵

A nemzetközi pénzügyi társaságok és gazdasági vállalatok jelentős szerepe elvitathatatlan a politikában. Az államok versengenek a tőkebefektetésekért, amelyek befolyásolják a kormányok politikáját. A világkereskedelem közel fele a nemzetközi társaságok részvételével folyik. A globális információs hálózatok révén rengeteg információ áll rendelkezésre, amelyekkel a változásokat nemcsak előrejelezni, hanem befolyásolni is lehet.⁸⁶

⁸⁵ Kautsky, Karl 1914. <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm> [Letöltés: 2022. 10. 22.]

⁸⁶ Simai Mihály 2006: 11. <https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

A gazdasági és pénzügyi érdekek, illetve hálózatok túlságosan kiterjedtekké és egyes esetekben önállóvá váltak, bizonyos szinten kikerültek az állam felügyelete alól. Az államok sokszor saját politikájukat a gazdasági és pénzügyi érdekek kiszolgálása szerint határozzák meg és alakítják – vagy érdekből, vagy kényszerűségből. Az ipari fejlődés, a pénzügyi politika napjainkra nemcsak a béke biztosítója, hanem a háborúk kiindulópontja is lehet. Az állandó növekedés érdekében ásványi kincsek lelőhelyei, nagyobb nyersanyagforrások, új piacok megszerzése történhet fegyveres konfliktusok kirobbantásával. A pénz mindig is a hatalom megszerzésének egyik eszköze volt. Nehéz elképzelni, hogy az az eszköz, amellyel a hatalom megszerezhető és megtartható, illetve azok, akik abból jelentős mennyiséggel rendelkeznek, a jelenlegi rendszer mellett a hatalomból kizárhatók vagy mással helyettesíthetők.

9. Ember, háború, kötelesség

A háborúban államok vesznek részt, a csatákat azonban emberek vívják, még ha nem is az ő személyes viszonyuk határozza meg az államközi öldökléssé fajult konfliktust. Az állam és az állampolgár, azaz maga a fennálló hatalom és az ember csak együttesen szemlélhető a háborúban. Mind a kettőnek szüksége van a másikra, ami egy küzdelmes időszakban még nyilvánvalóbb lesz. Ha a háború az államok viszonya, akkor háborúban (is) az állam az ember felett áll. Minden kort foglalkoztatta a kérdés: joga van-e az államnak háborúba küldeni a lakosait?

A XXI. századi gondolkodás több szempontból talán különlegesebb, mint az előző korok voltak. A két világháború történelmi tapasztalatából levonható, hogy a világegéseket követően az emberek szenvedése tovább folytatódott, a politikai rendszerek és a társadalmi viszonyok nem csak pozitív irányban változtak, és az élet minőségét is évtizedekre meghatározta a háború. A háború nem mozdítja el pozitív irányba a társadalmat, inkább előhozza mindazt a negatívumot – türelmetlenséget, megosztottságot, dühöt – ami békeidőben csak lappang, esetleg az állam gátat szab felszínre kerülésüknek. A háború hatására nagyon sok lélek megtörik az átélt borzalmaktól, és magával viszi keserűségét a békeidőkbe. Az egyszerű emberek tömegei a hatalmi rendszerek kiszolgáltatottjaivá és szenvedő alanyaivá válnak – amennyiben a helyükön maradnak. A fegyveres konfliktusok az érintett népesség egy részét kivetik korábbi otthonaikból, és az elvándorlásra kényszerült vagy kényszerített emberek az emigrációban kénytelenek feldolgozni döntésüket és annak valóságát. A háborút viselt ország egy nagyon súlyos betegségen átesett emberhez hasonlítható, akin látszik ugyan a gyógyulás folyamata, de nem tudni még, hogy az egészsége helyre fog-e állni teljesen és véglegesen.

Az ember és az állam kapcsolata jelentős mértékben megváltozott a XX. század folyamán. Egyrészt a szocialista államok, de mellettük más tekintélyuralmi rendszerek is, amelyek az etatizmus tipikus példái voltak, a társadalom életének minden területére kiterjesztették az ellenőrzést, és teljes egészében alárendelték az egyént az államnak. Másrészt a nemzetközi viszonyok átalakulása, a globalizálódás, a kölcsönös függőség, a civil társadalom, a politika és a gazdaság mikroszintje bomlasztják az állami hatalmi struktúrát.⁸⁷ Egyre többször jelenik

⁸⁷ Simai Mihály 2006. <https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

meg a gondolat, hogy nem az egyén van az államért, hanem az állam van az egyénekért.⁸⁸ Ugyanakkor az államnak és az intézményrendszerének nagyon fontos szerepe van, és jelentőségük nem csökken a XXI. században sem.

Az államnak viszont kötelezettségei vannak az emberrel és az emberiséggel szemben, és ezek a kötelezettségek nem ütközhetnek az emberiség magasabb érdekeivel, mert ha ütköznének, az állam olyasmit igényelne, amihez nincs joga.⁸⁹

Az állam alapvető funkcióit már Platón megfogalmazta:

- törvényhozás és törődés az egész közösség érdekében;
- a közösség megvédése a külső ellenségtől;
- az egyén szükségleteinek kielégítése.

Kérdéses, hogy ha a háborúról hozott döntés egyéni vagy szűk körben fogalmazódik meg, akkor jogos-e a lakosság bevonása a háborúba? Ha a lakosoknak kellene dönteni a háborúról, nem biztos, hogy magára nézve negatív döntést hozna, illetőleg ha nem lehetne bevonni a lakosokat a háborúba, akkor a háború sem alakulna ki. Hiszen a háború nem kisebb katonai egységek összecsapása, amely a lakosoktól elszigetelten zajlik le. Amennyiben honvédő háborúról van szó, akkor nem kétséges, az államnak minden erejét, és ezen belül minden erőforrását az ország megvédésére kell összpontosítania.

Az állam és az állampolgárok viszonya – jogok és köteleességek kapcsolata. Az állam saját állampolgárait törvényeinek erejével, illetve a nemzetközi törvények alapján védi a külső és belső jogsértésekkel szemben. Az állampolgárok, mint az állam alkotórészei, mindig képviselik azt, szükség esetén pedig védelmezik az államot például annak megtámadása esetén. Vannak azonban időszakok – amint korábban már említettük –, mikor az állam jogtalanul lép fel állampolgáraival, vagy azok egy részével szemben. Vajon meddig tart a köteleesség és hol húzódik annak határa?

A köteleesség erkölcsi fogalom, és az etika alapfogalmához tartozik. *„Köteleesség alatt in abstracto cselekedeteinknek az erkölcsi törvényből folyó szükségességét értjük in concreto pedig az erkölcsi megkötöttséget arra nézve, hogy így és nem másként cselekedjünk.”*⁹⁰ A köteleesség elméletileg a tettek szükségességét jelenti az erkölcsi törvény alapján, gyakorlatilag pedig azt a követelményt, miképpen tehetünk meg dolgokat.

A köteleességtől különbözik a kötelezettség, amely a cselekvésnek a törvény által megkövetelt módja másokkal szemben. A kötelezettség szűkebb körű, mint a köteleesség. A köteleesség akkor válik kötelezettséggé, amikor a lelkiismeret annak elismeri. A legtöbb ember tudja a köteleességét, de nem érzi azt kötelezettségnek. Keresztényi alapon az összes köteleesség summája az Isten iránti szeretet, amelynek része a felebarát iránti szeretet, és amely a magunk iránti szeretetnek is meghatározója.⁹¹

⁸⁸ Pongrácz Alex 2017: 8. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_evi-17_szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskorrol.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

⁸⁹ A szerző nem az állam, hanem a nemzet fogalmát használta ebben az idézetben. Az államról írott cikk ebben a részben a nemzet és az állam kapcsolatát taglalja.

Simai Mihály 2006. <https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

⁹⁰ Sebestyén Jenő 2000: 175. Melle meghatározása a köteleességről.

⁹¹ Sebestyén Jenő 2000: 176-177.

Immanuel Kant megkülönböztette az erény és a jog kötelességeit, Friedrich Paulsen pedig individuális és szociális kötelességeket. Sebestyén Jenő szerint a Tízparancsolat a legjobb kalauz a kötelességek osztályozásában.

Kant számára tehát az erkölcsnek két oldala van: az egyének moralitása és a jog észfogalma, azaz a politikai igazságosság, amely az együtt élő személyek erkölcsiségére vonatkozik. A legfőbb jó Kantnál maga a jó akarat, aminek értelmezéséhez a kötelesség fogalmát használja. A kötelesség az erkölcsiségnek parancsba, felszólításba öntött formája.⁹²

A protestáns etika szerint a kötelességeknek nincs felosztása, viszont Isten dicsősége mellett mégis vannak alsóbbrendű, közvetett célok a világi létből adódóan, melyekért cselekedni kell. Ezért az életben előállhatnak olyan helyzetek, amikor a kötelességek összeütközhetnek, amikor egyik teljesítése csak a másik elhanyagolása vagy elmulasztása révén lehetséges.

Sebestyén Jenő etikai munkájában állítja, hogy a kötelességek nem ütközhetnek. A kötelesség az erkölcsi törvény által az egyén számára megparancsolt cselekvési mód, és az erkölcsi törvény egy személynek nem parancsolhat egyszerre két dolgot. Elsősorban az érdekek összeütközése történik meg, vagy még inkább az érdekek és a kötelességek ütköznek össze.

Szembe kerülhet olykor egy magasabb parancs a kisebbel, mint pl.: a szülők iránti kötelesség a polgári vagy a hivatali kötelességgel. A kötelességeknek ezért sorrendje, hierarchiája van. A legfelsőbbek Isten érdekei, amelyek mindennél előbbre valók; aztán a haza, család érdekei következnek, amelyek fontosabbak a személyes érdeknél.⁹³

Kant szerint egy személy cselekvését még nem teszi erkölcsössé, ha a kötelességének megfelelően cselekszik; ebben az esetben a cselekvésnek pusztán a legalitásáról beszélhetünk. Az erkölcsiség kritériumának, a korlátlan jónak csak akkor lehet eleget tenni, ha az erkölcsi jót kizárólag azért követjük, mert jó: azaz ahol a kötelességet tudatosan akarjuk, és mint olyant, teljesítjük.

Luigi Giussani teológust foglalkoztatta az a kérdés, hogy a kereszténység milyen viselkedésmódot sugall az emberi problémákkal szemben vagy azokkal ütközve, illetve hogyan reagál a társadalmi kihívásokra.

Megállapítása szerint az ember viselkedését szükségszerűen az uralkodó kultúra által elismert eszmények vezetik, s aszerint mérik az értékét. Az erkölcs egyszerűen törvényekből és a hatalom által jóváhagyott életfelfogás másolásából származik, vagyis az, amit a többség annak tart. *„Ha a kereszténység az Igére szűkül, nem lesz más, mint a tudat diktálta hangulat, s ez a tudat nem tudja kivonni magát a mindenkori történelmi pillanat legnagyobb tartott értékeinek vonzásából.”*⁹⁴

Az ember a leghelyesebb és legméltóbb magatartást az uralkodó közgondolkodás legaktuálisabb meggyőződései és elképzelései szerint képzele el.

⁹² Kant kritikai filozófiája. Mit kell tennem? – A gyakorlati ész kritikája.

http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index297e.html?option=com_tanelem&id_tanelem=297&tip=0 [Letöltés: 2022. 10. 24.]

⁹³ Sebestyén Jenő 2000: 181.

⁹⁴ Giussani, Luigi: 24.

http://www.ppek.hu/konyvek/Luigi_Giussani_A_modern_ember_vallasi_tudata_A_kereszteny_tapasztalat_utjan_1.pdf [Letöltés: 2022. 10. 23.]

Ez egy leszűkített erkölcsi látókör, amelynek viszonyító paraméterei az adott társadalom uralkodó életfelfogásának paraméterei. Ez az erkölcsnek moralizmusra való redukálása. A moralizmus mindenképpen szűkíti az erkölcsi látóhatárt és mindig vádolja az embert: vagy inkább egyfelől vádolja, másfelől viszont igazolja. Bizonyos értékeket kiemel, másokat elhagy, bizonyosoknál teljes megfelelést várnak el, másoknál eltűrik vagy néha elvárják a hiányát.

A társadalomban élő emberek erkölcsét a valódi hatalom tartja a kezében. Az ember igyekszik megfelelni azoknak az erkölcsi értékeknek, amelyeket a mindenkori társadalom elfogad. Az ember magatartása vagy annak az eseménynek a legbelsőbb dinamizmusából fakad, amelyhez tartozik, vagy pedig önkényes és véletlenszerű válogatás a kijelentések közt, amelyek közt a hatalom által előnyben részesítettek dominálnak, s akkor az ember ezekhez igyekszik aggályosan hasonulni.

Az állam tehát nemcsak jogi, hanem erkölcsi értelemben is ránehezedik a polgáira. Még a keresztény ember sem tudja teljesen elvonatkoztatni, még inkább kivonni magát azon társadalmi értékek alól, amelyeket az állam sugall, jónak tart, elfogad. Ezt nevezi Luigi Giussani moralizmusnak, s nem erkölcsnek, mert az ember a társadalmi érdek és a megfelelés szerint válogatja meg a kijelentéseit és a cselekedeteit. Kant az ilyen cselekedeteket nevezi legálisnak, de semmiképp sem erkölcsösnek, mert nem az igazságosságot és az érdek nélküli jót akarják. Sebestyén Jenő egyértelműen Isten szeretetét, illetve érdekét helyezi a legmagasabbra, és a kötelességeket is ehhez méri. Amennyiben a cselekedetek nem Isten szeretetének szolgálatában állnak – ami a felebaráti és önmagunk iránti szeretet meghatározója –, akkor kétségbe vonható azok erkölcsisége is.

Az ember részvétele a háborúban nem pusztán a lét és a nemlét kérdése. Mint ahogyan a békés életben is van elmúlás, a háborúban is van élet. Az élet körülményei és minősége azok, amelyek összehasonlíthatatlanok. A háború minden fizikai szörnyűségén túl az embert gondolkodásra indítja az élet értelméről, a világba vetett hitéről, az egyén szerepéről, a vezetők erkölcsi tisztaságáról, az ember formálta sors kegyetlenségéről. Ambrus Zoltán írta ezeket az első világháború vonatkozásában így fogalmazta meg a *Nyugat* hasábjain: *„Igen, elismerem, magam is átlátom, hogy a háború ritka, egyetlen alkalom, valósággal szerencse a harcolóra nézve, különösen, ha ennek nem kell sok apró gyerekre gondolnia, csakhogy... megvallom, nekem van egy kis »csakhogy«-om is. Nem az, hogy a háborúban ott hagyhatom a fogamat, hanem, hogy a háborúval velejár egy és más olyan dolog is, amit már nehéz megemészteni. Amin érzékenyebb lelkű ember egykönnyen nem teheti túl magát. Amit sokáig, talán soha se lehet egészen elfelejteni. Ami egy egész életen át fájdalmasan nyugtalaníthatja azt a különös ösztönünket, mely valami titokzatos, az egész világegyetemet átható és éltető igazságosságnak a keresésére hajt bennünket és nem tudom micsoda, talán igazság- vagy méltányosság-szomjúhozásnak nevezhető, furcsa velünk született kívánczóságnak a kielégítését követeli tőlünk. Ami megrendítheti hitünket abban a világnézetben, amelyhez hozzászoktunk, amelybe kapaszkodunk, és kétségeket támaszt bennünk arról, hogy vajon nincs-e valami igen nagy hiba az egész gondolkodásunkban, hogy minden etika nem tévedés-e és nem rászédett-e mindenki, aki hisz a kötelességben, abban, hogy az erkölcsi világ természetes valami, abban, hogy hallgatnunk kell a lelkiismeretünk, a részvétünk, az igazságérzetünk szavára?!... Ami gyanakodóvá és hitetlenkedővé tehet bennünket afelől, hogy a természetben csakugyan megvan-e az az ésszerűség, az a céltudatosság, amelyet a világtól még a leghiteltlenebbek se szoktak elvitatni,*

és hogy az a szép világ, melynek színpadát hosszabb vagy rövidebb ideig láthatjuk, nem csak vak véletlenségek puszta ütközőtere, nem csupa céltalanság-e?!...⁹⁵

A XX–XXI. század fordulóján különösen felerősödő egyéni útkeresés, az önkifejezés és az önmegvalósítás hirdetése, az egyre erőteljesebb hivatkozás az egyéni szabadságjogokra olyan következményekkel járt, hogy az állam pozíciója egyes területeken visszaszorult, és általában véve az állam tekintélyvesztéséhez vezetett. Az állam ilyen jellegű leépítése alapjában véve nem pozitív folyamat, hiszen az önző, egyéni érdekek a legtöbb esetben nem állhatnak a közösségi érdekek felett, mert tömegek szenvednének az igazságtalanságtól. Az egyén általános képzettségének kiteljesedése nemcsak az önző egyénieskedés kialakulását hozta magával, hanem egyre több ember részéről a gondolkodásnak azt a képességét is, amely az ember és az állam, illetve a közösség és az állam viszonyán elmélkedik.

A kérdés ezért abból a szempontból is feltehető: vajon kötelessége szolgálni az embernek egy állam embertelen rendszerét?

Felhasznált irodalom

Arisztotelész:

1987 Nikomakhoszi etika. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Armitage, David

é.n. Polgárháborúk. Az eszmékben élő történelem. Rubicon Intézet.

Blahó András – Prandler Árpád

2011 Nemzetközi szervezetek és intézmények. Szerk.: Prandler Árpád. 3., átdolgozott, bővített kiadás. Aula Kiadó.

Biblia

2010 Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentései. Magyarázó jegyzetekkel. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

Clausewitz Károly

1999 A háborúról. Göttinger Kiadó, Veszprém.

Dr. Csikány Tamás

2001 Az európai hadművészet a harminc éves háborútól a XIX. század végéig. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Nyomdája, Budapest.

Franklin Benjámín

1961 Számadása életéről. Európa Könyvkiadó.

Gombár Csaba

⁹⁵ Ambrus Zoltán 1915. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00173/05531.htm> [Letöltés: 2022. 10. 14.]

2004 A háborúról és a politikáról. In: Képtelen háború. Helikon–Korridor, Budapest.

Grotius, Hugo

1960 A háború és a béke jogáról. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hamann, Brigitte

1990 Rudolf. A trónörökös és a lázadó. Árkádia, Budapest.

Hérodotosz

1998 A görög–perzsa háború. Osiris, Budapest.

Hobbes, Thomas

1999 Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Első kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.

Hobbes, Thomas

2020 Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma. In: Ludoviceum I. Anthologia Philosophico-Politica. Fejezetek a politikai gondolkodás történetéből. Szöveggyűjtemény. Hörcher Ferenc – Pongrácz Alex (szerk.). Nemzeti Közszolgálati Egyetem – Közigazgatási Továbbképzési Intézet, Budapest.

1995 Kálvin János Institutioja. 1536. Stichting Hulp Oost Europa, Budapest.

Kant, Immanuel

2019 Az örök béke. Helikon Kiadó.

Lochman, Jan Milič

1993 A szabadság útjelzői. Etikai vázlatok a Tízparancsolathoz. Kálvin János Kiadó, Budapest.

Majoros István

1993 Sedan. A francia–porosz háború 1870–1871. Zrínyi Kiadó, Budapest.

Prof. Dr. Sebestyén Jenő

2000 Református etika. Iránytű Kiadó, Budapest–Gödöllő.

Szun Ce

2012 A hadviselés tudománya. Göncöl Kiadó, Budapest.

1970 Tacitus összes művei. Második kötet. Magyar Helikon.

Thuküdidész

2006 A peloponnészoszi háború. Osiris Kiadó, Budapest.

Weber, Max

1970 Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Westermann, Claus – Gloege, Gerhard

1997 A Biblia titkai. Bevezetés a Bibliába. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.

Ambrus Zoltán

1915 Háború. In: Nyugat. 9. szám. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00173/05531.htm>
[Letöltés: 2022. 10. 14.]

Balogh Arthur

1940 A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege. / Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. <http://real-eod.mtak.hu/9654/1/07573.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 31.]

Clausewitz Károly

1917 A háborúról. Fordította: báró Hazai Samu. Második kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása. Budapest. https://mek.oszk.hu/13200/13240/pdf/13240_1.pdf
[Letöltés: 2022. 10. 25.]

Der Mythos von der Kriegsbegeisterung.

<https://www.handelsblatt.com/politik/international/100-jahre-weltkrieg/leben-im-krieg/kriegsausbruch-1914-thomas-mann-bejahte-den-krieg/10058210-2.html>

[Letöltés: 2022. 09. 29.]

Hámori Nagy Zsuzsanna

2012 Vesztfália: emlékezés vagy feledés? In: Világtörténet. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének folyóirata. 2 (34.) évfolyam.
http://real-j.mtak.hu/2910/1/vt2012_1-2_teljes_A1b.pdf [Letöltés: 2022. 10. 06.]

Giussani, Luigi

A modern ember vallási tudata. A keresztény tapasztalat útján. 24.

http://www.ppek.hu/konyvek/Luigi_Giussani_A_modern_ember_vallasi_tudata_A_kereszteny_tapasztalat_utjan_1.pdf [Letöltés: 2022. 10. 23.]

Györkös Attila

Isten békéje és treuga Dei a 11. századi Franciaországban.
https://epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3-03.html [Letöltés: 2022. 09. 19.]

Karl Kautsky

Ultra-imperializmus. <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm> [Letöltés: 2022. 10. 22.]

Kende Péter

A háború új képletei és régi-új aktorai.

<https://epa.oszk.hu/01300/01326/00050/10kende.htm> [Letöltés: 2022. 10. 15.]

Római regék és mondák. Feldolgozta: Boronkay Iván. Szerkesztette: Balázs Sándor. Trencsényi-Waldapfel Imre előszavával.

<https://mek.oszk.hu/00600/00692/00692.htm#5> [Letöltés: 2023. 01. 25.]

Rousseau, Jean-Jacques

1947 Társadalmi szerződés. Phönix-Oravetz-Kiadás, Budapest.

<http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf> [Letöltés: 2022. 09. 16.]

Pongrácz Alex

2017 A politika folytatása más eszközökkel? Avagy gondolatok az állam és az erőszak kérdésköréről. In: Államtudományi műhelytanulmányok. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest. 2017. évi 17. szám. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_-evi-17_-szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskorerol.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

Simai Mihály

A „láthatatlan kéz”, az állam és a globalizáció.

<https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

Száz éve alakult meg a Nemzetek Szövetsége.

<https://www.ogyk.hu/hu/blog/posts/100-eve-alakult-meg-a-nemzetek-szoevetsege>
[Letöltés: 2022. 11. 01.]

Vető Miklós

2015 Filozófiai gondolatok a háborúról. Az első világháború és a görögkatolikus egyház. Egyháztörténeti konferencia nyitóelőadása. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 2015. november 26.

<https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

MAJOR Gyöngyi

Versenyképesség és országimázs az MI korszakában

Absztrakt

A mesterséges intelligencia korszakában kulcsfontosságúvá válhat a nemzet szubsztanciális megközelítése. A tanulmány annak vizsgálatára fókuszál, hogy nemzetgazdasági szinten az új versenyképesség koncepciója hogyan függ össze egy olyan új nemzetstratégiával, amely már gyökeresen új tartalmakat és formákat jelenít meg.

A mesterséges intelligencia és a kvantumszámítógépek realitása új nemzetértelmezést motivál, kérdés azonban, hogy a hagyomány- és kultúraközpontú nemzetfelfogás és a nemzet szubsztancialitásban értelmezett szerepe a versenyképességre alapozó gazdasági funkcionalitással működésbe hozható-e. Egyre kardinálisabb gazdasági kérdéssé válik a nemzet megmaradásának és az össznemzeti fenntarthatóságának szempontjából az, hogy az ősi tudások felelevenítésével a lokalitások képesek-e a nemzeti identitás újjáteremtésére. Következésképpen lényegi kérdésként jelenik meg az, hogy a régi és új tudások szintézisében a lokalitások tudatosan át tudják-e alakítani belső életüket úgy, hogy az innovatív-kreatív tudásalkalmazással visszahathasson egyben a globális szint posztmodern és poszt-posztmodern megnyilvánulásaira is.

A 21. század formálói azok lesznek, akik értelmezni tudják a globális folyamatokat, s az egyedi emberi kreativitás, az együttműködő-képesség és a technológiai innovációk mentén részeseivé válhatnak a térképek újrarajzolásának. Miközben a játékszabályok globális szinten történő értelmezésére irányuló törekvések egyre nagyobb akadályokba ütköznek, a mikroszintek akaratlanul is lehetőséghez jutnak, hiszen az egyre komplexebbé váló globális gazdaságban az innováció inspirációja a hálózatokban megjelenő új partnerektől is érkezhethet. Ebből következően fontos kérdéssé válhat az, hogy a periferikus létezés miként konvertálható versenyképességi előnnyé éppen azáltal, hogy az új gazdasági kontextus nem a kontinuitás (a felzárkózás és utolérés) stratégiáját díjazza, hanem azt, amely új elvrendszer mentén strukturálódik.

„Egy kivételes geopillanat részesei vagyunk, amikor felülmúlhatatlan emberi értékek és technológiai innovációk rajzolják át a térképeket. Az ezer szállal egymásba kapaszkodó globális világ az új inspirációkat az egyedi kreativitásban, az új partnereket a lokális hálózatokban keresi – a múlt határvidékeiből így alakulnak ki a jövő központjai. A földrajz ismét felértékelődött. A 21. század felfedezői azok lesznek, akik képesek értelmezni a globális folyamatokat, és van bátorságuk újrarajzolni a 21. század térképét, hogy maradandó értéket adjanak a világnak.”¹

¹ CSIZMADIA, N. 2016. *Geopillanat*. L'Harmattan, Budapest, 369. o.

A tanulmány célja kettős. Részben rá kíván mutatni arra, hogy a geopillanatnak nevezett „időszakban” a kreativitással telített lokalitásokban megjelenő ambíciók dinamikája alkalmas lehet a kor követelményeinek szintjén elvégezni a megfelelő innovációt, amellyel a periféria gazdaságai is ténylegesen hosszú távon versenyképesé válhatnak. A hálózatos rendszerben létrejövő lokalitások reneszánszát azonban nagyban befolyásolja éppen maguknak a lokalitásoknak a jövőkonceptiója. A frissen indukált versenyképesség egyre jobban válik a kommunikációs stratégia – az ún. brand-identitás – függvényévé, a sikeres kommunikáció pedig összességében egyre inkább identitásalapúvá lesz.

Kulcsszavak: fraktál, nemzet, versenyképesség, MI, identitás

1. Bevezető

A jelenlegi gazdasági és társadalmi valóság – a világtrend – jövőjének végiggondolhatóságát mindenekfelett az új paradigmák határozzák meg, hiszen a jelen kor legnagyobb kihívása éppen az, hogy paradox módon, már a jelen sem értelmezhető a meglévő gondolati struktúrákban.² Egészen pontosan, amennyiben nem a vizionált jövőhöz konstruált paradigmából értelmezzük a mai társadalom kihívását, akkor mindaz, amit a máról elmondunk, mélyebb átlátás hiányában csupán részleges, s ilyen módon meghatározóan érvénytelen ismeret marad.³

A technológiai forradalom⁴ által újrastrukturált világban elsődleges feladattá válik a modernitást meghaladó, új koncepciók feltárása.⁵ A technológiai korszakváltás lényegi újdonsága az, hogy a jövő sokkal nagyobb arányban függ saját jövőképüktől, jövőkonceptióktól, jövőakarattól, mint a múlttól vagy a jelentől.⁶ Ez azt jelenti, hogy félre kell tenni, vagy talán el is kell vetni a korábbi korokban alkotott valamennyi (geopolitikai) elképzelést.⁷

² Bizonyára ebben a kontextusban értelmezhető Csizmadia Norbert által konstruált „geopillanat” fogalomnak a tartalma. (CSIZMADIA, 2016.)

³ Ebben a vonatkozásban különösképpen felértékelődik az a tény, hogy „az euroatlanti kultúrában soha nem látott jövőhiány és/vagy jövőreménytelenség van” [VARGA, Cs. 2013. Új nemzetfelfogás és új nemzetstratégia. In: *Gazdaságetika/5* <https://epa.oszk.hu/02000/02065/00005/pdf/> (2020. 07. 07.)], következésképpen különösen fontos annak hangsúlyozása, hogy az a nemzet, amely az MI realitásában a nemzeti jövőprogramok megfogalmazásával az elsők között lesz, az fogja uralni majd az egész világot és a korszakot is. PRAKASH, A. 2020. *Go.AI. A mesterséges intelligencia geopolitikája*. Pallas Athéné Books, Budapest, 20 o.

⁴ Az új világot a különböző technológiák fúziója – új találmányok és kutatási irányok jellemzik, a mesterséges intelligencia (MI), a robotika, a kvantumszámítás, a dolgok internete (Internet of Things – azaz a különböző eszközök, tárgyak internetalapú összekapcsolódása), illetve a biotechnológia.

⁵ „A modernség minden korábbinál hatékonyabb módon volt képes birtokba venni és uralni a világot, amely a hatalom fokozatos kiterjesztését jelentette a társadalmi és a társadalmon kívüli térre és időre. Azonban a modernség analitikus jellege és centrifugális mozgása egyben be is jelölte és jelöli határait – s a széttartó erők egy bizonyos határon túl a létrehozó közegük szerkezetét bomlasztják fel.” MÁRFAI, M. L. 2005. Túl a szubjektumon, avagy a transzcendált téridő. In: *Metaelmélet, metafizológia*. (Szerk.: Varga). Stratégiakutató Intézet, 170–183. o.

⁶ VARGA, 2013.

⁷ PRAKASH, A. 2020. *Go.AI. A mesterséges intelligencia geopolitikája*. Pallas Athéné Books, Budapest, 19. o.

A 21. század elején elindult folyamat olyan jellegű és dinamikájú változásokat hoz, ami alapjaiban érinti a létezés minden területét.⁸ Par excellence egy olyan új értelmezési kontextus igényét hordozza, amelyre már nem érvényes semmilyen korábbi szabályozási rendszer, és amelyben nem lehetséges semmilyen korábbi szabályozási rendszer folytatása. Mégis, ami az első közelítésben a leginkább elengedhetetlen, az nem is annyira a szabályozási rendszer finomítása, hanem sokkal inkább egy lényegileg új értelmezési keret megalkotása.

Ebben a vonatkozásban különösen izgalmassá válik a turbulens világ reziliens jellegét is vizsgálni, ugyanis kezd kimutathatóvá válni az a fajta kettős feszültség a globális gazdasági kihívásokban, amely a globális gazdasági és társadalmi rendszer változásokhoz köthető teherbíró képessége (efficiency) és a megmaradásra vagy stabilitásra (persistence) való törekvése között jelenik meg. Következésképpen minden olyan változás fenyegetettségként válik interpretálhatóvá, amely aláássa a rendszert fenntartó szabályokat, normákat és intézményeket, ugyanakkor a technológiai fejlődés értelemszerűen feltételezi ezek meghaladását, tehát bizonyos aspektusból éppen a mozdulatlan és változástelenség válik fenyegetettségként értelmezhetővé. „A paradoxonok korát élünk: az ipari és információs korszak vívmányai egy olyan új világot alakítanak ki, amely egyszerre gazdagabb veszélyekben és lehetőségekben, mint bármikor korábban volt. Az, hogy az ígéret vagy a veszély győzedelmeskedik-e, az az emberiség döntéseit befolyásolni fogja.”⁹

A világ fejlődő része ragaszkodik a hagyományos társadalmi, politikai, kulturális és vallási normákhoz, miközben elképesztő dinamikával modernizálja a gazdaságát éppen a technológiai innovációkkal. Értelemszerű tehát, hogy erősödnek a konfliktusok, mégpedig országokon belül is, hiszen a technológiai forradalom paradox módon polarizálja a társadalmakat úgy gazdasági, vallási, mint etnikai, kulturális és világnézeti szempontok alapján, ráadásul teljesen megváltozik a munka jellege, és általánosságban az életmód is, miközben a demográfiai változások következményei¹⁰ egyre nagyobb jelentőséggel bírnak. Mindezen változások olyan polarizálási momentumok, amelyek elkerülhetlenné teszik,

⁸ „A globalizáció 4.0 még csak most kezdődött, de máris igencsak »alul-felkészültek« vagyunk. Az elavult gondolkodásmódhoz való ragaszkodás és a meglévő folyamatok és intézmények bütykölése nem kínál elégséges megoldásokat. Egyre inkább az alapoktól kell átterveznünk őket, hogy kiaknázhassuk a ránk váró új lehetőségeket, elkerülve azokat a zavarokat, amelyeknek ma tanúi vagyunk.” SCHWAB, K. 2018. Globalization 4.0 – what does it mean? <https://www.weforum.org/agenda/2018/11/globalization-4-what-does-it-mean-how-it-will-benefit-everyone/> (2020. 07. 07.) A Globalizáció 4.0 fogalmáról lásd még: World Economic Forum Annual Meeting 2019, Global Agenda. Overview. http://www3.weforum.org/docs/WEF_AM19_Meeting_Overview.pdf (2020. 07. 07.)

Lényegi kérdés azonban, hogy mit értünk elavult gondolkodás alatt, és még inkább az, hogy mit értünk az alapok áttervezése alatt.

⁹ GLOBAL TRENDS: *Paradox of Progress*, 2017. National Intelligence Council. 2017, p. ix <https://www.dni.gov/files/documents/nic/GT-Full-Report.pdf> (2020. 07. 07.)

¹⁰ „A demográfiai változások hatása kapcsán érdemes kiemelnünk, hogy míg várhatóan 2030-ra Kína válik a legnagyobb gazdasági hatalommá, megelőzve az Egyesült Államokat, a demográfiai előrejelzések szerint azonban 2030-ra bekövetkezik a munkaképes korú lakosság számának csökkenése is Kínában, s ez a gazdasági növekedés lassulásához vezet. Ugyanezen időszakban India demográfiai struktúrája hozzájárul a gazdasági növekedés fokozásához. A két ázsiai nagyhatalom demográfiai folyamatai közötti különbség, amely India számára előnyös, csökkenti a közöttük ma még meglévő különbségeket a gazdasági potenciál területén. Ami az összesített hatalmi mutatók által jelzett eltolódás másik oldalát illeti, folytatódik Európa, Japán és Oroszország lassú, viszonylagos gazdasági hanyatlása.” GLOBAL TRENDS: *Alternative Worlds 2012*. Dec. National Intelligence Council. 78–80. o.

hogyan a nemzetkonceptiók a funkcionalitáshoz kötött társadalmi érdekközösségek szubsztanciális tartalom mentén szerveződjenek, hiszen a funkcionalitáshoz kötött identitások az értékrealizációk feszültségének dinamikájában egyre kevésbé lesznek képesek az önazonosság-élmény teljes összhangjának leképezésére.

A technológia és a kultúra kölcsönhatásának erősödésével azonban erősödnek az egymást kölcsönösen kizáró identitások, következésképpen a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó számos elméleti tétellel és integrációs elmélettel szemben a normák és világképek is távolodnak egymástól. Az MI által ledefiniált világban az identitás kérdése létfontosságúvá válik.¹¹ Paradox módon azonban az MI realitása úgy kényszeríti ki az identitáskép újrafogalmazását, hogy geopolitikai kérdéssé teszi az én-tanulás modusát. Az új identitáskép kihívása a gondolkodás megváltozásához kötött. És ha az emberek gondolkodása megváltozik, a geopolitika, a közgazdaságtan és minden más rendszer is megváltozik, amely irányítja ezt a világot, mégpedig olyan módon fog megváltozni, amelyet most szinte mindenki elképzelhetetlennek tart.¹²

A technológiai forradalom egyik legfőbb jellemzője, hogy elmosza a határvonalat a fizikai, digitális és biológiai szférák között,¹³ ami pedig a különböző tudományágak, a gazdaság és az ipar átalakítása mellett az emberi lény mibenlétének, s legáltalánosabb értelemben magának a létezésnek, a jogoknak és felelőségeknek az újrafogalmazását is felveti. Az információs technológiák jelenlegi horizontját az ember, az emberi intelligencia modellezése jelenti. Amint pedig a tudományos-fantasztikus művekből lassan működő modellekké lényegülnek át az ember egyre tökéletesebb szimulációi, elkerülhetetlenné válik az emberi lényeknek a géppel szembeni megfogalmazása, ami egyben az ember önképének újrafogalmazását is jelenti.¹⁴

¹¹ Utalni szeretnék Charles Taylornak a modern identitással foglalkozó munkájára, amelyben hosszú fejezetben foglalkozik a jellem morális dimenziójának és a jellem térbeli rögzítettségének szoros kapcsolatával. (TAYLOR, Ch. 1989. *The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press, Cambridge. 25–52. o.) „Taylor elemzése szerint az identitás fogalma elsősorban topográfiailag meghatározott: a »Ki vagyok?« kérdésre az adekvát válasz annak megjelölése, hogy hol állok – milyen pozíciót foglalok el a (morális és közösségi) térben. A szilárd jellem valamiképpen szorosan összefügg a topográfiai/térbeli meghatározottsággal; mindezt az is jelzi, hogy a nyelv (angolul és magyarul is) az identitás krízishelyzetét jellemzően rögzült térbeli metaforákkal ragadja meg (például: »nem találom a helyem«, »úgy érzem, útvesztőbe kerültem«, »olyan elveszett vagyok«, »nem találom a kiutat« stb.). A jellem ilyen értelemben a térben elfoglalt szilárd pozíciót jelent, egy olyan nézőpont felvételét, ahonnan a dolgok értéke megítélhető.” (KUCSERKA, Zs. 2013. *Könyvbe vésett jellemek*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. 111. o.)

¹² PRAKASH, A. 2020. *Go.AI. A mesterséges intelligencia geopolitikája*. Pallas Athéné Books, Budapest, 139. o.

A fenntarthatóság legáltalánosabb értelmezésében fontos felvetnünk, hogy vajon mennyire vehető komolyan az olyan típusú aggodalom, amelynek éppen a szubjektuma van megszűnőben. Amennyiben ugyanis minden megváltozik, az aggódó szubjektum is, akkor értelemszerűen változik meg az a környezet is, amelynek az ember szerves része. Az identitás tehát a jövőre és fenntarthatóságra irányuló diskurzus legfontosabb tényezőjévé válik. Annál is inkább, hiszen éppen a jövő irányába felelősséget vállalni képes identitással válhat képessé a gazdaság mai aktora arra, hogy fenntartsa azt a természeti környezetet, amely az ő létezésének is a feltétele. A fenntarthatóság tehát az idődimenzió – a múlt és a jövő – sajátos összjátékát szublimálni képes identitás függvénye.

¹³ SCHWAB, K. 2016. *The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond*. World Economic Forum, 2016. 01. 14.

<https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/> (2020. 07. 07.)

¹⁴ Különös módon pedig ez az aktus a maga mellett megteremtett versenytárs ellenében visszavezeti az embert arra a területre, ahol a gép esélyekkel sem rendelkezik, ez pedig a metafizika.

2. Hagomány, identitás és versenyképesség a geopolitika kontextusában

Miközben a globális gondokkal terhelt világrendben – a „nyugattalanítás”¹⁵ időszakában – sajátságosan értékelődik fel a tér, a mikroszintekről érkező új – vagy éppen nagyon régi – tartalmakkal töltődik fel a globális gazdaság. Az új globális, nemzeti és lokális struktúrák annyira bonyolulttá és összetetté tették egy-egy nemzet helyzetének elemzését és jövőjének kidolgozását, hogy a klasszikusstratégia-készítés módszertana meghaladottá vált. Az elmúlt két évtizedben az emberiség ösztudása rendkívüli dinamikával gyarapszik, ráadásul látni kell, hogy a letölthető készségek technológiája olyan mértékben szélesíti majd ki a megismerés lehetőségét, hogy közben a megismerő önmaga is egy készségehalmazzá alakul. Az pedig, hogy hogyan értelmezi önmagát – a mesterséges készségek birtokosaként vagy a mesterséges készségek birtokaként – a jövőkonceptió leglényegesebb tényezőjévé válik.

„Maga a társadalmi tér vagy mező az egy képződmény, melyet az emberek egymáshoz való viszonya hoz létre, de amely egyben adottságként meg is határozza a benne élő emberek hozzájuk tartozó terét és idejét. Mivel egy társadalomról beszélünk, mindezt azért tehetjük, mert az eltérés az egyes téridők között nem olyan mértékű, amely miatt bomlásnak indulna az egész, de a hasonlóság mindig csak az egymáshoz közel állók esetében érvényes, két elem szomszédossága adott, de az első és a harmadik elem, az első és egy n számú elem között a különbség már olyan mértékű lehet, amely láthatóvá teszi a szomszédság nyomán még jelentéktelennek látszó differenciát, amely a társadalmon belüli téridő-relativitás miatt jön létre.”¹⁶

Par excellence a jövőkonceptiók kulcskérdése a sokdimenziós térszerkezetekben megélhető identitáskonstrukció. Lényegében a globlokális térhez és egy univerzális időkontextushoz köthető énkép. Mert noha éppen a technológiai forradalom miatt érvényét veszíti a jövőnek a múlt általi determináltsága, az MI valóság létfüggvénye éppen az általa még nem lefedett időtlen transzcendens léttartalom, az egyedi és megismételhetetlen kreativitás.

A nemzetmegmaradás kérdése egyre kevésbé marad a politikai diskurzustér kompetenciája, sokkal inkább annak függvényévé válik, hogy egy-egy nemzet hogyan tudja magát pozicionálni az MI geopolitikájának területén. A politika az MI-nak való kitettsége miatt egyre kevésbé képes egy nemzet érdekérvényesítő szerveként fellépni. Ennek ellenére egy nemzet megőrizheti identitását, működtetheti sajátosságos kultúráját, amennyiben képes tényező maradni, vagy képes tényezővé válni a MI által ellenőrzött geopolitikai mozgástérben. Ennek záloga azonban nem kevesebb, mint a MI működésének és működtetésének teljes körű és versenyképes ismerete, illetve a MI megalkotásának, ellenőrzésének és a fejlődéséhez, fejlesztéséhez szükséges kezdeményező potenciál birtoklása. Az ilyen nemzet nem tűntethető el a MI által ellenőrzött geopolitika térképéről.

¹⁵Figyelmet érdemel a 2020-as Müncheni Biztonsági Konferencia előtt kibocsátott *Jelentés, amely a „nyugattalanság” (Westlessness)* címet kapta, (MSR 2020) ami sokkal mélyebb geostratégiai kontextust hordoz, mint csupán azt, hogy fémjelez egy konferenciatematikát.

¹⁶ MÁRFAI, M. L. 2005. Túl a szubjektumon, avagy a transzcendált téridő. In: *Metaelmélet, metafizológia*. (Szerk.: Varga). Stratégiakutató Intézet, 170–183. o.

Várható tehát, hogy azok az országok tudnak majd megfelelő befolyást gyakorolni az informatikára alapozott jövő törvénykezésére, amelyek az élmezőnybe tudják magukat pozicionálni a hatalom újraelosztásakor, aminek alapkövetelménye az MI valóságába való megfelelő illeszkedés. „Csak azok az országok és nemzetek számíthatnak a hatalom újbóli felosztásából kovácsolható előnyökre, amelyek úgy tudják újrafogalmazni magukat az MI geopolitikájában, hogy éppen saját identitásuk mentén válnak képessé az MI által dominált valóság szubjektumának megmaradni.”¹⁷

Ez értelemszerűen feltételezi a nemzet szubsztancialista létkonceptióját, lévén a materiához kötött normatívák a komplex működésre képes MI mellett értelmüket veszítik, s az ember kénytelen a létezés materián túli értelme felé fordulni.

A konvencionális nemzet- és gazdaságpolitika funkcionalista megközelítése – részben a szűken értelmezett nemzet- és versenyképesség felfogása miatt, részben az ontológiai és episztemológiai korlátok miatt képtelen adekvát válaszokat adni a 21. század kihívásaira. Fontos feladat tehát a nemzet fogalmának újradefiniálása, amely a nemzetgazdaságot is lényegesen érinti, hiszen a versenyképességet és a kommunikációs stratégiát is újrafogalmazza. Ebből következően megkerülhetetlen a nemzetpolitikai, a gazdasági és versenyképességi elemzések horizontjának kiszélesítése új tényezők bevonásával, ami összességében a nemzet szubsztancialista megközelítését feltételezi, a gazdasági kontextus profán jellegének és szigorának enyhítésével pedig fenntarthatóbbá és természetközelibbé teheti a gazdaság működését.

3. MI és fraktáltípusú identitás-koncepció

Amennyiben megpróbáljuk figyelembe venni a modernség társadalmi-gazdasági-politikai koncepciójának telítődési jelenségeit, az eddigi koncentrált erőközpont(ok) fenntarthatatlansága csakis olyan széteséshez vezethet, amelynek az eredménye az erőközpontok decentralizálódása. Ezzel szemben, éppen a modern gazdaság telítődési jelenségei miatt a világrend szervezettsége nem csökkenhet. A szervezetlenség ugyanis rendkívül gyorsan olyan gazdasági labilitásokhoz vezethetne, amelyek bizonyos övezetekben katasztrofális viszonyokat eredményeznének. Amennyiben tehát a várható helyzet jellemzőit megfelelően figyelembe vesszük, egyrészt az erőközpont decentralizációját, másrészt a magasan szervezettség fenntartását ígéri a jövő.¹⁸

Az összekapcsoltság az egyik legfőbb mozgatórugója egy sokkal komplexebb globális rendszerbe való átmenetnek. A gazdaságok egyre inkább integráltak, a lakosság egyre mobilisabb, a kibertér egyre inkább összemosódik a fizikai valósággal, a klímaváltozás pedig alapjaiban rengeti meg életünket. E jelenség jelentős – és gyakran hirtelen – visszacsatoláshurkai szinte teljesen megfeyjthetetlenek maradnak. És még ha az összekapcsoltság

¹⁷ MAJOR, Gy. 2016. Magyarságkép a geoökonómiai új kontextusában. In: *A fenntarthatóság perspektívái a Kárpát-medencében.* (Szerk.: Garaczi I.) Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 289–301. o.

¹⁸ MAJOR, Gy. 2021. A mesterséges intelligencia és a személy autonómiája. *Autonómia és társadalom*, II/3. 53–67. o.

összetettebbé és kiszámíthatatlanabbá teszi is a világot, olyan alapvető lehetőségeket rejt magában, amelyek a kollektív rugalmasságot erősítik.¹⁹

A MI hálószerkezési módszerekkel képes a lokalitások olyan laza, ugyanakkor optimalizált kontrollját és illesztését elvégezni, ami hatalmi vagy erőcentrumokból csak nehézkesen oldható meg, méghozzá éppen a hatalmi koncepciók nehézsége miatt.²⁰ Így a decentralizált alrendszerek összehangolása hatékonyan megoldható egy fraktál jellegű szervezési rendszerben.

A fraktál a természetben leggyakrabban előforduló szerveződési forma. Matematikai értelemben a fraktál önazonos rendszerek hierarchikus topográfiáját jelenti. Ennek értelmében azonos elven szerveződő rendszerek szerveződnek ugyanazon szerveződési elv szerint magasabb rendű rendszerré. Elvileg határtalan mélységben. A fraktálra ugyanakkor jellemző, hogy a nagyobb egységbe szerveződő alrendszerek lényegében olyan önálló működést folytatnak, ami eredményében támogatja a magasabb rendű szerveződést is. A lokális és a globális kiegyensúlyozottsága valójában a fraktál-típusú működés leképződéseként értelmezhető, ami mind a mára már elszabadultan működő gazdaság optimalizálhatóságának reményét, mind a nemzet újrafogalmazásának koncepcióját tartalmazza. A nemzetpolitikának és gazdaságnak a szervülése a fraktál-struktúrába értelemszerűen új rendezőelv mentén teszi értelmezhetővé a lét-koncepciót, és egy teljesen új fenntartható stratégia lehetőségét hordozza.²¹

A fraktál jellegű kapcsolódás részben tartalmazza azoknak a jelentős pozitív változásoknak a lehetőségét, amelyekben „a geoökonómia ténylegesen elérhet saját indítóokához, s a világ geoökonómia-alapú berendezésének képletéig, amelynek lényege a stratégiai érdekek egyensúlya, a valójában létrejövő geoökonómia érdekzónák kiegyensúlyozottsága; a civilizált fejlődés keresésére való irányultság, ami által elkerülhető lenne a technogén mintának a meglehetősen veszélyes ütközése a fejlődés egyéb civilizációs paradigmáival”.²² Ugyanakkor doktrinális keretként segítheti a klasszikus és statikus egyensúlyi elméletet felülírni képes dinamikus egyensúly kihívására és azok globlokális vonatkozására a releváns reflexiók megfogalmazását. „Értelmezésünkben a dinamikus egyensúly a fenntartható fejlődés továbbgondolása a lokális/regionális erőterben. A fenntartható fejlődés ugyanis egy olyan globálisan és hosszú távon érvényesülő rendszerösszefüggés, ami a globális erőter minden szereplője számára kötelező érvénnyel bíró peremfeltételeket és korlátokat határoz meg.”²³

¹⁹ KHANNA, P. 2017. *Konnektográfia. A globális civilizáció jövőjének feltérképezése*. HVG Könyvek. 16. o. (Connectography: Mapping the Future of Global Civilization)

²⁰ „A globális gazdaság többpólusú jellegének erősödése, a Nyugat csökkenő befolyásolási képessége mellett, fokozhatja a nemzetközi rendszer kormányzásának nehézségeit, amennyiben a felemelkedő hatalmak, mint Kína és India, érdeklődése csökken a nemzetközi együttműködés iránt és elsősorban belső ügyeikre koncentrálnak.” MATUS, J. 2019. Globális trendek és kockázatok a 21. században – a második évtized. *Nemzet és biztonság*. 2019/1. http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nemzet_es_biztonsag_2019_01_3_matus.pdf (2020. 07. 07.)

Ráadásul a színre lépő új – nem állami – szereplők képesek lehetnek már arra, hogy megakadályozzák hegemónikus hatalom kialakulását a nemzetközi rendszerben.

²¹ MAJOR, Gy. 2020: Kisebbségi lét a geopolitikai kontextusában – Kihívások és új narratíva. In: *Az Első száz év. A kisebbségi magyar identitás szervezeti és intézményi kontextusa a Vajdaságban*. (Szerk.: Pap) Szabadka, VM4K.

²² КОЧЕТОВ, Э. Г. 2002. Глобалистика: теория, методология и практика. Норма, Москва 6. o.

²³ UGRIN, E. *Vízalapú társadalombiztonság*. Kézirat.

Következésképpen, a fraktál típusú énkép megjelenítése a közbeszédben segíthet egy új létkoncepció értelmezési bázisának megteremtésében, hiszen ebben az új identitásethozban a szubjektum nem önmagára fókuszáló énképben látja önmagát, hanem a kozmikus értelemben értelmezhető környezettel, annak harmóniájával történő azonosulásban. A figyelem fókuszába kerülő énkép túlmutat az individuumon, nem őt szolgálja, hanem magát a létezést. „A Földért és a Föld által is születünk, születésünkkel kozmikus létet avatunk fel. [...] Meg kell tanulnunk a Föld felé irányítani identitásainkat, érzelmeinket, életerőinket, megtalálni a kozmosszal való kapcsolatot.”²⁴

4. Nemzetmítosz és újrafogalmazott identitás

A nemzetközi rendszer stabilitásának biztosításához, a globális kihívások kezeléséhez és a válságok megelőzéséhez nemzetpolitikai és nemzetgazdasági szinten egyaránt – azaz ezek szintézisében – egyre fontosabb lesz egy széles körű, komplex fejlesztéspolitikai megközelítés, amely nem különböző fejlesztéspolitikai irányok alkalomszerű összerendezésében merül ki – sokszor részrehajló preferenciákkal –, hanem kvantitatív és kvalitatív módszertannal dolgozó létkoncepció. Egy kockázatmenedzsmentre alapozó biztonsgtudatos, hosszú távú és három pillérre – a fenntarthatóságra, az időben és térben értelmezhető konnektivitásra (összekapcsoltságra) és a komplexitásra – épülő nemzetstratégia. A technológiai korszakváltás egyik legfontosabb kihívása éppen annak a felismerése, hogy a részproblémák ismerete már nem nyújt biztos támpontot a kortárs kihívások kezeléséhez. Ezért mind a nemzetgazdaság, mind a nemzetpolitika vonatkozásában egy új rendszerszintű megközelítésre van szükség. „Úgy tűnik, hogy a természet is sokszoros összekapcsolódásokkal törekszik a hibátűrő képesség elérésére. Szinte bárhová tekintünk, ugyanazzal a hálózati szektorral találkozunk.”²⁵

Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy a tanulmányban nem retorikai ígéreteket, hanem egy olyan új nemzettudatosságot szeretnénk motiválni, amely az új többpólusú világban a fraktál-identitás mentén egy új nemzetmítoszzal új megismerési pályákat és ekként új gazdasági mozgástereket is képes megnyitni.

Ilyen szempontból nem másról beszélünk, mint egyedi nemzeti versenyelőnyre való törekvésről egy térben és időben többsíkú új identitástudat mentén. Az önmagában fokozódó folytonosságban azonban nemcsak az idő általános szemlélete nyerheti el a maga diszkrét tartalmát, hanem a ciklikus folytonosság időkonceptiója²⁶ a kortárs glob-okális társadalom létproblematikájának is a legadekvátabb értelmezési keretet jelentheti,

²⁴ LÉVY, P.: Mi az antropológiai tér? <http://www.antroport.hu/lapozo/forditasok/forditaspdf/ANTRTEER.pdf> (2015. 11. 15.)

²⁵ BARABÁS, A. L. 2003. *Behálózva. A hálózatok új tudományá*. Budapest, Magyar Könyvklub 154. o.

²⁶ Lásd: ASSMANN, J. 2013. *A kulturális emlékezet*. Budapest. Atlantisz Kiadó, 281. o.

s amelyben fraktál típusú identitás mentén a reziliencia fentebb emlegetett kihívása is kezelhetővé válhat.

A nyelvi cselekedeteken konstruálódó új nemzetmítosz a verbális téren keresztül előbb-utóbb változást indukál a társadalmi valóságban is, hosszabb távon pedig tényleges „soft powerként” egy új típusú versenyelőny generátorává válhat.

5. Összegzés

Mindazok a társadalmi szerveződési formák, amelyek az ipari forradalom kezdetétől napjainkig kialakultak és fennmaradtak, a jövőben fokozatosan elveszítik kötőerejüket, tehát a társadalom és a gazdaság más elvű újraszerveződésén kell gondolkodni. Az ember ugyanis önmaga gépi reprezentációjával létrehozza, s egyben letudja az anyaghoz kötődő értékelveit. Minden érték csak addig rendelkezik akár személyes, akár társadalmi szintű mozgósító erővel, ameddig realizációja nem megoldott. Az ilyen közösségi értékek leképezéseiként működnek a különböző kultúrák mítoszai. Az ember gépi reprezentációjával az anyaghoz köthető értékek beteljesülnek, s a továbbiakban nem jelentenek motivációs kötőerőt. Az ezután következő mítosz szükségképpen fordul újra transzcendens irányba, hiszen a fenntarthatóság kérdésköre egyre kiélezettebb formában jelenik meg kihívásként, a technológia fejlődésétől pedig összességében nem remélhető a problematika tényleges kezelése.

Jelen tanulmányunkban ezért mindenekelőtt a változás lehetséges koordinátáit igyekszünk megfogalmazni, hangsúlyozva, hogy további kutatásokhoz kívánunk olyan szempontokat megjelölni, amelyek egy fraktál típusú nemzetértelmezés mentén újragondolhatóvá teszik a nemzetfogalom, a nemzetstratégia és a nemzetgazdaság versenyképességének összefüggésrendszerét.

ROCKENBAUER Antal

Rendhagyó gondolatok a kozmológiai időről. A nemlineáris gondolkodás

Absztrakt

Gondolatkísérlet az idő kozmológiai fogalmának átértelmezésére. Az ősrobbanás elmélete szerint az első másodpercben nagyobb átalakulásban ment át az Univerzum, mint az azt követő sok milliárd év alatt. Az események exponenciális sűrűsége helyettesíthető egy olyan időfogalommal, amelynek kezdeti exponenciális jellege egyenlíti ki az események sűrűségét. Ez olyan kérdéseket vet fel, hogyan térhetünk át a szokásos lineáris időfogalomról az exponenciális lefutásra, ez hogyan tükröződik a tér szerkezetében, mi történik a fizikai kölcsönhatások állandóival, melyek maradnak ugyanazok, és melyek változnak meg? Megvizsgálásra kerül az időtranszformáció és a kvantummechanika kapcsolata is.

1. Bevezetés

Itt élünk a Földön, 13,78 milliárd évvel az Univerzum létrejötte után, a Naprendszer harmadik bolygóján, és amit átélhetünk, az néhány évtized. Éltető Napunk a Tejút százmilliárd csillagjának szerény képviselője, de Tejútunk is csak egyike a több száz milliárd galaxisnak. Az időnek és térnek ebből a parányi tartományából vajon milyen messzire láthatunk el? Az ősrobbanás első másodpercének hihetetlen sebessége, amikor több minden történt az első másodpercben, mint utána 13,78 milliárd év alatt, leírható-e a szokásos időfogalmunkkal, vagy indokolt-e az időmúlás változó sebességéről beszélni? Ezekről a kérdésekről fejtek ki néhány gondolatot.

2. Lineáristól a nemlineáris extrapolációig

Az Univerzum számunkra belátható tartományában arányosan növekvő távolsággal és arányosan múló idővel találkozhatunk, ez meghatározza gondolkodásunkat is, ami lineáris extrapolációhoz vezet. Az extrapoláció során jelenünk változásait messzire előrevetítjük, de ugyanezt tesszük, ha a távoli múlt leírására vállalkozunk. A lineáris extrapolációt egy matematikai tételre alapozzuk: kiindulva valamilyen függvényből, legyen az exponenciális, logaritmikus, vagy bármilyen, ha csak egy parányi szakaszt nézünk, az jól közelíthető egyenessel is. A lineáris gondolkodást tükrözi Euklidész geometriája is, amelyen rést ütött Bolyai lángelméje, amikor felvetette, hogy hosszabb távon szétpattanhatnak a párhuzamos egyenesek. Kepler és Newton mechanikája is a lineáris gondolkodás példája, melyben

a sebességek lineárisan adódnak össze térben és időben. Ez jól megfelel hétköznapi tapasztalatainknak, ahol a mozgási sebesség nagyon távol van a fény sebességétől, de a modern fizika eszköztára a részecskék világában már felgyorsíthatja a mikrovilág parányait olyan sebességre, ami közel kerül a fényéhez. Ebben a tartományban már nem érvényesek a mozgás megszokott szabályai, amit a speciális relativitáselmélet nemlineáris sebességösszeadási szabálya fejez ki. Ezt az elvet vitte tovább Einstein, amikor a gravitáció mozgásegyenletét a tér- és időkoordináták nemlineáris dimenziójában fogalmazta meg. Így vált a modern fizika szemléletének alapjává a nemlineáris gondolkodás, melyben olyan fizikai világképhez jutunk, ahol **a tér és idő nemcsak keretet ad a változásnak, hanem maga is változik**. Ennek jegyében teszünk kísérletet, hogy a nemlineáris szemléletet kozmológiai távlatokra terjesszük ki!

3. Lineáris és exponenciális idő

Kezdjük hát az idővel! Mértékegységét a Föld forgásához és keringéséhez kötjük, mert a mozgások ismétlődése eszközt ad, hogy ezzel skálázzuk a történeteket, beszélhetünk arról, hogy mi volt előbb és mi volt utóbb. Ez az idő azon a közmegegyezésen alapul, hogy az ismétlődő mozgások hosszúsága azonos. Ez logikus alapja **lineáris időfogalmunknak**, de mégiscsak egy posztulátum! Azt is elképzelhetjük, hogy az ismétlődő periódusoknak más és más az időtartama, például valamilyen szabály szerint növekedhet, csak ez rövid távon nem figyelhető meg. Az einsteini gravitációs elmélet szerint ez nem is olyan abszurd, mert a téridő görbülete az időt is érinti, igaz, hogy csak lokálisan.

Ha nem lépünk messzire vissza az időben, lineáris időfogalmunkkal nincs is semmi baj, de megváltozik a helyzet, ha a kozmológia ősrobbanás-konceptiójára gondolunk. Az egyik alapvető megállapítás szerint az Univerzum első másodpercében nagyobb változáson esett át, mint az azt követő 13,78 milliárd év alatt. De itt álljunk meg egy pillanatra! Honnan származik az egy másodperces időtartam? Ez a Föld tengelyforgásához igazodik, ami a nap 86 400-ad részét jelenti. Ezt ugyan az atomórák korszakában pontosítani kellett a nap hosszának ingadozása miatt, amiért jelenleg a másodpercet egy atom sugárzásának frekvenciájához kötjük (a ^{133}Cs céziumatom alapállapotában kibocsátott fény 9 192 631 770 számú periódusa), de így is egy periodikus jelenségen alapul az időtartam egysége. Az ősrobbanás korai szakaszában nem létezett se a forgó Föld, se a Nap vagy a Tejút, de még az atomok sem alakultak ki, miért támaszkodunk mégis olyan időegységre, amely semmilyen szinten nem köthető az akkori Univerzumhoz? Elvben olyan időfogalmat illene használni, amely az adott korszak mozgásformáit hasonlítja össze, vagyis a korszak mozgásaihoz kapcsolódó „másodperc” definíciójára lenne szükség. A problémát az jelenti, hogy nincs módunk az Univerzum ősi korszakának közvetlen megfigyelésére, ezért a jelenünk időegységét extrapoláljuk a múltba. Az idő mértékének lineáris felfogása helyett alakítsuk úgy át időfogalmunkat, hogy lépést tartson az Univerzum átalakulási sebességének változásával. Ez azt jelenti, hogy nem az egy másodperc alatt bekövetkező változások száma lesz nagy az ősrobbanást követően, hanem állandó marad az eseményszám, és az egységnyi időtartam hossza lesz rendkívül rövid. A mozgások sebességét az idő reciprokával, a frekvenciával jellemezhetjük. Az Univerzum egyes korszakaihoz valamilyen karakterisztikus frekvenciát rendelhetünk, amely rendkívül nagy volt a kezdetekben, és fokozatosan csökkent a

konzolidált Univerzumban. Az ősrobbanás utáni Univerzum gyors exponenciális változását az exponenciális jelleg kompenzációjával valósíthatjuk meg, vagyis **a lineáris időfogalomról áttérünk az exponenciálisan változó időfogalomra**. Ennek keretében az Univerzum korával csökken a karakterisztikus frekvencia, vagyis hosszabbodik az idő egysége, a másodperc is. A periodikusan ismétlődő mozgások esetén ez azt jelenti, hogy az egymást követő ciklusok időtartalma hosszabbodni fog. A frekvencia és az időegység olyan transzformációját végezzük el, amely az Univerzum jelenlegi korát veszi alapul, a jövő felé pedig kisebb mozgási frekvenciát határoz meg, azaz lassulni fog az idő múlása; viszont a múlt felé haladva megfordul a dolog, akkor rövidebb periódusokban méri az események hosszát, az első másodpercben különösen drámai mértékben húzza szét időben a robbanásszerű események skáláját. Az ennek megfelelő exponenciális transzformáció a következő lehet:

$$\frac{T_{exp}}{t} = \frac{f}{F_{exp}} = \exp(\Gamma(f_0 - f)) = \exp\left(\Gamma\left(\frac{1}{t_0} - \frac{1}{t}\right)\right).$$

Itt a Γ faktor adja meg az idő karakterisztika „ütemtervét”, f és f_0 az Univerzum korábbi és mai korszakának karakterisztikus frekvenciája, míg t jelöli az Univerzum szokásos (lineáris idejű) korát, végül t_0 felel meg a jelenkornak ugyanebben a dimenzióban, vagyis 13,78 milliárd év az ősrobbanás óta, ami másodpercekben megadva $4,35 \cdot 10^{17}$.

A fenti formulában az f_0 frekvencia tulajdonképpen a Hubble-állandó $1/s$ egységben kifejezve, $f = 1/t$ pedig az Univerzum korának reciproka, amely csak „most” azonos a Hubble-állandóval. Ennek oka, hogy a frekvenciadimenziójú f csökken az Univerzum korával, míg a kozmológia szerint az Univerzum gyorsulva távolul. T_{exp} és F_{exp} a transzformált idő és frekvencia, amit nevezhetünk az Univerzum exponenciális idejének, illetve karakterisztikus frekvenciájának.

4. Az idő transzformációja

A fenti idő-transzformációt nevezhetjük az Univerzum exponenciális lassulási törvényének is, ez viszont felveti a kérdést, hogy a transzformációs szabály hogyan igazodik a fizika törvényeihez? Először is nézzük meg a megváltozott időskála legfőbb sajátosságait!

Amikor $t = t_0$, a kitevő nulla lesz és $T_{exp} = t_0$, illetve $F_{exp} = f_0$. Amikor $t > t_0$, vagyis a jövőbe nézünk, akkor pozitív a kitevő, vagyis $T_{exp} > t$ és $F_{exp} < f_0$, ez felel meg az idő meghosszabbodásának, illetve a lassuló karakterisztikus frekvenciának; míg ha $t < t_0$, az már a múlt, ahol negatív a kitevő, és így T_{exp} kisebb lesz t -nél és F_{exp} nagyobb lesz f_0 -nál. Ezek az általános szabályok, de a konkrét értékek már attól függenek, hogy mekkora az idő dimenziójú Γ konstans. Legyen például egyenlő az Univerzum korával, vagyis $\Gamma = t_0$. Ekkor:

$$\frac{T_{exp}}{t} = \exp\left(1 - \frac{t_0}{t}\right).$$

Hasonlítsuk össze a Γ paraméter választásából adódó időskálát a Föld forgási sebességére alapozott idő hosszúságával! Csillagászati megfontolások szerint korábban a Föld gyorsabban forgott tengelye körül, úgy 600 millió évvel ezelőtt egy fordulat ideje 21 óra lehetett, vagyis azóta a lassulás már 14,3 százalékos. Ha elképzelünk a Földön egy 600 millió

évvel ezelőtti civilizációt, akik szintén a Föld forgására alapozták az egy másodpercet, az akkor 14,3 százalékkal rövidebb lehetett, mint a mai. Mekkora viszont a különbség ennyi idő alatt, ha a $\Gamma = t_0$ egyenlőségből adódó időlassulást fogadjuk el? Eszerint az akkori másodperc 4,45%-kal lenne rövidebb a mainál, vagyis a csökkenés mértéke mintegy háromszor kisebb, mint ami a Föld forgássebességének változásából számítható. Nagyobb Γ választással hozzá lehetne igazítani a számított értéket a Föld forgás idejének rövidüléséhez, de ez nem indokolt, mert nem az exponenciális elv határozza meg a Föld forgási sebességének lassulását, hanem az árapályjelenség „lopja” el a forgási energia egy részét azáltal, hogy a mozgási energiát fokozatosan hőenergiává konvertálja.

Nézzük meg, hogy találhatunk-e valamilyen módszert Γ meghatározására! Először is meg kell vizsgálni, hogyan befolyásolja a fizika törvényeit, ha rövidebb a másodperc hossza és nagyobb a frekvenciája a fizikai folyamatoknak? **Induljunk ki abból, hogy ettől a fizika alaptörvényei nem változnak meg!** Képzeljünk el ismét egy civilizációt valamikor a messzi múltban, mondjuk 600 millió évvel korábban, de akár messzebb is mehetünk. Ami megváltozott, az a mi időskálánkhöz viszonyított frekvencia. Ha az akkori civilizáció ugyanolyan elveket követett, mint mi, és például a céziumatom sugárzásának szintén 9 192 631 770 számú periódusához kötötte az egy másodperc hosszát, akkor az egyes fizikai konstansokra ugyanakkora számértéket kapott. Valójában ezt nevezi a modern fizika mérték- (*gauge*) invarianciának. Ehhez két dolognak kel teljesülnie: **azonos legyen az energia és a fénysebesség!** A fénysebesség akkor lehet változatlan, ha ugyanolyan mértékben csökken a távolság is, mint az időegység, vagyis:

$$\frac{L_{exp}}{l} = \exp(\Gamma(f_0 - f)) = \exp\left(\Gamma\left(\frac{1}{t_0} - \frac{1}{t}\right)\right).$$

Itt L_{exp} a méterrúd csökkenése a nálunk meghatározott l hosszúsághoz képest. Az energia korszakfüggetlensége (invarianciája) azt jelenti, hogy a fény $h \cdot f$ energiakvantuma is azonos marad. Ez viszont az ottani nagyobb frekvencia miatt akkor teljesül, ha a h Planck-állandó ugyanannyiszor volt kisebb a múltban, mint a távolság és az idő. Viszont az energia és c változatlansága miatt az mc^2 , vagyis a tömeg is ugyanakkora volt, mint a mai Univerzumban. A gravitációs energia GMm/R értéke akkor marad változatlan, ha a számlálóban G és a nevezőben az R távolság azonos mértékben változik, vagyis a G általános gravitációs állandó is kisebb volt a korábbi Univerzumban, ha mai korunk idő- és hosszegységében számolunk. Az elektromosság coulomb energiája $Q_1 \cdot Q_2 / R$, akkor marad állandó, ha a töltés négyzete együtt változik a távolsággal. Amikor azt mondjuk, hogy h , G és az elektromos töltés kisebb volt, az abból fakad, hogy az általunk megszokott egységrendszerben fejezzük ki ezek értékét. Viszont az a korai civilizáció, amelyik hasonló elvek alapján definiálja az időt, a távolságot és a tömeget, mint mi (vagyis például 1 méter egyenlő a ^{86}Kr -atom által kibocsátott sugárzás 1 650 763,73 periódushosszával), az a fent említett fizikai állandókra a miénkkel egyező értékeket fog találni.

5. Megfigyelhető-e az időskála változása?

Ezek után fel kell vetni a kérdést, hogy az időegység csökkenése és a távolság rövidülése megfigyelhető-e csillagászatilag? A távolságcsökkenés elvben igen, ha meg tudjuk határozni a távoli galaxisok kiterjedését és bennük a csillagok távolságát. Korábbi példánk szerint 600 millió fényév távolságban a méretcsökkenés 4,45 százalékos, amennyiben az idő Γ skálaparamétere t_0 . Alkalmos lehet-e a skálaparaméter meghatározására a galaxisok méretének statisztikai elemzése? A problémát az jelenti, hogy ekkora távolságból csak a szupernóva-robbanás fénye látható, és nem az egész galaxis. Közelebbi galaxisok esetén már meghatározható a méretük, de nem tudok róla, hogy sort került-e egyáltalán olyan csillagászati analízisre, amikor a távolság függvényében vizsgálták a kérdést. Talán a fény hullámhosszának analízise segíthetne? A vöröseltolódás a 600 millió fényévnnyire levő galaxisoknál a Hubble-törvényből számolva 4,35 százalékos, ez nagyon közel van a transzformációs szabályból adódó értékhez. (A különbség kis értéke abból ered, hogy kis tartományon belül az exponenciális függvény közel lineáris.) Nézzük először azt a mechanizmust, ami a távolodó objektumok esetén vöröseltolódást hoz létre a fotonok abszorpciója során. Bár a kibocsájtott és elnyelt fotonok energiája azonos, mégis létrejön az eltolódás, mert az abszorbeáló elektron csak az energia egy részéhez jut hozzá, a **teljes energiát a teljes objektum veszi át**. A távolodó objektum esetén a hullámhossz megnövekszik, a frekvencia kisebb lesz, és ez a frekvencia határozza meg az abszorpció pillanatában a rezonancia feltételét. Az energiából a rezonanciafrekvenciának megfelelő rész jut az abszorbeáló elektronnak, a fennmaradó rész a molekula, illetve az objektum többi részén oszlik el. A lényeg, hogy van egy valóságos fizikai mozgás a kölcsönhatás mögött. Vajon tekinthetjük-e az idő transzformációját is valóságos mozgásnak? Ez ellen szól, hogy az időskála lassulása miatt a frekvencia növekedne, és nem csökkenne, ami ugyan még nem cáfolat, mert az ellentétes folyamatok egymás mellett is futhatnak, de igazolásnak sem tekinthető. Ezért jobb inkább a mozgási frekvenciák változása helyett a mozgási sebességnek az Univerzum különböző korszakaiban eltérő skálázásáról beszélni.

Nézzük meg a $t = 1$ s tartományt is, akkor az exponenciális függvény kitevője $-\Gamma$ lesz, vagyis a 13,78 milliárd évvel visszalépve $\exp(\Gamma)$ mértékben gyorsabb lehetett a karakterisztikus frekvencia. A standard kozmológia az Univerzum történetét az $5,391 \cdot 10^{-44}$ Planck-időig vetíti vissza, és ezzel fordított arányban növekszik a karakterisztikus frekvencia, amíg elérjük az egy másodpercet. Az exponens kitevője -44 -ről nullára változik, amikor az egy másodperchez érünk, innen tovább haladva jelen korunkig további 17-et változik a kitevő. A kitevők aránya mutatja, hogy az első másodperc alatt valóban sokkal több minden történt, mint az utána következő 13,78 milliárd év alatt. Ha viszont a lineáris időnek megfelelő egy másodperc helyett az annál jóval rövidebb $T_{exp} = \exp(1 - \Gamma)$ értéket vesszük alapul, ebben a sokkal rövidebb időegységben már kiegyenlítődik az eseményűrűség az első másodperc és napjaink között.

A jelenlegi kozmológiai modell szerint az igazán nagy különbség az egy másodpercnél jóval rövidebb időzónában alakult ki. Az Univerzumnak ebben a korai szakaszában elképzelhetetlenül magas volt a hőmérséklet és nagy az anyagsűrűség. Ennek következményeit nem korrigálja az időskála megváltozása, csak tompítja az események ütemét. Minden korszakban olyan fizikai folyamatot kell választani az idő- és távolságegység számára, amely tükrözi az anyag aktuális mozgásait. Ha már kialakultak az atomok (380 ezer

évvel az ősrobbanás után), a kibocsátott sugárzás frekvenciája (ez a mikrohullámú háttérsugárzás) lehet az időegység alapja, előtte pedig a szubatomi részecskék átalakulási sebességéből lehet kiindulni. Óvatosságra int azonban, hogy ebben a korai szakaszban a kozmológia elmélete meglehetősen spekulatív.

A mai kozmológia megtorpan a Planck-időnél és arra sincs válasza, hogy mi volt az ősrobbanás előtt. Ha nem létezett univerzumunk, akkor az idő fogalma is homályba vész. Az exponenciális idő-transzformáció ebben is segít, mert az exponenciális időskála nem mehet el nulláig, ahol az idő-transzformáció szabálya szerint végtelen nagy lenne a karakterisztikus frekvencia. Nincs ezért kezdőpillanat, nem kell arról beszélni, hogyan lett a semmiből valami. Nem az Univerzum keletkezéséről kell beszélni, hanem korszakokról és átalakulásokról kell szólnia az elméletnek. Ez az exponenciális időfelfogás talán legfontosabb tanulsága.

6. Idő-transzformáció és kvantummechanika

Vessük még fel azt a kérdést is, hogy az idő transzformációs szabálya mögött milyen fizikai törvény húzódhat meg. Induljunk ki az energia kvantummechanikai operátorából, amit a $\hbar i \frac{\partial}{\partial t}$ differenciálhányados ad meg. Ez az operátor invariáns az idő-transzformációval szemben, mert az idő csökkenését kiegyenlíti a Planck-állandó csökkenése. A kvantummechanika változásalapú szemléletmód, ahol a változásból indulva jutunk el az állandósághoz. Először felírjuk operátorait, amellyel rákérdezzünk a változásra: **mi változik meg**, majd megoldjuk az operátor sajátérték-egyenletét. Ebben a sajátérték adja meg az állandóságot, a sajátfüggvény pedig leírja a mozgás tér- és időbeliségét.

A kvantummechanika az energiát az idő szerinti változással köti össze, a viszony azonban megfordítható: feltehető az a kérdés is, hogyan függ az idő az energiaváltozástól, azaz a $\frac{\partial}{\partial E} = \frac{1}{\hbar} \frac{\partial}{\partial \omega}$ differenciálhányadosról, ahol felhasználtuk az $E = hf = \hbar\omega$ Planck-törvényt is, melyben $\omega = 2\pi f$ a körfrekvencia. Ez alapján vezethetjük be az idő operátorát a frekvencia szerinti differenciálhányadossal definiálva:

$$\hat{t} = \frac{\partial}{2\pi\partial f} = \frac{\partial}{\partial \omega}.$$

Itt a kvantummechanikai konvencióval szemben nem szerepel az „i” imaginárius egység. Ennek oka, hogy a kvantummechanikában követelmény a normálhatóság, vagyis amikor véges értéket vesz fel az állapotfüggvény négyzetének teljes térre képzett integrálja. Ez a feltétel akkor teljesül, ha imaginárius a differenciáloperátor, mert ehhez periodikus sajátfüggvény tartozik. Erre a normálhatósági feltételre azért van szükség a kvantummechanikában, mert a tér **lokalizált objektumának** (például az elektronnak) stacionárius állapotát akarjuk leírni, melyben a megtalálási valószínűség egységnyi lesz. Az idő és tér azonban nem szorítható korlátok közé, ezért ez a megszorítás szükségtelen, sőt ellentmondáshoz vezet. Általános elv, hogy a vizsgált jelenséghez kell alkalmas matematikai eszközt választani, nem pedig a matematikai módszerhez kell igazítani a jelenséget! **A fizikai elméletekhez nem akkor vagyunk hűek, ha minden határon túl alkalmazzuk szabályrendszerét, hanem amikor kijelöljük az érvényességi kereteket.**

Bár az időoperátor bevezetése kvantummechanikai analógián keresztül körülményesnek tűnhet, de komoly előnye van az eljárásnak, mert megvilágítja a kapcsolatot az energia és az idő között. Matematikailag könnyű eljutni ugyanide, ha abból indulunk ki, hogy $t = 1/f$, mert ebből már adódik, hogy az időt operátorként definiálva $\frac{\partial}{\partial f}$ alakú differenciális művelethez jutunk. Az időoperátor szerkezetéből következik, hogy annak sajátértéke a Γ skálafaktor, sajátfüggvénye pedig az exponenciális idő-transzformáció, hiszen

$$\frac{\partial}{\partial f} \exp(\Gamma(f_0 - f)) = -\Gamma \exp(\Gamma(f_0 - f)).$$

Hasonló módon értelmezhetjük a távolság operátorát, melynek sajátfüggvénye a hosszúság mértékének exponenciális csökkenését írja le, amikor a múlt felé haladunk. Az $l = ct = c/f$ összefüggésnek megfelelően adhatjuk meg a távolság operátorát:

$$\hat{l} = \frac{c}{2\pi} \frac{\partial}{\partial f} = c \frac{\partial}{\partial \omega}.$$

Az időoperátorral való arányosságból következik, hogy azonosak a transzformációs tulajdonságok is.

7. Konklúzió

A nemlineáris extrapoláció kozmológiai távlatait vizsgáltuk meg. Ennek során megállapíthattuk, hogy az idő- és térfüggés exponenciális skálája olyan **kozmológiai szemléletmódot** hoz létre, amely megalapozott fizikai elvekre támaszkodik, és elkerüli az Univerzum létrejöttének problematikáját. Nem teljesíti azonban a bizonyíthatósági (cáfolhatósági) kritériumot, minthogy nincs olyan konkrét csillagászati megfigyelés, ami a szemléletmód helyességét igazolná, vagy cáfolná.

ANTALFAI Márta

Boldog Gizella királyné életének értékőrző és értékalkotó állomásai a lélektan és a történelem keresztmetszetében

Boldog Gizella királyné (984 körül–1065) életútja a női személyiség kiteljesedésében meghatározó szerepet játszó fejlődési állomásokat teheti számunkra tanulmányozhatóvá. Ezt követően néhány jelentős európai királyné, illetve királynő életéből emelünk ki jórészt ismert motívumokat, hogy ezekkel együtt megvilágíthassuk személyes kapcsolódásukat az egyetemes emberi értékekhez.

Ezen értékeket a személyiségfejlődés folyamatát előmozdító, belső késztetésként megélt, velünk született archetípusok, azaz ősképek aktiválják.¹ Ezen ősképek, mint prototípusok, nem csupán az emberiség évezredek tapasztalatait sűrítik magukba, hanem tartalmazzák a lelki morfológiai azonosságunkat is. Vagyis mindazokat a humánspecifikus értékeket, amelyek érvényre jutását a környezeti tényezőkkel összefonódva katalizálják.

A személyiség kiteljesedésének folyamatában olyan sajátos szakaszok figyelhetők meg, amelyekben a belső érési folyamatok és a környezeti tényezők együttes hatására az adott fejlődési periódusra jellemző archetípusok konstituálódhatnak és ún. rész-identitásban ölthetnek testet.

Az archetípusok tehát olyan ősi, mindannyiunk lelki struktúrájában őrzött, velünk született működési módok, amelyeket legbensőbb önazonosságként, sokszor hivatásként élünk meg, míg a közösségben gyakran szerepként jelentkeznek. Ez a „szerep” azonban nem felvett, nem a mindenkori érdekekhez igazodó, hanem belülről érkező késztetés, amely belső világunkból táplálkozik.

A személyiség kiteljesedése – C. G. Jung lélektanából kiindulva – egy életen át tartó folyamat. Lényege a belső növekedés, amely születésünktől halálunkig tart. Ez a növekedés lényegében minőségi változásokat, transzformációkat, Verena Kast megközelítésében ún. alkotói ugrásokat foglal magában.² Ezt a folyamatot Jung individuációként, azaz önmegvalósításként értelmezi, ami nem azonos az énmegvalósítással, az én, az ego uralmával. Az élet teljességének megéléséhez elengedhetetlen, hogy kapcsolatban legyünk a kollektív tudattalant tartalmazó belső világunkkal, és életünk folyamán eljussunk ahhoz a legbensőbb, lélekmélyi *isteni központhoz*,³ amelyről Jézust idézve, a következőt olvashatjuk: „Nem lehet azt mondani: Nézzétek, itt van, vagy amott! Mert az Isten országa bennetek van.”⁴ A teljességélmény egyfajta átszellemülést, megnyugvást, biztonságot és megrendülést is nyújt – mindazt, ami a személyiség egészét érinti. Ennek megélése egyben spirituális út

¹ Carl Gustav Jung „archetípusokon azokat a velünk született pszichés hajlamokat vagy viselkedésmintákat értette, amelyek az emberi fajban közősek. VON FRANZ, Marie-Luise: *Álmok*. Ursus Libris Kiadó. Budapest, 2009. 45.

² Vö. KAST, Verena: *Búcsú az áldozatszereptől*. Európa Kiadó. Budapest, 2004.

³ JUNG, Carl Gustav: *A nyugati és keleti vallások lélektanáról*. Scolar Kiadó. Budapest, 2005. 171–173.

⁴ Lukács Evangéliuma, 17,21.

is, egyszerre alászállás és felemelkedés. Megrendítő példája ennek az útnak Boldog Gizella élete. Ám ide sorolhatnánk – női szenteket említvén – többek között Szent Erzsébet, Szent Margit vagy Jeanne d’Arc alakját, illetve életét is.

Bodrog Miklós megközelítésében az individuáció, azaz az önmegvalósítás célja, hogy az ember a valami módon beléoltott személyes küldetését – a vallás nyelvén szólva, az isteni tervet – beteljesítse.⁵

Tekintsük át, hogy milyen „isteni tervet” is közvetíthetnek az archetípusok, mint ősképek az életút szakaszai vonatkozásában. Népmesekeutatásaim eredményeképpen egy sajátos női fejlődési út bontakozott ki előttem, különösen az átmeneti (kisiskoláskortól felnőttkorig terjedő) időszak tekintetében.⁶ Ez a periódus a férfi fejlődési úttól több vonatkozásban is eltérést jelez. Elsősorban bizonyos személyiségfunkciók időbeni megjelenését és kibontakozását illetően. Mivel a népmese – lényegében és egyben sokatmondóan – egyidős az emberiséggel, ennek folytán olyan évezredes tapasztalatokat őriz, amelyek egyszersmind esszenciáját adják a személyiség velünk született, archetipikus működésének.⁷

Az individuáció egyes fázisspecifikus fejlődési szakaszait – kisiskoláskor, kora serdülőkor, serdülőkor, koraifjú kor, ifjúkor, fiatal felnőttkor, felnőttkor – fémjelző, értékőrző funkcióval rendelkező archetípusok a fejlődés folyamatában részidentitásként integrálódhatnak a személyiségben. Lehetőséget teremtve ez által olyan tulajdonságok megjelenésére, amelyek a fejlődés generációról generációra ismétlődő folyamatában értékalkotók.

Tekintsük át röviden, a teljesség igénye nélkül, a női személyiség kibontakozásában meghatározó szerepet játszó, ún. *fejlődési archetípusokat*.

A 8–10 éves (kisiskolás) korban aktiválódó „*Okos lány archetípus*” és részidentitás a kora serülőkorig tart. A gondolkodó funkció aktiválódása, majd a környezet segítségével ennek fejlesztése a női kibontakozás fontos állomása. Előmozdítja a helyes önértékelés és kompetenciaérzés kifejlődését. Kevésbé ismert, hogy a kora középkorban a lányok oktatására milyen nagy hangsúlyt fektettek, a középkor végéig tanultságban a férfiakkal vetekedtek.⁸ Pierre Riché francia neveléstörténész a kora középkori arisztokrata lányok neveléséről írja, hogy a fiúkéval egyező irodalmi képzésben részesültek. Az eredetileg apácának szánt Gizella nevelése részben a hercegi palotában, részben monostorban történt. „A fejedelmi leányoknak gyakran többet kellett tanulniuk, mint a fiúknak.”⁹

A kisiskoláskort követő *kora serdülőkorban* aktiválódó „*Jószívű lány archetípus*” a személyiség érző, érzelmi oldalát fejleszti. Olyan értékeket, mint együttérzés, szelídség, jóság, türelem, gondoskodás, gyengék, elesettek támogatása. Gizella az apácázárdában gyakorolhatta mindezeket a képességeket, többek között „itt tanulta meg azokat a csodaszép gregorián dallamokat, amelyek egész életén át kísérték és beleénekeltek lelkébe az isteni szeretet himnuszait”.¹⁰ Jóllehet nem csupán beleénekeltek, de meg is nyithatták lelkét az érzelmek kiadásához. Jellemzője ezen életszakasznak, hogy a másoknak való segítségnyújtás, az odaadás, a szolgálat jelent igazi örömet és megelégedettséget.

⁵ BODROG Miklós: *Álmaink barlangvilága. C. G. Jung nyomában* – Hermész könyvek. Budapest, 1995.

⁶ Vö. ANTALFAI Márta: *A női lélek útja mondákban és mesékben*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006.

⁷ Vö. ANTALFAI Márta: *A személyiségfejlődés mint értékőrző és értékalkotó folyamat* = Az individuálpszichológia útján. A Magyar Individuálpszichológiai Egyesület folyóirata. 3 (2006) 1. sz.

⁸ HORN Emil: *Magyarországi Szent Erzsébet életrajza*. Szent István Társulat. Budapest, [É. n.] 21.

⁹ Dr. SZÁNTÓ Konrád OFM: *Boldog Gizella első magyar királyné*. Ecclesia Kiadó. Budapest, 1988. 45.

¹⁰ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 1977. 114–115.

1. kép: Árpád-házi Szent Margit a Nyulak-szigetén

Mindezen tulajdonságok később, a kora serdülőkor után, több fejlődési szakaszt követően, leginkább az anyai identitásban teljednek ki, ám kibontakozásukhoz meghatározó időszakot képez a kora serdülőkor.

Ugyanakkor a fenti életszakasz segítő, támogató, másokért áldozatot hozó tulajdonságaira épülhet Gizellánál a későbbiekben – már királynéként – irgalmassága, a szegények támogatása, amiért a „mindenkin segítő királyné” nevet kapta. Udvarában pihentek meg a zarándokok, a Jeruzsálembé igyekvő lovagok serege. A mindenki iránt gyöngéd nő, főképpen a nyomorékokat, a bajban sínylődőket, a papokat és templomokat

részesítette jótékonyágában.¹¹ Az elesettek iránti szeretetéről tanúskodik a következő legenda, mely szerint: „Télvíz idején Veszprém környékén egy rosszul öltözött, didergő, fát gyújtogató asszonyt látott meg. Megegett rajta a szíve, levetette prêmes bundáját, és a szegény asszonynak ajándékozta.”¹²

Házasságkötéséig az apácázárdában töltött idő lehetőséget teremtett számára megélni a külvilágtól való elvonulást, Istenhez fordulást, egyben a belső világ felfedezését, azaz a *serdülőkor inkubációs időszakát*, amelyet a mesék üzenete alapján „Hófehérke archetípusnak” neveztem el. A hófehérség – magától értetődően – a tisztaság, az érintetlenség, s ahogy a mese főszereplőjénél is tetten érhető, a külvilágtól való elvonulás, a befelé figyelés szimbóluma is. Boldog Gizella ezen serdülőkort megidéző életszakasza későbbi éveiben, bár más formában, de újraéled és segítségére lesz abban, hogy – férje halálát követően – visszatérhessen a kolostorba.

Boldog Gizellával szemben Szent Margit, elfogadva a külvilágtól való végleges elvonulást, az Istennek szentelve magát, a „belső várkastély” felfedezésének egy életre szóló útját választotta. Nem lépett tovább a nő evilági kiteljesedéséhez vezető következő lépcsőfokra.

2. kép: Árpád-házi Szent Margit

¹¹ Szántó, 1988. 77.

¹² RANKL Lajos-SCHMID M. Farkas-VÉRTESS József: *Gizella Magyarország első királynéja Szent István hitvese*. Történelmi életkép. Székesfehérvár, 1935. 94.

Koraserdülő-serdülő korában Gizella is apáca szeretett volna lenni, mint húga, Brigitta. Képes volt azonban lemondani ezen vágyáról, majd hazáját odahagyva áldozatot vállalni azért, hogy a keresztény hit terjesztője legyen férje mellett, akit az országépítés során mindenhová elkísért.

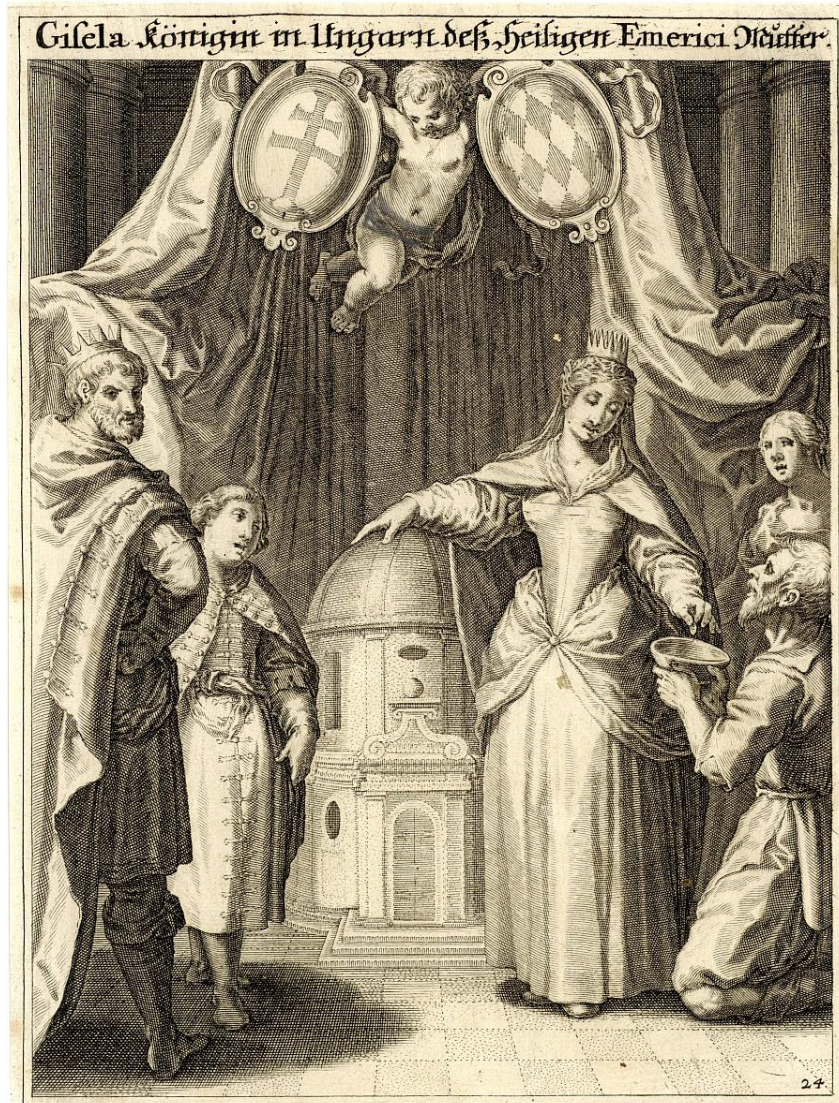
Tizenhat éves volt, amikor Domonkos érsek királynévá koronázta. „Miközben királynéi koronáját a fejére helyezte, a következőket mondhatta: Vedd a dicsőség koronáját és tudd, hogy te is részese vagy a birodalom kormányzásának, s az Úristen népének mindig eredményesen viseld gondját.”¹³ A későserdülő-koraifjú korba érkező lányok, kilépve belső világukból - ahogy a mesék is üzenik -, a „Naplányok korszakukat” élik. Azon archetípus aktiválódik bennük, amelynek ereje, az előző életszakasszal éppen ellentétesen, cselekvésre hívja és a külvilág felé hajtja őket. Gizella is „ennek megfelelően” társuralkodó lesz az egyházszervezésben, s mint királyné, férje segítőtársa az országkormányzásban.

3. kép: Szent István és családja, Gizella társ az uralkodásban

¹³ SCHÜTZ Antal – SEBES Ferenc – BALANYI György – SZAMEK József – TOMEK Vince: *Szentek élete az év minden napjára*. Szent István Társulat. Budapest, 1932. I. kötet. 228.

A személyes életét messze felülmúló, az ország felemelkedéséért hozott – ma közéleti tevékenységnek neveznénk – áldozatos munkája mellett, koraiifjú, majd ifjúkorba lépve, már *anyaként*, gyermekei nevelésével foglalkozik, azaz a *családanyai hivatást* is felvállalja.

4. kép: Gizella királyné Szent Istvánnal és Szent Imrével

A női életút talán legerősebb, belülről érkező ősi hívására, amit a lélektan az *anyaarchetípus* megjelenéseként definiál, Gizella 24 éves koráig *elsősorban anya*. Majd anyósa halálát követően a család mellett az ország és az egyház építésén férje oldalán fáradozó asszony. Pauler Gyula, a kitűnő történész és Szent István-szakértő, a hitvesi szeretet erősségét hangsúlyozza Gizellánál, aki férjét „rokon lélekkel támogatta és követte, amennyire nő tehetete...”¹⁴

¹⁴ PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. A MTA Könyvkiadó Vállalata. Budapest, I. kötet. 1893. 22.

A női kiteljesedés és fejlődés – a lányból nővé, a nőtől feleséggé, majd anyává, s egyben társsá válás – útjának fontos állomásához érkeztünk: Gizella, már *mint érett nő*, képes anyaként a gyermekeit, családját, udvartartását gondozni, és mellette a királynéi birtokok és udvarházak működéséről is gondoskodni. Megadatot számára, hogy megélje és betöltse *anyai*, majd úgy a szűkebb, mint tágabb környezetében a *családanya archetípusához* kötődő segítő, támogató, megtartó és egyben fejlődést előmozdító küldetését. Férje mellett munkatárs az egyházszerzésben, részt vesz az országkormányzásban. Nevéhez kapcsolódik többek között a veszprémi székesegyház, a veszprémvölgyi görög apácázárda, a Nyitra melletti monostor, a bakonybéli apátság építtetése, továbbá az egyházi ruhákat készítő műhelyek létesítése. „Gizellának és munkatársainak kb. 300-350 templomot kellett ellátniuk miseruhával, kehelyfehéreneművel és oltárterítővel.”¹⁵

5. kép: Szent István és Gizella

¹⁵ SZÁNTÓ, 1988. 87.

Hitbeli elköteleződése mellett magas szintű tudatosságra és nagy lelki erőre vall, hogy késő *felnőtt, illetve idős korára* képes volt lemondani a világi életről, a vagyonról, a királynéi „pozícióról”. Ahogy megküzdött élete tragédiáival, úgy valószínűleg az életút ún. normatív kríziseivel is, így például a korunkban oly gyakori kapuzárási pánikkal, életközép-krízissel, ha egyáltalán átélt hasonlókat. Ugyanis 60 éves korától, 81 éves korában bekövetkezett haláláig a passzai bencés szerzetesi közösség apátnőjeként a rend vezetésével és neveléssel foglalkozott.

Visszavonultan, ámde nem cselekvés nélkül él a kolostorban. Tetten érhetjük életének utolsó szakaszában – az *időskor archetípusát* megidéző – másokért végzett munkát: *tanít, nevel, szolgál*.

6. kép: Gizella a „koronázási leplet” varrja

A fentiekben ismertett életút állomásai azt láttatják, hogy Boldog Gizella nem csak megélhette, hanem egyesítette is magában a női fejlődést és kiteljesedést aktiváló archetípusokat.

Mindezekből adódóan a királyné életútjáról a teljesség juthat eszünkbe. Ezt a „teljes életet” azonban át- meg átszövi a tudatosan felvállalt áldozathozatal. Feltehetjük magunknak a kérdést, hogy miért vállalta és hogy volt képes betölteni 12 éves korától haláláig ezt a szolgálatot? Honnan vette hozzá az erőt?

„Életének legboldogabb percei vagy órái közé – ahogy Szántó Konrádnál olvashatjuk – azok a templomlátogatások tartoztak, amikor ... az oltár lépcsőjén térdelve, tekintetét a feszületre vagy az Oltáriszentséget őrző emelvényre függesztette.” „...Mert életének célját nem az udvar örömeinek és kényelmének élvezésében, hanem Isten szolgálatában látta.”¹⁶

Életrajzírói, a korabeli krónikák, dokumentumok és a történészek munkái egyként arról tesznek tanúságot, hogy Boldog Gizella ehhez az áldozatos, másokért élő, a Teremtést és a teremtett világot szolgáló élethez az erőt és kitartást Istennek való elköteleződéséből merítette, férjével együtt, mondhatni, mintegy a Teremtő segítőtársául szegődve. Nem a hatalmi pozíció, nem az azzal járó gazdagság és vagyongyarapítás éltette. Amikor 1045-ben visszatért Passauba, koronáját a veszprémi székesegyháznak ajándékozta.

A királynő élettörténete azt az üzenetet is közvetítheti számunkra, hogy éppen Istennel való folyamatos kapcsolata segítette őt abban, hogy kibontakozhassanak a személyiségében rejlő mindazon értékek, amelyek által betölthette égi és földi küldetését.

Az ősképekre, azaz az elődök tapasztalataira, valamint a „belénk oltott isteni tervre” épülő életút egyben értékőrző és értékalkotó. Ezen az úton nyílik lehetőség az egyént és a közösséget egyaránt szolgáló, velünk született képességek és tulajdonságok megvalósítására. Az individuációnak ez az útja életünk végéig tart, ám hatásában azon is túlmutató.¹⁷ Hiszen az a példa, melyet az elődök akarva akaratlanul átörökítenek, azon megmunkált élet és viselkedésmód, amelyet mintaként, pusztán az életükkel az utódoknak átadnak – maradandó nyomokat hagy.

Erre az átadásra, a múlt és jelen egymást feltételező összefonódására talán egyik legmegragadhatóbb példa magának a királyságnak az intézménye, úgy is mint szimbólum, és úgy is mint valóság. Ezen intézmény tekintetében nyilvánvaló a jelen múltban gyökeredzése, s a különféle királynői szerepekben is jól megragadhatók a fentiekben ismertetett egyetemes női archetípusok, mint a múlt értékeinek és hagyományainak őrzői.

Nemcsak Anglia, de mondhatni az egész világ gyászolta a 2022-ben eltávozott II. Erzsébetet (1926–2022). Érdekes egybeesés ez a Boldog Gizella királynénkra történő emlékezés-sorozattal, amely már több mint egy évet ölel fel. II. Erzsébet a Windsor-háznak egy átlagos képességekkel rendelkező tagja volt. Mint ismeretes, eredetileg nem is készült erre a pozícióra. Azonban másként fordult a történelem kereke, és élete végéig küldetesként tekintett sorsa fordulására. Leginkább a fegyelmezettség és a kötelességteljesítés morálját érezte magához legközelebb állónak, mint erős társadalmi elvárást.

Uralkodását a régi értékek lehetőleg változatlan formában való fenntartásának igénye jellemezte. Ugyanakkor mindez együtt járt az ő esetében az előkelősködés, a fennhéjzás, mint magatartás elutasításával is. Személyiségére az egyszerűség és közvetlenség volt jellemző. Ez tette rokonszenvenné az emberek előtt. A hétköznapi élet kereteinek elfogadása nála abban is megnyilvánult, hogy – az akkori női szerepmintáktól eléggé elrugaszkodva – a II. világháború időszakában kitanulta az autószerelő (!) szakmát, és a háború alatt gyakorolta is: vöröskeresztes teherautókat vezetett és szerelt. Megjelenik ebben az életszakaszában – már Gizella esetében is találkoztunk ezzel – a környezetét alakítani vágyó „hősnő”, a „*Napleánya archetípus*”, majd az ifjúkor napjainkban szingliként működő,

¹⁶ SZÁNTÓ, 1988. 90.

¹⁷ JUNG, 2005. 170.

a társadalomban saját magának pozíciót teremteni vágyó, az igazságért síkra szálló nő archetípusa. Megjegyezném, hogy korunk szingli-törekvéseit sok esetben inkább az önös érdek és nem a másokért végzett munka, nem az igazságért való kiállás jellemzi.

A háborút tehetetlenül elszenvedő – leginkább a serdülőkort, azaz a „Hófehérke archetípust” megidéző – működésmód helyett az akkor még csak főhercegnő a hősiességnek is beillő cselekvést választotta: a brit hadsereg kapitányaként sebesülteket szállító teherautót vezetett. Ezen igazságot tevő és kereső életszakasz archetípusáról a csak a 20. században szentté avatott *Jeanne d’Arc (1412–1431)* alakja juthat eszünkbe. Ám amíg Erzsébet, Gizellához hasonlóan több fejlődési állomást megélve és személyiségébe integrálva tovább tudott lépni egy következő életszakaszba, Jeanne d’Arcnak ez nem adatott meg.

7. kép: Árpád-házi Szent Erzsébet kenyeret oszt a szegényeknek

II. András leánya, *Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231)* életét végigkísérte a szegényekről, elesettekről, betegekről való gondoskodás. A szelídség, jóság, alázat és még az ellenségeivel szemben is a megbocsájtás és a szeretet jellemezte. Ám Szent Erzsébet életének is volt kora ifjúkorára tehetően egy olyan szakasza, amikor szinte hősiességgel küzdve igazáért, környezete jobbításáért szállt síkra. Boldog házasságban élve IV. Lajos thüringiai tartományi gróffal, vele együtt lovagolva járta be a birodalmat – Gizella királynéhoz hasonlóan –, felmérve, hogy hol van szükség segítségre, fejlesztésre.¹⁸ Férjével együtt templomokat, kórházakat építtettek. Miután fiatalon özvegyen maradt, a gyermekeiről való gondoskodás mellett az éhezőknek, betegeknek osztotta szét vagyonát. Életét Isten szolgálatának szentelve, az általa létesített kórházban „betegápolóként”, fiatalon hunyt el. Végigtekintve életén, mondhatjuk, hogy azt a Gizella királynéhoz hasonló női kiteljesedés jellemezte.

¹⁸ Sz. JÓNÁS Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986. 68.

Visszatérve II. Erzsébethez, az ő döntéseiben és vállalásaiban mindjárt a kezdetektől úgyszintén megtalálhatjuk az alárendelődés és alázat erőteljes motívumait. Még élete utolsó éveit is a másokon való segítség, a rászorulókat támogatása, az adományozás, összességében az élet védelmére irányuló törekvések töltötték ki.

8. kép: II. Erzsébet koronázási portréja (részlet)

Kiemelhető az a figyelemre méltó tulajdonsága, miszerint képes volt az átlagember normáit és az arisztokratikus ethoszt ötvözni. Ugyanakkor nem utasította el a pompát és az ünneplés kultuszát sem, mint háttérteret, amely a királyság megnyilvánulásmódjának nélkülözhetetlen kelléke és egyben szimbóluma, s ezek között a legfontosabb, maga a korona. Utóbbi lényegi tartalmát magyar vonatkozásban Schlachta Margit fogalmazta meg, az államformáról szóló nemzetgyűlési vita során, a méltóság, mint személyes érték védelmében: „Amikor a királyt megkoronázzák, megkoronázzák a népet is” – jelentette ki.¹⁹

II. Erzsébet nagy hangsúlyt fektetett az angol királyság tárgyi, családi elemeire és rekvizitumaira is, melyek az ősi kezdetekhez nyúlnak vissza. Ezek egyben a királyság szimbólumai is, amelyek átmentik az előző korok értékeit a mai ember számára.

A magyar Gizella királyné a német területek romanizált kultúráját, a latin kulturális tartalmakat jelenítette meg itteni fellépésével. Ebben a vonatkozásban is volt értékőrző, értékmentő és -átvivő szerepe, mint a majd őt követő királynőknek, királynéknak.

¹⁹ *Magyar Nemzet*, 1946. február 1.

Ide kapcsolhatók a népmesék királyai, királynői is, akik az értékek folyamatosságát szimbolizálják, mint egyfajta archetipikus működési módot. Ám amíg a népmesékben a királyságért való küzdelem, illetve a királyok közötti küzdelem mindig azzal végződik, hogy a királyság újjászületik és új erőre kap, s vele együtt a transzcendens értékek is – a valóságos királyságokban nem minden királynőnek sikerült a korábban már említett értékeket, köztük talán a legmeghatározóbbat, a földi és égi dimenzió, azaz a profán és a szakrális közötti összekötő szerepet betöltenie.

Gizella királyné, amint az korábban már említésre került, társuralkodói szerepet is betöltött, azaz olyan feleség volt, aki részt vett különféle, a királyság intézményrendszerét megtestesítő létesítmények megalkotásában, valamint a vallásos érzület és hit meggyökereztetésében. A Képes Krónikában olvashatjuk, hogy István és Gizella közösen alapítják meg az óbudai prépostságot.

9. kép: Szent István király és felesége Óbudán templomot alapít

A királyné a saját vagyonából fejleszti kedvenc tartózkodási helyét, Veszprém városát, ahol székesegyházat is épített. Ugyanakkor jártas a női mesterségekben is.

A Gizella Litániában²⁰ többek között a következőket olvashatjuk róla:

- Isten hű szolgálóleánya,
- erős hitű hittérítő,
- a fiatal magyar egyház gondviselője, aki
- a kétkezi munkát nem tartotta rangon alulinak,
- házastársa iránt a tapintatosság,
- hitvesi szeretet,
- szelídség,
- de ha kell, erős fellépés jellemezte,
- jótettek fáradhatatlan gyakorlója,
- a megaláztatások elviselője,
- szerető édesanya és családanya,
- férje halála után zárdába vonult, csak Istennek élt.

10. kép: Gizella királyné éjszakai imája

Időben nagyot ugorva, megemlíthető I. Ferenc József felesége, Erzsébet királyné (1837–1898), aki bár szíven viselte a magyar érdekek képviselőjét, ugyanakkor nem igyekezett mintát adni a társadalom számára. Jóllehet, az uralkodóházak minden esetben mintaadó szereppel is rendelkeztek, minőségi példázatot igyekeztek nyújtani, amely egyben mindenki számára megvalósítandó érték és cél volt.

Beatrix (1938–) holland királynő, illetve a királyi család utazásait, nyaralásait és életeseményeit mindig figyelemmel kísérték a hollandok, nyomon követték életüket, mivel bizonyos mértékig minta volt számukra. Ezt illusztrálta az az epizód a 2000-es évek elején, amikor Beatrix királyné lemondta részvételét az unokaöccse esküvőjén, mert arra a napra esett egy közintézmény felavatása, amire már korábban elköteleződött. A magánérdeknek a közérdekért való föláldozása, mint erkölcsi példázat, jó érzéssel töltötte el az embereket, nagy hatást gyakorolt a hollandokra.

A királynői szerephez tartozott természetesen magának az uralkodóháznak, mint családnak az egyben tartása is. Itt említhető meg a családiasságra, házastársi hűségre való törekvéseken belül is kiemelkedő szerepet játszó angol *Viktória királynő (1819–1901)*, aki talán a családi tűzhely kultuszát ápoló és tovább vivő magatartásáról legismertebb. Ugyanakkor mégsem csak pusztán a privát családi és házastársi szerep emelhető ki uralkodása tekintetében, hanem az általa képviselt *házastársi hűség és főként a bensőséges párkapcsolat* is. Így a női életszakaszokat tekintve, Viktória az ideális *házastársi kapcsolat archetípusát* testesítheti meg.

²⁰ Ld.: <http://www.magyszentcsalad.hu/imak/23-litania-boldog-gizella-kiralyné-tiszteletére.html>

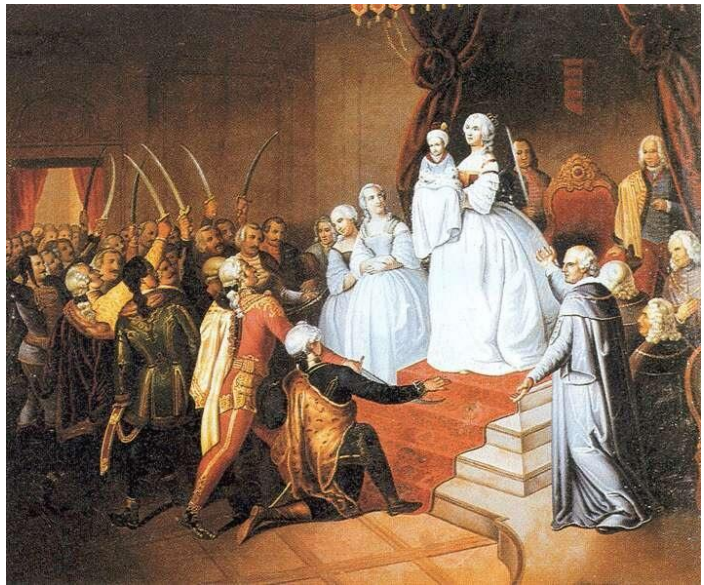

11. kép: Viktória királynő és Albert herceg az esküvő reggelén

Bizonyos tekintetben rokonítható vele *Mária Terézia (1717–1780)*, akinek életében viszont az *anyai hivatás* domborodott ki igazán. Ez nem pusztán gyermekeinek nagy száma okán említendő, hanem az ezzel összefüggésben lévő anyai szerepnek az uralkodói szerepbe történő beágyazódása folytán is. Figyelemre méltó, hogy miközben komoly ellentétek feszültek az örökös tartományok és Magyarország között, Mária Teréziának ez a fajta anyai, gondoskodó szerepe hatást gyakorolt a magyar nemzeti közvéleményre és aktiválta a mindannyiunkban ott lévő *anyaarchetípust*. Jellemző volt Mária Teréziára az emberi esendőségeket megértően kezelő, anyai, védelmező, támogató attitűd is. Egyfajta anyai odafordulás az alattvalókhöz jellemezte. A magyar nemzeti-népi emlékezetben így élt Mária Terézia, ami felülírta a Habsburg–Lotharingiai-ház és a magyarok között a politikai problémákat és feszültségeket.²¹

²¹ Horváth J. András történész-levéltáros személyes közlése.

Ismert mozzanat az osztrák örökösödési háború időszakából, hogy amikor a poroszok nő-volta miatt kétségbe vonták uralkodói jogát, és Nagy Frigyes porosz király hadat üzent Bécsnek, Mária Terézia, mint magyar királynő a pozsonyi országgyűléshez fordult segítségért. Karjában tartva fiát, a későbbi II. Józsefet, az ott levő rendek kiszolgáltatót helyzetétől meghatódtak, s „életünket és vérünket!” felkiáltással álltak a királynő mellé. A mindenkori – így a bennünk is élő – anya, illetve anyaság iránti lojalitás hatása testesült meg ebben a jelenetben.

12. kép: A magyar rendek hódolata Mária Terézia előtt az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen

13. kép: I. Erzsébet angol királynő

I. Erzsébet angol királynőt (1533–1603) viszont *kiemelkedő áldozathozatala* miatt említeném. Amint az ismeretes, annak érdekében, hogy összetartsa a nemzetet, lényegében feláldozta magánéletét. Sőt, mondhatni, azon túlmenően nőiségének megélését és kiteljesítését is a hazáért, hiszen uralkodása alatt erősödik meg az anglikán egyház és Anglia hatalmi helyzete.

A mi Erzsébet királynénkat viszont – pozitív tulajdonságai és értékei mellett – éppen, hogy az *áldozathozataltól való elfordulás* jellemezte. Mintegy belesüllyedt, mondhatni a privát életbe, s nem tudta képviselni a császár és királynéi méltóságtól elvárt, a korábbiakban már említésre került archetipikus működésmódot. Kicsit narcisztikus, depressziós magatartással találkozunk XVI. Lajos francia király felesége, *Mária Antoinette (1755–1793)* esetében is, aki szintén nem töltötte be azt a szerepet, melyet a francia nemzet elvárt volna tőle. Menekült a közérdek szolgálata elől.

14. kép: Erzsébet császárné és királyné

Ám nem mehetünk el szó nélkül ezen összefüggések tekintetében az utolsó *magyar királyné, IV. Károly felesége, Zita (1892–1989)* esete mellett sem. Mártír szerepével trónfosztásban és száműzetésben részesült *hitvese társ mártíriumát* hordozta. Férjét és elvesztett uralkodói státuszát egész életében gyászolta, sem jogilag, sem lelkileg nem mondva le királynői szerepéről és méltóságáról. Hitének és meggyőződésének erejét bizonyítja, hogy 1989-ben bekövetkezett halálakor Straub F. Brúnó, az Elnöki Tanács Elnöke koszorút küldött sírjára. Vagyis még a kommunista Magyarország vezetése is, végül egy gesztus erejéig, elismerte az egy életen át fenntartott *királynői szerepigényt*.

15. kép: Zita királyné a királykoronázáskor

Boldog Gizella életének a lélektan, azon belül is a személyiség kiteljesedésének vetületében történő elemzése mellett hozott példák talán érzékelhetővé tehetik, hogy a királyság, azon belül is a *királynő és királyné*, mint archetípus meghaladja a mindennapok működés módját és az éppen érvényes normarendszert. Egyetemes értékek hordozói, amelyek túlnőnek a hétköznapi dimenziókon.

Ugyanakkor maga az archetípus mindannyiunkban ott lévő őskép, minta, prototípus, amelynek nemegyszer numinózus ereje képes porrá törni, avagy elárasztani, de ugyanakkor képes fel is emelni bennünket a spirituális, szakrális szférába.²² Hogy ez a numinózus, mondhatni isteni erő mely irányba hat, ezt, meglátásom szerint, befolyásolja az élethez való hozzáállásunk. A tanulmányban Boldog Gizella sorsa mellé állított és ismertetett személyiségeket a királynéhoz hasonlóan semmiképpen sem a privát életlehetőségek szerinti érdekek vezérelték, hanem a másokért hozott áldozat, a társadalom, a közösség jobbításának szándéka, még ha ez a szándék sok esetben csak részben valósult is meg. A fentiekben érintett tulajdonságok, a *hatásában az élethosszon is túlmutató fejlődésre* lehetnek példák. Ugyanakkor nehéz lenne felmérni, hogy a különböző individuációs utak hogyan forgatták a történelem kerekét, az utánuk jövő generációk életét.

Gizella királyné életének lélektani elemzésén túl, a történelem gazdag tárházából kiemelt és említésre került királynék és királynők ugyanakkor olyan archetipikus női működésmódokat is képviselnek, illetve szimbolizálnak, amelyek lényegében benne rejlenek a női pszichében, mint kibontakozási lehetőség.

Képek jegyzéke

1. kép: Hadzsy Olga: Árpád-házi Szent Margit a Nyulak-szigetén, 1939, olaj, vászon, Biksady Galéria (<https://www.mutargy.com/festmeny-grafika/102-tetel-szent-margit-a-nyulak-szigeten-1939>)

2. kép: Juan de Borgoña: Árpád-házi Szent Margit (részlet), 1495, olaj, fatábla, Madrid, Museo Nacional de Prado (wikipedia)

3. kép: Bráda Tibor: Szent István és családja, Gizella társ az uralkodásban. Dunaújváros, Krisztus Király-plébániatemplom. Üvegablak (részlet), méret: 4,5 × 7,4 m. Fotó: Németh Andrea. In: Regina Gisela. KNRF 2023. 43. o.

4. kép: Gizella királyné Szent Istvánnal és Szent Imrével. Bavaria pia. 1628. 34. Rézmetszet. Fotó: Piarista Múzeum. In: Regina Gisela. KNRF, 2023. 37. o.

5. kép: Ispánky József: Szent István és Gizella. 1938. Veszprém, Vár utca. Fotó: Thaler Tamás. In: Regina Gisela. KNRF, 2023. 172. o.

6. kép: Roskovics Ignác: Gizella a „koronázási leplet” varrja. Falfreskó. 1905. Budapest, Rózsák terei Istenszülő Oltalma görögkatolikus templom. In: Regina Gisela. KNRF, 2023. 167. o.

7. kép: Edmund Blair Leighton: Árpád-házi Szent Erzsébet kenyeret oszt a szegényeknek, 1895, olaj, vászon, Collection of Fred and Sherry Ross (wikipedia)

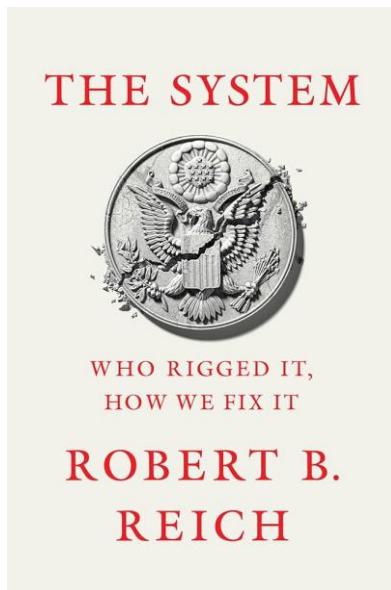
²² JUNG, 2005. 22.

8. kép: Cecil Beaton: II. Erzsébet koronázási portréja (részlet), 1953, fénykép, London, Royal Collection Trust (wikipedia)
9. kép: Szent István király és felesége Óbudán templomot alapít. Képes Krónika, 1358 k. Budapest, OSzK. In: Regina Gisela. KNRF, 2023. 38. o.
10. kép: Szinte Gábor: Gizella királyné éjszakai imája (részlet). Fotó: Magyar Művészekért Alapítvány, Kortárs Magyar Festőművészek Portál. In: Regina Gisela. KNRF, 2023. 42. o.
11. kép: Ifj. Samuel William Reynolds: Viktória királynő és Albert herceg az esküvő reggelén (részlet), 1844, mezzotinto, London, National Portrait Gallery (wikipedia)
12. kép: Josef Hasslwander: A magyar rendek hódolata Mária Terézia előtt az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen, 1850 körül, olaj, vászon (wikipedia)
13. kép: George Gower: I. Erzsébet angol királynő, 1588 körül, olaj, fatábla, London, National Gallery (wikipedia)
14. kép: Franz Xaver Winterhalter: Erzsébet császárné és királyné, 1865, olaj, vászon, Wien, Kunsthistorisches Museum (wikipedia)
15. kép: Strelisky Sándor: Zita királyné a királykoronázáskor, fénykép, 1916 (wikipedia)

Szemle

BOTOS Katalin

Demokrácia-e még Amerika?

Robert Reich

The System

Who Rigged It and How We Fix It

Alfred A. Knopf
New York, 2020
224 oldal

Robert Reich munkásságát már évtizedek óta figyelemmel követem. A rendszerváltás után, 1991-ben jelent meg a *The Work of Nations* című könyve, amely a 21. századra való felkészülés jegyében fogalmazódott meg. 1993–1997 között Clinton elnök munkaügyi minisztere volt. Azóta professzor, szakíró, politikai aktivista. Az első felszólalók között szerepelt, aki élesen felhívta a figyelmet az amerikai dolgozó rétegek relatív elszegényedésére, lemaradására, illetve a megtermelt jövedelem szétosztási rendszerének hiányosságaira. Nem a piacgazdaság megszüntetését, csak működésének igazságosabbá tételét tartja céljának, erre utal egy előző könyvének címe is: „Mentsük meg a kapitalizmust – nem kevesek, hanem mindenki számára.” Legutóbbi kiadványában (*The system – who rigged it-and how we fix it*) azt keresi, hogyan lehetne az amerikai gazdasági rendszer működését igazságosabbá tenni.

A szerző ismerteti Martin Gilens és Benjamin Page professzor egy 2014-ben kiadott elemzését, melyben élesen megfogalmazták, hogy „az USA nem tekinthető demokráciának”, ugyanis az amerikai tömegeknek szinte semmi hatásuk nincs a kongresszus törvényhozására. Amióta 2010-ben eltörölték a cégek kampánypénz-adományozási korlátját, azóta a politikát még inkább csak a pénz irányítja, s nem az emberek szavazata. Pontosabban: olyan mértékű befolyásolásra van mód e rengeteg pénz segítségével, ami lehetővé teszi a részérdekek államérdekké emelését, a tömegek kijátszását a demokratikus választások fűgefalevelével...

Reich azt emeli ki, hogy a szuper gazdagok olyan képzést tudnak gyermekeiknek biztosítani, amelynek segítségével egyenes út vezet a politikai karrierhez, akár bejutást a

Kongresszusbais. Vagyonuk lehetővé teszi, hogy olyan egészségügyi ellátáshoz jussanak, ami csak keveseknek osztályrésze, és egy olyan igazságügyi rendszer működését teszik lehetővé, mely által elkerülhetővé válik számukra a börtön. (Mondani se kell, mennyire aktuálisak napjainkban ezek a több évvel ezelőtt leírt szavak... Természetesen nem Reich az egyetlen, aki ezt látja. Az általam igen sokra tartott pénzügyi szakember, Raghuram Rajan is világosan leírta, már 2010-es sikerkönyvében az amerikai kapitalizmus fent idézett visszasságait.)

Reich szinte azt mondja, hogy Amerikában a gazdagok számára eljött a szocializmus... Idézi, hogy nemcsak a makroszinten, de a mikroökonómiában, a vállalatgazdaságban is markáns változások mentek végbe. A vállalatvezetés célfüggvénye nem a stakeholderek, vagyis az összes érdekelt előnyének maximalizálása, hanem csak a shareholders, a részvényesek igényének kielégítése lett. Ezt lehetővé tette a szakszervezetek szerepének letörése, és a Wall Street szabályozásának túlzott liberalizálása. A cégvezetés a profitmaximalizálást az ellenséges cégek átvételével, a bérek leszorításával, elbocsátásokkal, kiszervezésekkel érte el. Hozzáteszem, hogy mindeközben a saját részre történő részvényvisszavásárlásokkal nagyszerű bónuszlehetőségekhez juttatták a menedzsmentet... Igaz, az általános közgazdasági képzés nem adott segítséget a korszerű menedzsmenttechnikák tanításához, az innováció korában... A könyv értékelői szerint erre nem utal a szerző.¹

Az író rámutat arra, hogy a dolgozó rétegek háromféle választ adtak az őket érő kihívásra:

1. Fokozódott a nők munkába állása.
2. Hosszabb ideig, több állásban dolgoztak a munkavállalók.
3. Kölcsönökből egészítették ki a jövedelmüket.

Igen, Amerika lakossága egyre jobban eladósodott. (Ahogy Rajan írta: „Egyenek hitelt!”)

A szerző láttatja, hogy a nagy váltópártok között – bár van némi különbség a szociális érzékenység terén – a vagyonkoncentrációt illetően az álláspontok sajnos nem különböznek. Pedig Reichnek sincs jobb ötlete, más válasza, mint hogy a szavazóknak kellene okosan dönteni annak érdekében, hogy az anomáliákat ki lehessen igazítani. Számos törvény módosítására lenne szükség, mindenekelőtt a kampányfinanszírozásnál és a Legfelsőbb Bíróság működésének szabályozásánál. Kérde azonban az ember, hogyan, amikor a gazdag cégek adományaikkal mindkét nagy pártot a markukban tartják?

Reich szerint el kell felejteni a *jobb-bal* politikai megosztást. **Az igazi ellentét: demokrácia az oligarchiával szemben.**² A mindenkori elitek sajnos számos eszköz révén elérik valahogyan, hogy a tömegek akceptálják az ő jogukat a hatalomhoz: vallások, dogmák, ideológiák segítségével...

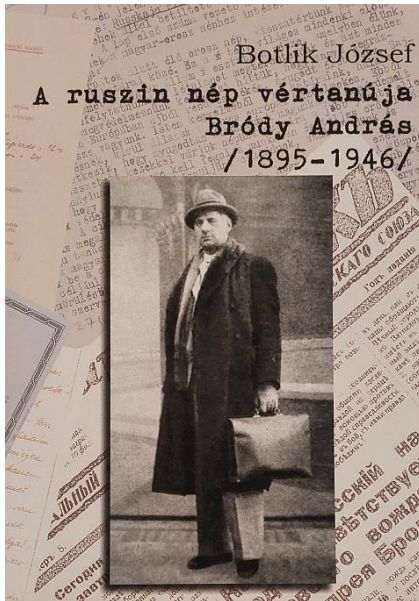
Igen, ezeknek a megváltoztatása lenne a legfontosabb feladat. A manipulációs lehetőségek csökkentése... Mindehhez természetesen nehéz valós megoldási alternatívákat kínálni. Ebben kevésbé erőteljes a könyv, mint a bíráló megfogalmazásában, de azért a maga bíráló miatt is megéri, hogy elolvassuk. Azért, hogy kiábránduljunk abból az illúzióból – már akinek még van ilyen –, hogy Amerika példát mutat, merre kell haladnunk.

¹ Az ismertetéshez felhasználtam *Joseph Oddo* recenzióját: Review of The System: Who Rigged It and How We Fix It <https://www.linkedin.com/pulse/review-system-who-rigged-how-we-fix-joseph-oddo>

² Az oligarchikus államok rangsorában Amerika viszont csak a 26. helyen áll. Lásd erről korábbi ismertetésünket (két témával korábban).

BRAUN László

Recenzió Botlik József *A ruszin nép vértanúja, Bródy András (1895–1946)* című könyvéről

Botlik József
**A ruszin nép vértanúja, Bródy András
(1895–1946)**

Fővárosi Ruszin Nemzetiségi Önkormányzat
Budapest, 2022
389 oldal

Egy nem mindennapi ember élete a történelem sodrásában.

A XX. század viharos eseményeit emberi méltósággal nehéz volt megélni, sőt, a méltóság megőrzését az élettel nem mindig lehetett összeegyeztetni. Egy történelmi életút jelenik meg előttünk, de annak minden sajátosságával együtt jól példázza egy térség lakosságának a hányattatásait, reményeit, vágyait, küzdelmeit, megtörését, csalódását. Ezek ugyan nem történelmi, hanem elsősorban érzelmi kategóriák, de ki vitatná, hogy a történelmi eseményeket és folyamatokat az érzelmek nagyon is erősen befolyásolják. Botlik József sokoldalú és alapos történelmi munkájában az egyéni sors mellett feltárul a vidék lakosságának múltja és az ott élő közösségek törekvései.

Nem egyszerű feladat Kárpátalja történelméről írni. A XX. század világegéseit és az azzal együtt járó területi változások viszontagságait, a nemzetiségi viszonyokból származó különbségeket és a politikai megosztottságot akár egyazon nemzetiségen belül ugyancsak nehezzé teszik a régió eseményeinek a megértését – sokszor még a helyiek számára is. Bizonyos események, személyek történelmi szerepének és hatásának a megfogalmazása ma is olyan érzelmi hullámmot vált ki, hogy azok kutatása és leírása korlátok közé szorul. Botlik József munkássága során már korábban is e korlátokat lebontva dolgozta fel a mai Kárpátalja múltjának több jelentős eseményét, amelyek egyrészt elősegítették azok megismerését, másrészt köztudatba kerülésük révén intenzívebbé tették a helyi történelmi vizsgálatokat.

A szerző több évtizedes, Kárpátalja történelmét feltáró kutatásainak köszönhetően született meg Bródy András, az egykori ruszin miniszterelnök életéről szóló könyv.

A mű nem egy klasszikus életrajzi regény. Az események megértéséhez szükséges Kárpátalja történelmének az áttekintése, amit a szerző az életút bemutatása mellett folyamatosan részletez. A negyed évszázad alatt lezajlott országváltások a XX. század első felében nemcsak különböző politikai berendezkedéseket, hanem más-más világot jelentettek. Az életrajzi és a politikai események egyes helyeken akár napról napra történő bemutatása közelebb viszi az olvasót Bródy András gondolkodásának és cselekedeteinek a megértéséhez.

A szerző munkája során jelentős forrásanyagra, illetve – nem csak magyar nyelvű – szakirodalomra támaszkodott, több szempontból megvizsgálva az eseményeket, illetve kiigazítva egyes, korábban hitelesnek vélt állításokat. A könyvben leírt mondanivaló alátámasztására szolgáló hivatkozások sokoldalúsága miatt egyes állítások értelmezésén vitatkozni ugyan lehet, de azok tárgyilagosságát megkérdőjelezni semmiképp.

A könyvnek már az első fejezetében, amely Bródy András gyermek- és ifjúkorát foglalja össze, helyet kap Kárpátalja kialakulásának és Csehszlovákiához kerülésének története. Bródy tanulóéveinek időszakában jött létre néhány társával az a szoros kapcsolat, amely végigkísérte egészen haláláig. A terület közigazgatási határainak, politikai hovatartozásának és nevének kialakulását is elemzi a szerző. A Kárpátalja név, amely korábban földrajzi fogalomként jelent meg, politikai meghatározásként valójában a Podkarpatszka Rusz fordítása, annak második tagja nélkül, hiszen a keleti határokon túl rekedt magyarok az ország egységében, és nem egy autonóm jogokkal biztosított régióban gondolkodtak. Sokszor meglepedezünk arról, amit a szerző itt megemlít, hogy miközben Kárpátaljáról és a ruszinokról beszélünk, a vidék százezer főt meghaladó magyar lakosságáról „*a saint-germaini szerződés természetesen hallgatott*”.

A második fejezet Bródy András politikai pályafutását és fokozatos felemelkedését elemzi, rávilágítva a ruszinok politikai törekvéseire, illetve megosztottságukra. Bródy az 1920-as évek közepén emelkedett a helyi politika élvonalába, elsősorban az Autonóm Földműves Szövetség soraiban képviselve a ruszin lakosság érdekeit. Szakmai életútja kezdetén is meg kellett küzdenie úgy a ruszin közösség belső ellentéteiből adódóan más politikai nézeteket képviselőkkel, mint a csehszlovák kormányok autonómiát elhárító ármánykodásaival. Magánéletének talán legszebb pillanatai is ebben az időszakban történtek, amikor megismerkedett későbbi feleségével, Nécs Mária Magdolnával, amit a szerző elsősorban az egykori ruszin miniszterelnök özvegyének és fiának az elbeszélései alapján vetett papírra – utánajárva, helyesbítve az idő által elhomályosított emlékezet hibáit. Az 1938-as történelmi események hatására a területi változásokat türelmetlenül siettetni akaró és hősiesen küzdő Rongyos Gárda tevékenységéről is szó esik a fejezet végén.

A harmadik fejezet Bródy életének egy rövid, de emberpróbáló időszakát kíséri nyomon. Az összeomlás szélén álló csehszlovák állam Kárpátalja számára jóváhagyta az autonómiát, a politikus – ahogyan akkor nevezték – a kárpátorosz ügyek minisztere lett. Az 1938 ősztől 1939 tavaszáig tartó időszak Bródy számára zuhanás a magasságból a mélységbe, miniszterelnöki pozíciójától a letartóztatásán át a börtönben töltött hónapok nehéz periódusát jelentette. A könyv írója a fogságból írott levelekkel érzékelteti Bródy emberi tartását, családjához fűződő viszonyát. Közben képet kaphatunk az első bécsi döntésről és az azt megelőző tárgyalásokról, Kárpáti Ukrajna létrejöttének körülményeiről.

A negyedik fejezet nem Bródy Andrást állítja a középpontba. A börtönben töltött hónapok párhuzamaként a Kárpátalján történt események sorozata jelenik meg külön részben. Kárpáti Ukrajna belső viszonyairól, a félelem jegyében megtartott választásról, önállóságának kikiáltásáról, visszavételéről Magyarország kötelékébe, és a magyar–szlovák fegyveres összetűzésről szól. Ez a rövidebb rész elengedhetetlenül szükséges a történelmi helyzet megértéséhez, a politikai és területi változások ábrázolásához.

Az ötödik fejezetben Bródynak Kárpátalja autonómiájáért folytatott küzdelmét összegzi a szerző, a terület visszatérésétől a második bécsi döntésig. A vidék földrajzi meghatározása a fejezet elején kapott helyet, mivel abban az időszakban a magyarok által lakott déli sávot a Felvidék részének tekintették, és csak a többnyire ruténok által lakott hegyvidéki terület jelentette Kárpátalját. A ruszin, rutén, magyar–oroszlak névnevek alkalmazása és azok változásainak leírása a pontos és helyes fogalomhasználat miatt fontos. Az ekkoriban zajló, autonómia kialakításával kapcsolatos tárgyalásokat és autonómiatervezeteket részletesen tárgyalja a fejezet, közte Bródy túlzó, horvát minta alapján egyfajta társországi követelését, amit még párttársai – Demkó Mihály, Illiczky Sándor és Marina Gyula – is elleneztek abban a formában. Kidolgozásra került a „Törvényjavaslat a Kárpátaljai Vajdaság önkormányzatáról”, amely – elsősorban a háborús feszültség miatt – a Képviselőházban nagy vihart kavart, és végül Teleki Pál miniszterelnöknek 1940 augusztusában vissza kellett vonnia. A szerző azonban kitér az 1939 nyarán hatályba lépett 6200/1939. M. E. számú kormányrendeletre, amely 1944 őszéig volt hatályban, és magyar–rutén kétnyelvű közigazgatást biztosított.

A következő, hatodik fejezet témája éppen a magyar–rutén kétnyelvű közigazgatás, illetve annak időszaka. Az akkor használatos kifejezés szerint a rutén nyelv a magyarral egyenjogú hivatalos nyelvvé vált, melyet minden hatósággal, hivattal és közintézménnyel szóbeli és írásbeli érintkezés esetén, szabadon lehetett használni. A területre kiterjedő törvényeket, rendeleteket és hatósági hirdetményeket hiteles fordításban is meg kellett jelentetni. A tisztviselők kötelesek voltak úgy rutén, mint magyar nyelven ellátni hivatalaikat. Az iskolákban egyaránt biztosítani kellett a rutén és a magyar nyelv oktatását. Kétnyelvű, latin és cirill betűs feliratok jelentek meg a településeken.

A kormányrendeletet többször is említi a szerző, hiszen az az ún. magyar időszak végéig működött, és még a partizánok megjelenésekor, a Magyar Királyi Honvéd Közigazgatás és Gazdasági Parancsnokság vezetőjének 1944 nyarán tett javaslatára sem módosították. Nem aktualizálva a munkát, de a sorokat olvasva óhatatlanul felvetődik 1991-től a kárpátaljai lakosság, illetve a 2000-es évek elején a helyi magyarság autonómia-tervezése – békeidőszakban. Botlik József könyvének a vége felé, a tizenegyedik fejezetben ezt úgy fogalmazta meg, hogy az egykori kétnyelvű közigazgatás „tizedével is megelégedett volna a 2010-es évek elejéig a kárpátaljai magyarság”.

A fejezetben a szerző nem hallgatja el a kialakult nehézségeket, melyeket Bródy András Horthy Miklós kormányzó számára írott, de el nem küldött levelén keresztül mutat be. Rávilágít azonban azokra az álhírekre is, amelyeket Bródy lapja, a *Russzkaja Pravda* közölt a munkácsi orosz nyelvű feliratokról. A magyar állam viszonyát Kárpátaljához jól mutatta az államellenes szervezkedésbe keveredett fiatalok felmentése, Kállay Miklós miniszterelnök látogatása és beszéde 1943. november 7-én Huszton, vagy éppen 1944 nyarán Bródy pártja, a Kárpátaljai Ruszinok Népi Egység Pártja megalakulásának engedélyezése, amikor a német megszállás után politikai pártokat tiltottak be.

A hetedik fejezet Bródy András országgyűlési munkáját mutatja be felszólalásain keresztül. A képviselőház működésének törvénycikkkel szabályozott leírásával vezeti fel ezt a részt szerző, amelyek a választások elmaradása miatt a visszacsatolt területek képviselőinek a meghívásáról szóltak. Bródy beszédeiben kifejezte személye és népe hűségét Magyarországhoz, reményét és bizalmát az autonómia megvalósulásában. Felszólalásaiban számos javaslatot tett jogi, gazdasági, kulturális és társadalmi téren. Többször említette, hogy az intézkedések elmaradása, a késlekedés eltávolítja egymástól a magyarokat és a magyarorszokat, valamint felerősíti az ellenséges propagandát. Ha a jelen történelmi ismereteinek tudatában állíthatjuk, hogy Bródy András politikai előretétele nem mindenben volt helyes, azt is alá kell húznunk, hogy egyes esetekben nagyon jól látta a dolgokat. „*Ha tehát arról lenne szó, hogy a Szovjet át akarná és át tudná lépni a Kárpátokat akkor ezt nem miattunk tenné; mi legfeljebb egy fajvédelemmel indokolt ugródeszka lehetnénk*” – írta 1939. december 7-én. A ruszinság helyzetének több oldalról történő megvilágítása érdekében Botlik József vonatkozó részleteket idéz Hokky Károly, a nagyszöllősi választókerület képviselőjének beszédéből. A felszólalás világosan utal arra a pozitív diszkriminációra, amelyben a kárpátaljai ruszinok részesültek.

A nyolcadik fejezet Kárpátalja szovjet katonai megszállásának körülményeit és következményeit írja le. Egy hadtörténelmi elemzés, a hadmozdulatokat bemutató rész után tér rá a szerző Kárpátalja szovjetesítésére. A szovjet hatóságok rendkívüli mértékben figyeltek arra, hogy a világ felé a megszállás hivatalosan önkéntes csatlakozásnak tűnjön, miközben brutális eszközökkel hajtották végre azt az etnikai tisztogatást, melyet a kárpátaljai magyar és német férfiak elhurcolásaként jegyez a történelemírás. Ezután megtartották a politikai színjátékaikat, amelyek következtében létrejött Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártja és Népi Tanácsa, megszavaztatták Kárpátontúli Ukrajna „újraegyesülését” Szovjet-Ukrajnával, és ehhez még aláírásokat is gyűjtöttek. A szovjet hatóságoknak ráadásul olyan területszerzési igényeik is voltak, amelyek következtében bizonyos magyarországi, korábban Kárpátaljához nem tartozó területeket is el akartak foglalni. A szerző lépésről lépésre követi nyomon az eseményeket, aprólékosan lehvivatkozva, levéltári és szakirodalmi adatokkal alátámasztva minden állítását.

A következő, kilencedik fejezet a szovjetesítés egy másik példáját, a személyes leszámolást mutatja be Bródy András tragikus példáján keresztül, ami *Az ember tragédiája* a modern korban. Nem az számított, hogy nem követett el büntetést, nem sértett törvényt, egyedül az, hogy más nézetet képviselt, s ehhez még tekintélye is volt az emberek körében. Egy bűnözői módszerekkel irányító hatalomnak törvényei is a bűnözést szolgálják, aminek célja nem az igazság feltárása, hanem a megfélemlítés. Erről sem Bródynak, sem a családjának, sem a többi hasonlóképpen kivégzett vagy meggyilkolt áldozatnak nem volt tudomása, ilyenre nem gondolhattak. Egy másik világ jelent meg, mert a világháborúk során elbukott a civilizáció, aminek következtében egy modern kori barbarizmus alakult ki, s az enyhült ugyan, de nyomai mindenütt jelen voltak-vannak. Maga után hagyott megtört embereket, félelmet, gyanakvást, kiszolgáltatottságot és szenvedést. Civilizált élethez civilizáció kell – nem az általános felfogásban, hanem a maga kulturális-társadalmi vonatkozásában. Botlik József ebben a fejezetben perének iratanyagán keresztül érzékelteti Bródy András kiszolgáltatottságát, valamint feleségének írott levelei által a sorsát méltósággal viselő embert. Ettől még szomorúbb volt az élők, Bródy családjának a helyzete, sorstalansága, amit talán soha nem gyógyított be az idő.

A tizedik fejezet ifjabb Bródy András édesapja rehabilitációjáért folytatott küzdelmét írja le. A hatalom szembesítése az igazsággal nagyon nehéz feladat. A szembesítőnek azért, mert évtizedekig elhallgatott igazságot kell bizonyítania, és fel kell tépnie a korábbi fájdalmas sebeket; a szembesülőnek meg azért, mert el kell ismernie saját bűnösségét, azaz annak a rendszernek a korábbi bűneit, melyet akkor még képviselői működtettek. A „rehabilitáltuk” kifejezés leírása nem volt több, mint tartalom nélküli szó, és a pénzbeli visszatérítés még az elkobzott vagyontárgyak összegét sem kárpótolta, nemhogy a több évtizedes megaláztatást. Ehhez a részhez csak a legszükségesebb mértékben szól hozzá a szerző, főként a lefordított és átgépelte dokumentumok szövege által tárul fel a Bródy András ártatlanságának elismertetéséért folytatott küzdelem, ami talán így még tragikusabban mutatja be a család kálváriáját.

A tizenegyedik fejezetnek Botlik József *A ruszin nép vértanújának emlékezete* címet adta. A fejezetben helyet kapnak a családtagok személyes visszaemlékezései, de alapvetően egy részletes elemzése a Bródy Andrásról szóló cikkeknek, egy 1948-ban megjelent írással kezdődik és a 2010-es évek elejéig tekinti át azokat. Rendkívül tanulságos ez a betekintés az egykori ruszin miniszterelnök életével és tevékenységével foglalkozó írásokba. Az is láthatóvá válik, mennyire és milyen irányban változott a történeti gondolkodás Bródy személyével kapcsolatosan. A szerző ezt fejezetének utolsó bekezdésében foglalja össze.

A könyvben helyet kapott még egy tartalomhoz elengedhetetlen *Fogalomtár*, jegyzék *Bródy András művei, válogatott cikkei, Csehszlovák parlamenti felszólalásairól*, valamint a *Források* és a szakirodalom jegyzékét követően *Köszönetnyilvánítás* a munkát elősegítő személyek részére, valamint *Családi fényképek és okiratok*, amelyek szinte személyes kapcsolatot teremtenek Bródy Andrásal és családjával.

Nagy jelentősége van annak, hogy történelmünk kiemelkedő személyiségei a nemzeti emlékezet tárházában elfoglalják méltó helyüket. Botlik József könyve rendkívül fontos e tekintetben, hiszen tisztázza és a helyére teszi Bródy András történelmi szerepét. Nem kívánja többnek mutatni az első ruszin miniszterelnököt, mint amilyen valójában volt. Egy-egy szövegrészben éppúgy kiemeli emberi és politikusi erényeit, mint gyengeségeit vagy talán gyarlóságait. Bródy hitt Istenben, a családi szeretet erejében, az igaz eszmékben, a becsületes munka eredményében, a kötelességtudat fontosságában.

Bródy András magyar és ruszin származású volt, s ebből ő szándékosan a ruszin identitást választotta. Nemzeti hovatartozása azonban tudatosan a magyar politikai törekvések felé irányította, és a magyar–ruszin összetartozást nemcsak hirdette, de annak jelképes alakjává vált. Autonómatörekvéseiben a ruszin nép érdekeit tartotta szem előtt, de sohasem cselekedett a magyarság érdekei ellen, sőt, őszintén hitte, hogy a két nép fejlődése kölcsönösen erősíti egymást. Személyében jelent meg az a ruszin nemzetiségű hivatásos politikus, aki az egyházhoz közel állt, de már nem egyházi körből származott, s népe széles körű autonómiájában gondolkodva az egymás mellett élést, és nem az összekapcsolódást akarta egy másik közösséggel. Tragédiája úgy a ruszin, mint a magyar politika végzetét is jelentette Kárpátalján a szovjet időkben. Talán az sem véletlen, hogy egy magyar történész írta meg életének történetét. Így Bródy András a ruszin nép vértanúja – de talán a magyaré is.

Ismeret-Szerző

Szent István napján Gizellára emlékezünk

Több okunk is van Szent István napján hitvesét, Gizella királynét szóba hozni. Nemcsak a történelmi emlékezet reálisabb megrajzolása miatt, hanem azért is – és főként azért –, mert az első magyar királyi pár életét tekintve a férfi és női lét olyan arányos, harmonikus együttléte érzékelhető, ami ettől az ősoktól örökölt mintától a későbbiek folyamán fokozatosan eltolódott az Európában honos aránytalanság felé, s mind a mai napig ezen a nyomon tartja magát. Márpedig mi úgy látjuk, hogy minden olyan bajunknak, ami akár a külső világot, akár belső világunkat a modernségben terheli, ennek az arányosságnak az eltorzulása az okozója.

A királyi pár harmóniájának alapja két pilléren nyugodott.

Az első a magyar hagyományban lévő nőtisztelet. Ez nem valamiféle elvtelen előnyhöz juttatása a nőiségnek, hanem éppen a nőnek mint természeténél fogva nem az erő pozíciójában lévő létezőnek az elvszerű helyzetbe hozása az erő által ahhoz, hogy teremtő misztériumában méltósággal eljárhasson. Ez a nőtisztelet a magyar hagyományban ősi időkhöz megy vissza, és csak egyik leképeződésének tekinthető az Emese álmaként megörökölt mítosz, melyben a magyarság létezésének eredeztetése látványosan nem egy férfihoz, hanem egy nőhöz, az Ősanyához kötődik. Továbbmenve pedig a hagyományban, az évkörben a létezés megerősítő fordulópontok mindegyike nőhöz, a megfelelő szimbolikus névvel rendelkező Boldogasszonyhoz kötődött. Továbbá ugyanennek a hagyománynak egyenes folytatása az a történelmi emlékezetünkben konkrétan megmaradt aktus, melynek során Szent István Magyarországot nem az Atyaistennek, nem Jézus Krisztusnak, hanem Szűz Máriának, az Istenszülőnek ajánlja fel.

Az a szellemi környezet, amelyben a férfi viszonyát a nőhöz ilyen metafizikai szimbólumok határozzák meg, nem félelemből, nem tehetetlenségből, nem kompetenciák hiányából, hanem annak előzékeny belátásából, hogy az emberi minőség arányos megnyilvánulásához a férfinak kell megnyitnia a nő manifeszt mozgásterét, István uralkodói magatartásában megfelelő közegét jelentette Gizella női és társuralkodói kiteljesedésének. A harmónia másik pillére Gizella származása és személye.

Géza fejedelem diplomáciai sikerének jelentős eredményeként kell elkönyvelnünk azt a tényt, hogy őt magát elfogadták II. Henrik, bajor herceg és Gizella, burgundiai hercegnő lánya, Gizella kérőjeként, a keresztségben az István nevet nyert fia számára.

Gizella, aki hajadonként Regensburgban, kolostorban nevelkedett, ahol korának klasszikus műveltségét a legmagasabb szinten tehette magáévá, családjá révén a korabeli Európa legmagasabb rangú köreiből tartozott, akinek kezét elnyerni minden szóba jöhető kérőnek megtiszteltetés lett volna.

Amint az látható, a 900-as évek közepétől német-római császárokat, méghozzá I., II. és III. Ottót adó dinasztia felmenője I. (Madarász) Henrik, akinek I. Ottón kívül fia volt I. Henrik, bajor herceg. Ezen a hercegi ágon látta meg a napvilágot II. (Civakodó) Henrik, bajor herceg, akinek Gizella, burgundiai hercegnővel kötött házasságából született Gizella, a későbbi magyar királyné. Továbbá, az Ottók német-római császári dinasztiája III. Ottót követően megszakad, és 1002-től az a II. (Szent) Henrik lesz a német-római császár, aki az I. (Madarász) Henriktől induló dinasztia másik ágán éppen Gizella testvére.

Gizella tehát úgy származása, mint neveltetése és szellemi képességei terén a legmagasabb uralkodói kompetenciák birtokosa, aki mint hitvestárs, nem csupán reprezentatív, hanem egy ország életét meghatározó, aktív szerepre rendeltetett.

István és Gizella együttese, egymást kiegészítve, tudatosan munkálkodott Magyarországot Európán belüli szilárd hatalmi tényezővé, a kisebb és nagyobb hatalmi centrumok által elfogadott pozícióba emelni. A Kárpát-medencében alig több mint egy évszázada (újra) megtelepedett magyarságot a törzsi és vallási széthúzásokkal szemben, a nagy bejárható terekhez szokott nomád életmódról egy alapjaiban eltérő, más szokásrendet, más kultúrát igénylő gazdasági struktúrába kellett átvezetni. Mi sem jellemzőbb, mint egy ilyen helyzet veszélyes feszültségektől terheltsége. Belső harcok, erőszak, pártoskodás, ahol csak egy tiszta jövőképből származó, annak megvalósítására következetesen irányuló akarat válhat eredményessé.

Gizella női aktivitása főként az egyház fejlesztésében érvényesült. Veszprémbe helyezett központtal templomok, rendházak alapítása, ezek felszerelése az ellátásukat biztosító birtokokkal, illetve a szertartásokhoz elengedhetetlenül fontos kegytárgyakkal, papi öltözékekkel, miseruhákkal, amelyek a maguk idejében rendkívüli kultúrát, rendkívüli gondosságot, és nem utolsósorban rendkívüli mértékű erőforrást igényeltek.

Szinte minden István és Gizella alakját megörökítő alkotáson egymást segítő, egyenrangú felekként kerültek ábrázolásra, a Gizella kezében többnyire templomkettővel, jelezve egyházépítő munkáját.

Vállalásuk tudatossága eredményeikben nyert visszaigazolást, aminek következményeként az európai politikai térben, az utód nélküli II. Henrik halálát követően következetes egyértelműséggel fogalmazhatták meg igényüket a német trónra fiuk, Imre herceg számára. Lett is ebből olyan trónharc, amit nyílt erőpróbában nem, hanem csak a szokásos vadkanhítoriá mögé rejtve volt képes az ellentábor megoldani.

Imre herceggel az Árpád-ház egy ága elhagyta az e világi tereket, azonban a mű, melyet létrehozta, a mai napig létünk alapját képezi. Elmaradt tisztesség, hogy István után Gizella királyné szentté avatása is folyamatban van. Utunk múltból a jövőbe, léptük nyomában járni adatott.

Major Gyöngyi

Prokopp Mária: Gizella Királyné – hagyomány és megújulás

2022. február 10.

Prof. Dr. Prokopp Mária online előadása (Zoom)

<https://www.femmeharmone.com/iii-efolyam-2-szam/ismeret-szerzo8/prokopp-maria-gizella-kiralyne-hagyomany-es-megujulas/>

Gizella királyné a harmadik évezredben – interdiszciplináris konferencia (összefoglaló)

2022. június 29.
Kertész Imre Intézet, Budapest

<https://www.femmeharmonie.com/iii-efolyam-2-szam/ismeret-szerzo8/gizella-kiralyné-a-harmadik-evezredben-interdiszciplinaris-konferencia-osszefoglalo/>

HÉJJAS István

Tudományos elméletek logikai megalapozottsága

A tudományos elméletek alapvető célja: megfigyelt jelenségek racionális magyarázata. Felmerülhet a kérdés, hogy a magyarázat mennyire megbízható, mennyire bizonyul igaznak, vajon a természet visszaigazolja-e az elméletet.

A **racionalizmus** alapelveit René Descartes, Benedict de Spinoza és Gottfried Wilhelm Leibniz fogalmazták meg a XVII. században. Eszerint a világ logikai következtetések útján megismerhető és megérthető. Velük szemben az empirikusok, így John Locke, George Berkeley és David Hume az érzékszervi tapasztalások prioritását hangsúlyozták, és a logikus gondolkodást ezek másodlagos következményének tekintették.

A modern racionalizmus a két irányzat kombinációja. Eszerint a materiális világról nyerhető közvetlen vagy közvetett (pl. műszeres) megfigyelésekre, tapasztalásokra épülő logikai következtetésekkel – vagyis „tudományos” módszerrel – lehet a világot megismerni és megérteni.

A racionalizmus legradikálisabb irányzata a pozitívizmus, azon belül is a logikai pozitívizmus, amely szerint létezik az, ami tudományos módszerrel igazolható, és nem létezik, ami nem igazolható. Ezen irányzat klasszikus képviselői a XIX. században Ernst Mach és Herbert Spencer, a XX. század elején pedig a 1920-as években működött Bécsi Kör alapítói, elsősorban Moritz Slick és Rudolf Carnap voltak.

Szigorúan racionális alapon azonban a XX. század tudományos eredményeinek jelentős része meg sem születhetett volna. Az igazán nagy horderejű felfedezések általában ellenkeznek azokkal az elméletekkel, amelyeket logikai alapon már bizonyítottnak tekint a „hivatalos” tudomány.

Amikor az egyetemista Max Planck közölte a professzorával, hogy fizikus szeretne lenni, a tanár úr azzal igyekezett lebeszélni, hogy a fizika lezárt tudomány, további jelentősebb felfedezés már nem várható.

Az 1880-as években pedig a francia Parlamentben arról vitatkoztak, hogy meg kellene szüntetni a Szabadalmi Hivatalt. A betérjesztők indoka az volt, hogy nem érdemes fenntartani az adófizetők pénzén ilyen költséges intézetet, hiszen már minden fel van találva, ami egyáltalán feltalálható.

Sigmund **Freud** vetette fel a kérdést, vajon az ember tekinthető-e racionális lénynek. Szerinte az ember, bár rendelkezik racionális gondolkodási képességgel, ezt azonban általában nem arra használja, hogy optimális döntéseket hozzon, inkább arra, hogy tudattalan eredetű, érzelmi-indulati indíttatású döntéseihez racionálisnak tűnő homlokzatot kreáljon.¹

¹ Erre a felismerésre épül Kahneman jóval későbbi elmélete (Gyors és lassú gondolkodás).

Behaviorista megfigyelések szerint az igazán logikus emberi döntéseknél is a legfeljebb néhány hónap „döntési távlat”. Nem lehet egy idült nikotínistát a dohányzásról leszoktatni azzal, hogy 10-15 év múlva tüdőrákot kaphat. Ekkora távlatot az ember figyelmen kívül hagy.

Racionális világunkban a logikai készség mérésére dolgozták ki az intelligenciavizsgálati módszereket, ún. IQ-teszteket. Ezek elterjedését az sem akadályozza, hogy az esetek számottevő részében az ember tudományos vagy művészi kreativitása csak nagyon gyenge korrelációt mutat az IQ-pontszámmal. Akad Nobel-díjas tudós 130-as IQ-val és szállodai portás 160-as IQ-val.

A valódi kreativitás a logikai készségen kívül sok más mentális képességtől is függ, mint a jó memória, a megfigyelőképesség, a fantázia, az intuíciós készség, a kockázatvállalási hajlam, az akaraterő és kitartás, a szellemi erőfeszítés és összpontosítás képessége stb.

Végeztek IQ-teszteket „gyenge értelmi képességű” gyerekeken. Ehhez meghatározott időn belül (viszonylag gyorsan) kellett megválaszolni logikai feladatokat. Egy második IQ-tesztnél azonban a válaszadásra már nem volt kikötve időkorlát. Ezzel a „könnyítéssel” a gyerekek többsége csaknem hibátlanul oldotta meg a feladatokat. A „bűnük” tehát az volt, hogy lassabban gondolkodtak, mint az „okosabbak”.

A logikai következtetések szabályait **Arisztotelész** dolgozta ki a Kr. e. IV. században, majd a XIX. században George Boole megalkotta a logika matematikai szimbólumrendszerét.

A Boole-féle logikai algebrát elterjedten alkalmazzák számos helyen, így elektronikus számítógépek tervezésénél és programozásánál.

Az Arisztotelész- és Boole-féle logika kétállapotú. Ez azt jelenti, hogy egy megállapítás lehet igaz, vagy lehet hamis, de harmadik eset nem létezik.

A tudósok sokáig hittek a **kétállapotú logika** mindenhatóságában, mígnem 1931-ben Kurt **Gödel** kimutatta ennek korlátait. Gödel abból indult ki, hogy bármely logikai rendszerben léteznek axiómák, vagyis bizonyítás nélkül elfogadott „alapigazságok”, valamint következtetési szabályok, amelyekkel az axiómákból újabb meg újabb helyes megállapításokat lehet leszámaztatni.

Mind az axiómák, mind pedig a következtetési szabályok megfogalmazhatók véges számú írásjelkészletből (betűkből, számokból, műveleti jelekből stb.) összeválogatott írásjelsorozatokkal.

Gödel kitalált egy módszert, hogyan lehet egy írásjelsorozatot egyetlen pozitív egész számmal kifejezni. Az ötlet alapja az, hogy bármely pozitív egész szám felírható törzstényezősz alakban, prímszámok hatványainak szorzataként, és az egyes prímszámokhoz tartozó hatványok sorozatával az írásjelek kódolhatók.

Gödel definiált két fogalmat. Az egyik a konzisztencia, a másik a teljesség.

Egy logikai rendszer konzisztens, ha nincs benne ellentmondás. Ez azt jelenti, hogy ha az axiómákból kiinduló következtetésekkel kimutatjuk, hogy egy kijelentés igaz, akkor nem létezhet egy másik olyan következtetési láncolat, amely ugyanezt a kijelentést hamisnak minősíti.

A logikai rendszer teljessége azt jelenti, hogy a rendszer keretein belül megfogalmazható bármely értelmes kijelentésről mindig egyértelműen kimutatható, hogy igaz vagy hamis.

Ha egy logikai rendszer nem teljes, akkor létezik olyan szintaktikailag értelmes kijelentés, amelynek igazsága vagy hamissága nem bizonyítható, de nem is cáfolható. Ilyen esetben

a rendszert kiegészíthetjük oly módon, hogy az illető kijelentés helyességét vagy hamisságát önkényesen előírjuk és axiómának tekintjük. Ilyen kiegészítésekkel a rendszer teljessé tehető.

Gödel a prímszamos kódolás alapján számelméleti módszerrel kimutatta, hogy ha egy logikai rendszert újabb meg újabb axiómák felvételével teljessé egészítünk ki, akkor a rendszer elveszíti konzisztenciáját és önellentmondóvá válik, úgy, hogy ettől kezdve bármely kijelentés igazolható is és cáfolható is egyszerre. *Valamely logikai rendszer teljessége és konzisztenciája tehát egyszerre nem állhat fenn.* Ez azonban nem jelenti azt, hogy ha egy rendszer nem teljes, akkor biztosan konzisztens. Egy nem teljes rendszer is lehet önellentmondó.

A logika, amelyet a tudományokban használnak, biztosan nem teljes, de nem biztos, hogy ellentmondásmentes. E gyanút erősíti, hogy gyakran ugyanazt a jelenséget több, egymásnak logikailag ellentmondó elmélettel meg lehet magyarázni, és hogy ugyanabból az elméletből gyakran ellentmondó következtetéseket is le lehet vonni.

A tudományos elméletek nélkülözhetetlen logikai eszköze **a matematika**. Van olyan felfogás, amely szerint a világ a matematika törvényei szerint, annak engedelmessé müködik. A valóság azonban az, hogy a matematika csupán az emberi intellektus konstrukciója. A fizikai jelenségeket azért lehet matematikai eszközökkel több-kevesebb pontossággal leírni, mert a matematikusok létrehozták azokat a spekulatív elméleti fogalmakat, amelyek alkalmasak arra, hogy a valóságot túrhető pontossággal modellezzék.

Ami a matematikai alapokra épülő fizikai modellek megbízhatóságát illeti, ezzel is merülhetnek fel kétségek. Íme egy példa: **Einstein** 1911-ben publikált általános relativitáselméletéből logikusan következett az univerzum tágulása. Einstein azonban nem hitte el, hogy a világegyetem tágul, ezért a kiindulási axiómakészletét kiegészítette azzal, hogy a tágulás mértéke legyen zérus. Sikerült is az elméletet továbbfejleszteni, hogy a tágulás eltüntethető legyen. Ezt az eredményt Einstein 1917-ben publikálta. Három évvel később Edwin Hubble a távoli csillagok fényének színeképtelődése alapján kimutatta, hogy az univerzum mégis csak tágul.

A logikai következtetés azt jelenti, hogy egy vagy több önmagában helyesnek elfogadott kijelentésből – azaz premisszából – újabb helyes kijelentést állítunk elő. Az utóbbi neve: konklúzió.

A premissza és konklúzió viszonya hasonlít az ok és okozat (következmény) viszonyához. A két fogalompár azonban nem azonos.

Tanultuk például az iskolában az Ohm törvényt: $U = I \cdot R$.

Ez azt jelenti, hogy ha az **R** ellenálláson keresztül **I** áram folyik, akkor az ellenállás kapcsain **U** feszültség mérhető. Jelentheti azonban azt is, hogy ha az **R** ellenállás kapcsaira **U** feszültséget kapcsolunk, akkor az ellenállásban **I** áram fog folyni.

Vilfredo **Pareto** szerint, ha felírunk egy egyenletet, hajlamosak vagyunk a bal oldalon álló függő változót következménynek, a jobb oldali kifejezésben lévő független változókat pedig oknak tekinteni. Az egyenlet átrendezésével azonban az okok és következmények szerepe felcserélődhet.

A gyakorlatban leginkább azt a jelenséget tekintik oknak, amelyik időben megelőzi a másikat. Ez azonban önkényes, mivel a dolgok egymással kölcsönhatásban lehetnek, vagy közös okuk van.

Sokan úgy hiszik, hogy a villámlás okozza a mennydörgést, mivel a villanást hamarabb észleljük, mint a hangot. Az időbeli sorrend azonban csupán a fény és hang eltérő terjedési sebességéből ered.

David **Hume** szerint, amit oknak és okozatnak tekintünk, az legtöbbször valószínűségi korrelációs kapcsolat.

Max **Planck** szerint az okság elve sem nem igaz, sem nem hamis, de ez a legértékesebb olyan heurisztikus előfeltevés, amely a tudományos fejlődést elősegíti.

R. G. H. **Siu** szerint a racionális logikánk főleg arra a hitre épül, hogy a jövő hasonlítani fog a múltra, vagyis, hogy a jelenségek, amelyek a múltban együtt fordultak elő, a jövőben is együtt fognak előfordulni.

Sigmund Freud szerint a pszichológiában nem nagyon lehet egyértelmű ok-okozati összefüggésekről beszélni, mivel minden oknak sok következménye, és minden következménynek sok oka van.

Carl Gustav **Jung** szerint, amit okságnak tekintünk, az legtöbbször inkább szinkronicitás, a dolgok együtt-története egyirányú oksági kapcsolat nélkül.

Az ok-okozati összefüggések kérdését tovább bonyolítja, hogy *a természeti törvények általában nem determinisztikus, hanem inkább valószínűségi összefüggéseket fogalmaznak meg.*

A gáztörvények például nagy számú gáZRészecske statisztikus mozgásából levezethetők. Régebben úgy gondolták, hogy ha adott pillanatban pontosan ismernénk minden egyes gáZRészecske helyét és sebességét, ki lehetne számítani egy jövőbeli állapotot, a részecskék egyenkénti elrendeződését. Schrödinger és Heisenberg óta azonban tudjuk, hogy ez elvileg sem lehetséges. Akkor sem, ha a „gáz” mindössze egyetlen részecskéből áll.

Hogy a megszokott szemléleten alapuló „józan paraszti ész” mennyire félrevezető lehet, arra álljon itt néhány példa:

Mintegy 200 évvel ezelőtt az akkori mértékadó tudományos tekintélyek babonás hiedelemnek tartották, hogy kövek (meteoritok) potyoghatnak az „égből”.

Skóciában 1840-ben Kirkpatrick Macmillan feltalálta a pedálos kerékpárt. A szabadalmi bejelentést azzal próbálták elutasítani, hogy a megoldás működési elve ellenkezik a fizika törvényeivel. A kerékpár kiegyensúlyozásához ugyanis a kormányt a dőlés felé kell fordítani, de ugyanez a kormány szolgál arra is, hogy a kerékpárt irányítani lehessen. A Szabadalmi Hivatal véleménye az volt, hogy a két követelmény egymással ellentétes, ezért a kerékpár vagy eldől, vagy letér az útról, de a kettő együtt nem működik.

Robert Mayer 1842-ben publikálta az energiamegmaradás törvényét. Ez az „áltudományos spekuláció” azonban annyira felháborította az akkori tudósok jelentős részét, hogy egy agresszív lejáratozó kampánnyal Mayert több hónapra elmeógyógyintézetbe juttatták.

És itt nem csupán az emberi logika korlátairól van szó, hanem arról is, hogy *a megfigyeléseink nem mindig tükrözik a valóságot.* Más szóval: a valóság általában nem olyan, amilyennek látszik.

Különösen igaz ez, ha kilépünk az emberi léptékű megszokott világunkból, és meg akarjuk érteni, hogy mi történik a mikrovilágban, vagy a felfoghatatlanul hatalmas kozmológiai tér-idő tartományokban.

Tudjuk például, hogy az anyagot atomok alkotják, amelyek atommagból és elektronokból épülnek fel. Az atom külső átmérője a milliméter tízmilliomod része körül van, ezen belül

azonban az atommag ennél is százezerszer kisebb. Egy hidrogénatom méretarányai olyanok, mintha egy futball-labda körül keringene egy porszem, egy 30 kilométer átmérőjű gömb felszínén cikázva olyan hatalmas sebességgel, hogy az atommagot körülvevő összefüggő buroknak látszana. Az atom által a térből ténylegesen elfoglalt gömb térfogata ezért legalább 1.000.000.000.000.000-szor nagyobb, mint az atomot alkotó részecskék valóságos helyigénye.

Az atom megdöbbenő belső ürességének első kísérleti bizonyítékát 1911-ben szolgáltatotta Ernest **Rutherford**, aki vékony aranyfóliát bombázott alfarészecskékkel, és azt találta, hogy bár a részecskék túlnyomó része a fólián áthatol, egy csekély részük azonban visszapattan, visszaverődik, mint tükörről a fény. Olyan ez, mintha vékony papírlapra géppuskával lövöldöznénk, és a lövedékek túlnyomó része a papíron akadálytalanul áthatolna, méghozzá úgy, hogy a papír meg sem sérül, azonban némelyik lövedék – például minden milliomodik – arról visszapattanna.

Rutherford ebből vonta le a következtetést, hogy az atomok tömegének túlnyomó része (legalább 99,95%-a) az atom közepében lévő magban koncentrálódik.

Kívülről nézve – az elektron által keltett villamos tér hatására – az atom úgy viselkedik, mintha tömör golyó lenne. Ha azonban az atommagokat és elektronokat szorosan egymás mellé lehetne helyezni, az anyag sokkal kisebb helyen elférne. Hogy mennyivel kisebb helyről van szó, azt egy példával lehet szemléltetni:

Képzeljünk el egy tömör vasoszlopot, amely olyan magas, hogy a teteje eléri a Holdat. Ha az oszlopot függőlegesen annyira összenyomnánk, hogy benne az atomokat alkotó részecskék szorosan egymás mellé kerüljenek, miközben az oszlop átmérője változatlan maradna, az oszlopból olyan lapos korong válna, amely 100-szor vékonyabb, mint a cigarettapapír.

Hasonló anyagsűrűség a természetben ténylegesen előfordul. A fehér törpe típusú csillagok sűrűsége több tízezer tonna/cm³. A neutroncsillagok sűrűsége ennél is jóval nagyobb, nem is beszélve a fekete lyukakról, amelyek elvileg pontszerűvé zsugorítva tartalmaznak sok ezermilliárd tonna anyagot.

A tömör anyag ürességének története itt még nem ér véget, hiszen a példákból úgy tűnhet, hogy bármennyire is üres a tömör anyag, azért annak részecskéi tömör kis golyócskák. Azonban ez sem igaz. A kvantumelmélet szerint az atomokat alkotó részecskék a teret határozatlan körvonallal kitöltő, állandóan mozgó, lüktető, pontosan nem lokalizálható, hullámszerű energiacsomagok.

No de ha a „tömör” anyag ennyire üres, akkor vajon mi a helyzet a bolygóközi, csillagok közti, sőt galaxisok közötti „még üresebb” térrel. Nos, a válasz meglepő.

A vákuum kvantumfluktuációja során ugyanis az üres térben állandóan spontán keletkeznek részecske–antirészecske párok, amelyek rövid időn belül rekombinálódva ismét eltűnnek az „ürességben”. A vákuum, vagyis a légüres tér nem más, mint a lét és a nemlét határán szüntelenül ide-oda billegő részecskék óceánja, amelyben a részecskesűrűség végtelenül nagy.

Logikai ellentmondás? Az emberi logika szerint az. És a természet logikája szerint?

A kétállapotú, igen-nem típusú logikák feltűnő hiányosságai miatt kidolgoztak **többállapotú és valószínűségi típusú logikákat** is. Ezek az „igaz” és „hamis” minősítésen kívül megengedik a kijelentések olyan minősítését, mint „valószínű”, „lehetséges, de nem

biztos”, „valószínűtlen” stb. Az ilyen „nem tradicionális” logikai rendszerek közül a gyakorlatban leginkább a *fuzzy-logika* terjedt el. Ennek alapjait Thomas **Bayes** valószínűségelméleti tételeinek felhasználásával Lofti **Zadeh** professzor dolgozta ki és publikálta 1965-ben. Ma már az iparban és a haditechnikában jelentős számban alkalmaznak olyan elektronikus szabályozó készülékeket, amelyek működési elve a fuzzy-logikára épül.

Logika és valóság között további ütközést jelent, hogy *a logikus és nem logikus nem fedik a tapasztalható és nem tapasztalható, illetve a hétköznapi tapasztalás alapján hihető és nem hihető fogalmát.*

Einstein szerint kétféle tudományos ismeret van. Az egyik közvetlenül tapasztalható és felfogható, míg a másikat csak a fantáziánk segítségével tudjuk értelmezni. A kék szín pl. megfigyelhető, de a hozzá tartozó elektromágneses frekvencia nem tapasztalható. A gyakorlati tapasztalattól ezért a helyes elméleti modell levezethetősége kétséges. Tisztázatlan ezért, hogy *meg lehet-e a ismerni valóságot tudományos módszerekkel, fel lehet-e építeni a tudományt szilárd és megbízható axiomatikus alapokra.*

A modern tudomány kezd olyanná válni, mint egy levegőben lebegő hatalmas épület, amelyben egyik téglá tartja a másikat, és a másik az egyiket.

Az oksági összefüggésekkel kapcsolatban felvethető még **a teleologikus elv**, vagyis az ún. „cél-ok” kérdése is. Mint tudjuk, a **kauzalitás** azt jelenti, hogy a világban okok és következmények szigorú láncolata érvényesül oly módon, hogy az ok megelőzi a következményt. Ezzel szemben a *teleológia* azt jelenti, hogy a világ jelenségeinek célja van, vagyis a dolgok úgy alakulnak, hogy azzal egyre közelednek egy előre meghatározott állapothoz.

Általános a felfogás, hogy a kauzalitás a tudomány módszere, a teleológia pedig inkább a vallásé. Kizárja-e a két megközelítés egymást? Elképzelhető-e közöttük kompromisszum?

A probléma vizsgálatához célszerű feltenni a kérdést, létezik-e olyan rendszer, amelyben a két fajta oksági kapcsolat egyszerre megfigyelhető.

Vegyünk példaként a lakások fűtésszabályozását. Ha a szabályozón beállítjuk például a 20 °C-ot, a szabályozó érzékeli, hogy a lakásban a hőmérséklet 20 °C felett van, vagy alatta. Ha alatta van, a fűtést bekapcsolja, ha felette van, kikapcsolja. A szabályozó tehát arra „törekszik”, hogy a hőmérsékletet 20 °C közelében tartsa. A hőfokszabályozó minden egyes műveleti lépése a kauzalitás elve szerint zajlik, az egész rendszer viszont teleologikus módon viselkedik.

Vegyünk egy másik példát, a cirkáló rakéta (cruising missile) működését. Ez olyan hadászati megsemmisítő eszköz, amellyel 2000 km távoli célt lehet 1 méteres pontossággal eltalálni. Működési elvét tekintve a cirkáló rakétának nevezett eszköz voltaképpen nem rakéta, hanem robotrepülőgép, amely fel van szerelve számos érzékelővel, képfelismerő és -feldolgozó egységgel, helyzetmeghatározó technikával, és a fedélzeti számítógépnek köszönhetően rendelkezik bizonyos „mesterséges intelligenciával” is. A cirkáló rakéta manőverezési készsége kiváló. Képes az ellenséges radarok közelében észrevétlen maradni, az útjába kerülő akadályokat kikerülni, a haladási útvonalát és célkeresési stratégiáját az időjárástól és egyéb körülményektől függően önműködően megváltoztatni. A cirkáló rakéta szerkezetében végbemenő mechanikai, elektromos, optikai, és egyéb események lezajlása kauzális. Az egész rendszer viselkedése viszont teleologikus.

Ezek a példák ember által előállított műszaki eszközökre vonatkoznak. Az ember azonban eddig még soha nem volt képes feltalálni olyasmit, amit a természet már évmilliókkal korábban megnevelésített volna. Kézenfekvő ezért, hogy hasonlóan „kettős természetű” rendszerek a természetben is előfordulnak.

Jó példát szolgáltat a DNS-molekula működési elve. A megtermékenyített petesejtben a DNS-molekula hordozza a genetikai kódot. A DNS-molekula nem a létrehozandó élő szervezet „tervrajza”, hanem olyan műveletsorozat kódja, amelynek során, a fraktálgeneráló algoritmusokhoz hasonlóan, lépésről lépésre kialakul a magzat szerkezete. A kialakulás során a véletlen is szerepet játszik. Bár a párhuzamosan lezajló lépések időben nem pontosan szinkronizáltak, és a magzatot hordozó anya fizikai állapota és környezete is ki nem számítható módon változhat, a magzati fejlődés stratégiája ezeket a tényezőket úgy igyekszik kompenzálni, hogy végül egészséges és életképes újszülött jöhessen a világra. Erre a példára is igaz, hogy az elemi műveletek kauzálisak, a rendszer viselkedése azonban teleologikus elvet követ.

Feltehető a kérdés, vajon az egész világegyetem vonatkozásában érvényesülhet-e a teleologikus elv. A kérdésre határozott választ adni nem lehet. A választ esetleg a **káoszelméletben** kereshetjük, feltéve, hogy a káoszelméleti modellek az univerzumra is alkalmazhatók.

Egy rendszer viselkedése akkor lehet kaotikus, ha a rendszer állapotának leírásához minimum három független paraméter szükséges, továbbá, ha a rendszer működését leíró differenciálegyenlet-rendszer nem lineáris, és ha a rendszer viselkedése erősen függ a kezdeti feltételektől.

Egy n szabadságfokú ($n \geq 3$) kaotikus rendszerben a rendszer pillanatnyi állapotát egy n dimenziós koordináta-rendszerben, az ún. fázistérben, más szóval állapot térben elhelyezkedő pont reprezentálja. A rendszer állapotának változása során ez a pont elmozdul és összefüggő vonalat, ún. trajektóriát ír le.

Kaotikus rendszerekre jellemző, hogy a trajektóriáik nem periodikusak és a fázistér egymáshoz közeli pontjaiból kiinduló trajektóriák egymástól gyorsan divergálnak. Ezért, bár a rendszer viselkedése elvileg determinisztikus, a hosszú távú előrejelzés mégsem lehetséges, mivel a pontos prognózishoz végtelen pontosságú számítás lenne szükséges, ami elvileg lehetetlen. A problémát tovább bonyolítja, hogy a kaotikus rendszerek tiszta matematikai modelljeitől eltérően a gyakorlatban létező kaotikus rendszerek nem determinisztikusak, mivel egy ilyen rendszer mindig ki van téve véletlen perturbációk zavaró hatásainak is.

Mindezek ellenére a kaotikus rendszerek viselkedésére mégis lehet bizonyos prognózisokat adni.

Az ilyen rendszerekhez ugyanis általában tartozik egy vagy több ún. attraktor, az n dimenziós állapot térben elhelyezkedő olyan geometriai alakzat, amelyhez a rendszer állapota konvergál, vagy azt újra meg újra rendszeresen megközelíti. Kaotikus rendszerek attraktorára jó hasonlat valamely földrajzi területen az átlagos napi hőmérséklet éves ingadozását leíró diagram, amely alapján nem tudjuk ugyan kiszámítani, hogy január 15-én mennyire lesz hideg, de azt nagy valószínűséggel jósolhatjuk, hogy sokkal hidegebb lesz, mint júliusban.

Kézenfekvő lehet a következtetés, hogy ha az Univerzum viselkedése leírható olyan káoszelméleti modellel, amelynek fázisterében attraktor található, akkor *az univerzumban egyidejűleg jelen van a kauzalitás, a sztochasztikus működés és a teleologikus viselkedés.*

Ez azonban nem jelenti semmiféle világnézeti doktrína igazolását vagy cáfolatát, és azt sem, hogy létezik az anyagi világon túl valamiféle transzcendens szellemi princípium, azonban azt sem, hogy ilyen nem létezhet. Mindössze azt jelenti, hogy az Univerzum viselkedése sokkal bonyolultabb, mint hisszük.

Ami pedig az ideológiákat és világnézetekeket illeti, azt sem lehet állítani, hogy a materialista világnézet a kauzalitást, míg a vallásos, idealista világnézet a teleológiai felfogást preferálja, hiszen erre is akadnak ellenpéldák.

A radikálisan marxista ideológia pl. a teleológia elvét követi, amikor azt állítja, hogy az emberi társadalom törvényszerűen és szükségszerűen a szocializmus és kommunizmus irányában fejlődik.

A hindu védánta bölcselet pedig – amely oly mértékben idealista, hogy az anyagi világ pusztá létezését is kétségbe vonja – a kauzalitás elvét követi a karmáról szóló tanításával, amely szerint a jelenlegi sorsunkat a múltbeli cselekvéseink, a jövőbeli sorsunkat pedig a jelenlegi cselekvéseink következményei határozzák meg.

A racionális logikát szokás szembeállítani az **irracionálissal**. Az utóbbi a köznapi értelmezés szerint azt jelenti, hogy logikátlan. Pedig ami nem racionális, az nem feltétlenül irracionális. Létezik szuperracionális, vagyis racionális feletti is. Erre az alábbi példát érdemes felhozni:

Évariste **Galois** francia matematikus mindössze 21 évet élt (1811–1832), de rövid pályafutása alatt kidolgozta a magasabb fokú algebrai egyenletek elméletét. Galois matematikai levezetéseiben az volt a különös, hogy ha felírt egy egyenletet, alája mindjárt odaírta, hogy mi következik ebből 20-30 lépéssel később. Fejben átlátta több tucat lépés eredményét, mint a sakknagymester, aki képes sok lépéssel előre gondolkodni. Galois gyakran néhány oldalon vezetett le olyan matematikai gondolatmenetet, amely részletesen kifejtve több száz oldalt igényelne. Hagyatékát több évtized alatt fejtették meg kiválóan felkészült matematikusok, de abban nem találtak logikai hibát.

Szuperracionális az a gondolkodás, amely képes közvetlen lényeglátással kreatív szellemi alkotást úgy létrehozni, hogy a spekulatív következtetési lépések sorozata részben vagy teljesen elmarad. Ez a képesség az **intuíció**. Selye János intuitív sejtésnek nevezi, és ilyen teljesítményekre példaként hozza fel Henri Poincaré, Max Planck, és Erwin Schrödinger több ilyen módon született tudományos eredményét.

Művészi teljesítményeknél az intuitív sejtés váratlan és spontán lehet. Önéletrajzi adatokból ismerjük Raffaello „Sixtusi Madonna” című festményének történetét. **Raffaello** becsukott szemmel ábrándozott, amikor hirtelen megjelent a szeme előtt az egész kép, minden részletében, színesen. Meg sem mert moccanni. Sokáig nézegette a csodálatos képet, igyekezett megjegyezni annak minden részletét, majd azt később emlékezetből lefestette.

Hasonló spontán módon jött létre Wolfgang Amadeus **Mozart** számos híres zeneműve.

Az intuitív sejtés gyakran **álomban** aktivizálódik. Közismert példa, ahogyan Friedrich August Kekulé von Stradonitz 1865-ben felfedezte a benzol gyűrűt. Kekulé sokáig kutatta a benzolmolekula szerkezetét, késő estig dolgozva a laboratóriumban, ahol gyakran el is aludt. Több olyan álmot látott, amelyek fokozatosan nyomra vezették. Egyik jellemző álma arról szólt, hogy hat afrikai bennszülött asszony egymás kezét fogva körültáncolt egy tábortüzet,

és mindegyikük hátán batyuban egy-egy csecsemő volt. A benzolmolekulában hat szénatom kapcsolódik gyűrűszerűen össze és mindegyikhez egy-egy hidrogénatom vegyül. A szénatom jóval nagyobb, mint a hidrogénatom. Méretarányuk hasonló egy felnőtt és egy csecsemő arányához.

Tudományos és művészeti alkotások gyakran kapcsolódnak álmokhoz. Álomban találta meg a megoldást Elias Howe, a varrógép feltalálója, álomban született meg a Mengyelejev-féle periódusos rendszer alapgondolata, az Einstein-féle általános relativitáselmélet több fontos részeredménye, Dante *Isteni Színjátékának*, Voltaire *Candide*-jének és Edgar Allan Poe „Holló” című versének ötlete is.

Jung szerint *az intuíció nem más, mint gondolkodás analógiákban és szimbólumokban a kollektív tudattalanból származó intuitív bölcsesség segítségével.*

Az intuíciót elő lehet segíteni imaginációs és meditációs technikákkal. Bár ilyen módszereket az emberiség több ezer éve ismer, Jung is kidolgozott ilyen technikákat, hozzáillesztve azokat a modern európai ember életmódjához és mentalitásához. Hasonló módszereket több kiváló tudós és feltaláló alkalmazott. Példaként említhető Niels Bohr, Wolfgang Pauli és Nicola Tesla.

Nem túlzás azt állítani, hogy intuíció nélkül az emberiség tudományos, művészeti és filozófiai alkotásainak jelentős része ma nem létezne.

Források és további információk

Max BORN: Válogatott tanulmányok, Gondolat, Budapest, 1973.

Niels BOHR: Atomic Physics and Human Knowledge, John Wiley, New York, 1958.

Irwing M. COPY, James A. GOULD: Kortárs tanulmányok a logika elmélet kérdéseiről, Gondolat, Budapest, 1985.

Fritjof CAPRA: The Tao of Physics, Fontana-Collins, 1976.

Paul DIRAC: Az elektron relativisztikus hullámegyenlete, Fizikai Szemle, 1977. évfolyam 443. o.

Albert EINSTEIN:

– Mein Weltbild, Querido, Amsterdam, 1934.

– Essays in Science, Philosophical Library, New York, 1934.

FÉNYES Imre: Modern fizikai kisenciklopédia, Gondolat, Budapest, 1971.

Richard P. FEYNMAN: Mai fizika, Műszaki Könyvkiadó, 1978.

Sigmund FREUD: Civilization and its Discontents, Anglobooks, 1952.

Gennagyij Jefimovics GORELIK: Miért háromdimenziós a tér? Gondolat, Budapest, 1987.

George GAMOW: Mr. Tompkins in Paperback, Cambridge University Press, 1973.

Fred HOYLE: The Nature of the Universe, Penguin Books, 1965.

Stephen W. HAWKING: A Brief History of Time from the Big Bang to Black Holes, Bantam Books, 1988.

Werner HEISENBERG:

– A rész és az egész, Gondolat, Budapest, 1978.

– Physics and Philosophy, Allen and Unwin, London, 1963.

– Physics and beyond, Allen and Unwin, London, 1971.

- Carl Gustav JUNG: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába, Európa, Budapest, 1990.
Leon LEDERMAN: The God Particle, Houghton Mifflin Co, Boston, 1993
MARX György: Kvantummechanika, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1957.
MAYER István: Fejezetek a kvantumkémiából, BME Mérnöki Továbbképző Intézet, Budapest, 1987.
J. NEUMANN: The Computer and the Brain, Yale University Press, York, 1959.
Joseph NORWOOD: Századunk fizikája, Műszaki Könyvkiadó, 1981.
J. R. OPPENHEIMER: Science and the Common Understanding, Oxford University Press, 1954.
Henri POINCARÉ: Foundation of Modern Physical Science, Reading, Mass, Addison-Wesley, 1958.
SIMONYI Károly: A fizika kultúrtörténete, Gondolat Kiadó, 1978.
R. G. H. SIU: The Tao of Science, John Wiley and Sons, 1957.
Tom STONIER: Information and the Internal Structure of the Universe, Springer-Verlag, London, 1990.
René THOM: Structural Stability and Morphogenesis, W. A. Benjamin Inc, 1975.
Robert Anton WILSON: Kvantumpszichológia, Mandala-Véda, Budakeszi, 2002.
HÉJJAS István:
 - Buddha és a részecskegyorsító, Édesvíz Kiadó, 2004.
 - A megismerés útjai, Bioenergetic Kiadó, 2009.
 - Isten veled materializmus, Eötvös József Kiadó, 2017.

Sárkányhajózás

A sárkányhajózás Dél-Kínában több mint kettőezer éves múltra tekint vissza. Napjainkban szinte észrevétlenül lépett ki eredeti nemzeti keretei közül, és terjedt el világszerte. Sikerét annak tudhatjuk be, hogy mint csapatsport, a résztvevőktől külön-külön nem feltétlen igényel kiugró teljesítőképességet, így eltérő fizikai adottságokkal rendelkező személyek jól megférnek egymás mellett egy hajóban, ugyanakkor a közös élmény, az edzés vagy versenyzés utáni kellemes fáradtság, és az ilyenkor esedékes közös étkezés, közös szórakozás rendkívül alkalmassá tesz valamely közösség összetartására, formálására, a közösségi szellem ápolására.

A sportág fő jellemzői:

- Látványosság, vidámság
- Erő, kitartás, harmónia
- Biztonság a vízen
- Könnyen tanulható, gyors sikerélmény lehetősége
- Egymásra utaltság, fegyelmezettség, kooperáció, irányítás elfogadása
- Közösségi siker
- Életformává válhat

Ez a sportág éppen azokra a tulajdonságokra hat pozitívan, amelyek a harmonikus társadalmi modell kialakításához elengedhetetlenül fontosak. Ebből következően úgy döntöttünk, hogy nemcsak elmélkedünk egy modellről, hanem magunkon ki is próbáljuk a vonatkozó személyiségfejlesztésnek ezt a módját. Egyetlen problémánk volt, hogy tekintve munkatársi körünk alacsony számát, nem tudtunk feltölteni egy 20 fős csapathajót. Azonban ezt a problémát is célszerűen le tudtuk küzdeni, mert a már hagyományos együttműködésünk a Goldenland céggel lehetőséget kínált arra, hogy olyanokkal üljünk be egy hajóba, akik hazájából ez a sportág származik.

A megbeszéléseket tett követte, és az eredmény az alábbi fotókon látható.

(Szerk.)

